

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Горбатюк Микола Володимирович

УДК 94 (477) “1885/1942” Ніковський

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО (1885 – 1942 РР.)

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Терещенко Юрій Іларіонович,
доктор історичних наук,
професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна основа дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. ПЕРШІ КРОКИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ А. НІКОВСЬКОГО	31
2.1. Участь у культурно-просвітньому русі початку ХХ ст.	31
2.2. А. Ніковський як журналіст, редактор та науковець.....	46
2.3. Громадсько-політична діяльність напередодні та під час Першої світової війни.....	71
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ	81
3.1. Громадсько-політична діяльність у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	81
3.2. А. Ніковський в опозиційному русі проти Гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.).....	94
3.3. Громадсько-політична діяльність у добу Директорії УНР та в еміграції (кінець 1918 – кінець 1924 рр.).....	112
3.4. Літературно-публіцистична, наукова та видавнича діяльність у 1917 – 1921 рр.	151
РОЗДІЛ 4. ПОВЕРНЕННЯ В УСРР	164
4.1. Літературна, наукова, перекладацька та видавнича діяльність А. Ніковського у 1924 – 1929 рр.	164
4.2. А. Ніковський у справі “Спілки визволення України”.....	175
ВИСНОВКИ	184
.....	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	192

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН	– Академія наук
БНР	– Білоруська Народна Республіка
БУД	– Братство української державності
ВЗС	– Всеросійський земський союз
ВСМ	– Всеросійський союз міст
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ГДА СБ України	– Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ
ГС	– Генеральний Секретаріат
ДАК	– Державний архів м. Києва
ДАМО	– Державний архів Миколаївської області
ДПУ	– Державне політичне управління
ІР НБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
ЗУНР	– Західноукраїнська Народна Республіка
КДБ	– Комітет державної безпеки
КПЗФ ВСМ	– Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст
КСЖУМ	– Комісія словника живої української мови
ЛНВ	– “Літературно-науковий вісник”
МЗС	– Міністерство закордонних справ
МФ	– Міністерство фінансів
НДМ	– Надзвичайна дипломатична місія
ПАТ	– Польське телеграфне агентство (Polska Agencja Telegraficzna)
ПРП	– Польська Річ Посполита
РНМ	– Рада Народних Міністрів
РОГО	– Рада об’єднаних громадських організацій
РР	– Рада Республіки
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СВУ	– Спілка визволення України
ТУ	– Тимчасовий уряд
УБТ	– Українське бібліологічне товариство
УД	– Українська Держава
УДХП	– Українська демократично-хліборобська партія
УНДС	– Український національно-державний союз
УНР	– Українська Народна Республіка
УНС	– Український національний союз
УПЛСР	– Українська партія лівих соціалістів-революціонерів
УПСС	– Українська партія соціалістів-самостійників
УПСФ	– Українська партія соціалістів-федералістів
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка

- УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- УТП – Українська трудова партія
- УЦР – Українська Центральна Рада
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ
- ЦУП – Центр українських партій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відродження національної свідомості та становлення незалежної України стали поштовхом до переосмислення ролі особи в історії боротьби українського народу за власну державність і персоніфікації історичного процесу загалом. Втім, у сучасній українській історіографії відчувається нестача наукових досліджень, у яких на широкому фактичному матеріалі розкривається і по-новому оцінюється громадсько-політична діяльність визначних постатей українського національного відродження, які були організаторами і безпосередніми учасниками національно-визвольних змагань початку ХХ ст. До їх числа належить Андрій Ніковський – активний громадський, політичний і культурно-просвітній діяч, мовознавець, журналіст, публіцист, редактор. Він як один із засновників і членів Центральної Ради, фундатор і незмінний редактор газети “Нова рада”, ідеолог й організатор Українського національного союзу, міністр закордонних справ у чотирьох урядах Директорії УНР відіграв важливу роль у процесі ідейно-теоретичного обґрунтування і фактичного становлення української державності, розробці і реалізації основних положень української національно-державної політики.

Актуальність дисертації зумовлена відсутністю спеціального комплексного дослідження життя і діяльності А. Ніковського, потребою створення повної й об’єктивної наукової біографії діяча, виваженого вивчення його внеску у процес державотворення в Україні, а також необхідністю пошуку та залучення до наукового обігу невідомого досі масиву архівних джерел. Всебічний аналіз зазначених проблем дозволить краще зрозуміти характер українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., детальніше висвітлити громадське життя і політичний розвиток України першої чверті ХХ ст., глибше дослідити історію української інтелігенції, повніше відобразити життя і діяльність української еміграції у Польщі та Німеччині у міжвоєнний період.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація є складовою науково-дослідної теми кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету “Боротьба за українську державність новітньої доби”, що затверджена вченою радою КНЛУ протоколом № 7 від 23 лютого 2009 року, яка відповідає комплексно-дослідній темі історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка “Історія української державності нової та новітньої доби” (№ 06 БФ 046-01). Особистим внеском автора у розробку теми є дослідження участі А. Ніковського у політичному житті УНР доби Центральної Ради, процесі формування урядів Української Держави, діяльності Міністерства закордонних справ УНР доби Директорії та ін.

Об’єктом дослідження є постать А. Ніковського на тлі історичних подій першої чверті ХХ ст., його індивідуальні риси та особливості.

Предметом дослідження є становлення світогляду А. Ніковського, його громадсько-політична, культурно-просвітницька, наукова і

публіцистична діяльність, ідейно-теоретичний та практичний внесок у розвиток українського національного руху, участь у становленні української преси.

Мета дисертаційного дослідження – розкрити основні напрямки та історичні наслідки громадсько-політичної діяльності А. Ніковського на тлі суспільно-політичних процесів в Україні у 1905–1930 рр., встановити роль та місце репрезентанта у новітніх націо- та державотворчих процесах, у роботі конкретних громадських і політичних організацій та державних органів.

Відповідно до поставленої мети, визначені такі основні **завдання дослідження**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та ступінь її джерельного забезпечення;
- виявити основні історичні та соціальні чинники формування суспільно-політичних поглядів А. Ніковського;
- дослідити місце і роль А. Ніковського в українському культурно-просвітньому та громадсько-політичному русі 1905–1916 рр.;
- охарактеризувати його вплив на становлення і розвиток преси в Україні;
- висвітлити громадсько-політичну та державницьку діяльність А. Ніковського в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.;
- відтворити маловідомі сторінки життя А. Ніковського під час перебування в еміграції та після повернення в УСРР;
- дослідити основні напрямки наукової, публіцистичної та літературно-критичної діяльності А. Ніковського.

Хронологічні межі дослідження визначаються періодом життя А. Ніковського – 1885–1942 рр., тоді як період його активної громадсько-політичної діяльності окреслюється 1905–1929 рр.: від створення Одеського товариства “Просвіта” і навчання в університеті до арешту у справі “Спілки визволення України”.

Територіальні межі дослідження охоплюють Наддніпрянську Україну у складі Російської імперії і СРСР та територію Польщі і Німеччини у міжвоєнний період.

Методологічною основою дисертації, що є історико-біографічним дослідженням, проведеним відповідно до принципів історизму, об’єктивності й системності, є такі загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи як періодизаційний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, біографічний, ретроспективний, діахронний, метод паралелей та ін. Дотримання принципу історизму уможливило розгляд громадсько-політичної діяльності А. Ніковського у тісному взаємозв’язку з конкретно-історичною ситуацією. Застосування принципу об’єктивності дало змогу безсторонньо і неупереджено проаналізувати роль, яку діяч відіграв у суспільно-політичних процесах в Україні у першому тридцятилітті ХХ ст. Системний підхід забезпечив комплексний науковий розгляд громадсько-політичної діяльності А. Ніковського. Метод періодизації був застосований для визначення основних етапів громадсько-політичної та наукової діяльності

А. Ніковського. Проблемно-хронологічний метод дозволив розглянути події і явища в їх часовій послідовності. Завдяки застосуванню біографічного методу на основі результатів дослідження вдалося створити цілісну біографію А. Ніковського. Науковий розгляд теми базувався на критичному вивченні, зіставленні й аналізі інформації першоджерел та перехресній перевірці даних.

Наукова новизна дисертації визначається насамперед постановкою та розробленням теми як цілісної наукової проблеми. Вперше в українській історіографії на основі широкого кола джерел і літератури створено комплексне дослідження громадсько-політичної, культурно-просвітницької, літературно-публіцистичної, наукової та редакційної діяльності А.

Ніковського на тлі суспільно-політичних процесів першої третини ХХ ст. у Наддніпрянщині та українському еміграційному середовищі у Польщі і Німеччині. Наукова новизна дисертаційної роботи знайшла свій конкретний вияв у тому, що в ній:

- узагальнено історіографію проблеми; виявлено, проаналізовано, систематизовано і введено до наукового обігу значний масив документів і матеріалів за темою дослідження;

- на основі попередніх досліджень та наведеного у дисертації фактичного матеріалу розроблено періодизацію життя і діяльності А. Ніковського;

- охарактеризовано участь А. Ніковського в українському національному русі 1905–1917 рр., його діяльність у добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та в еміграції; проаналізовано причини відходу А. Ніковського від політичної діяльності та повернення в УСРР;

- показано, що політична діяльність А. Ніковського не була повністю самостійною, а детермінувалася позицією політичної партії, до якої він входив (ТУП, УПСФ);

- доведено, що налагодження ефективної роботи зовнішньополітичного відомства УНР у другій половині 1920 – початку 1922 рр. значною мірою залежало від активної діяльності А. Ніковського як міністра закордонних справ;

- з'ясовано і деталізовано невідомі й маловідомі факти з біографії А. Ніковського (служба у КПЗФ ВСМ, редагування журналу “Основа”, керівництво конституційною комісією УНР у вересні 1920 р. та ін.);

- розглянуто наукову, публіцистичну та літературно-критичну спадщину А. Ніковського; до наукового обігу введено низку його літературно-публіцистичних праць.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення дисертації, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані при підготовці синтетичних узагальнюючих праць з історії суспільно-політичного руху в Україні початку ХХ ст. та українських визвольних змагань 1917–1921 рр., історії української дипломатії, історії української політичної еміграції, історії української преси, історіографічних праць, посібників та статей; при розробці лекційних курсів, проведенні практичних і семінарських занять, інших видах викладацької роботи; для

ознайомлення широкого загалу із громадсько-політичною біографією діяча, популяризації його наукової і творчої спадщини.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету. Її основні положення та висновки знайшли відображення у доповідях і повідомленнях на наукових конференціях, круглих столах і семінарах: Всеукраїнській науковій конференції “Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиція” (Житомир, 23–24 березня 2006 р.); Другій Всеукраїнській науковій конференції “Національна інтелігенція в історії та культурі України ХХ – ХХІ ст.” (Вінниця, 26–27 жовтня 2006 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-літтю газети “Рада” “Національна періодика початку ХХ століття: розвиток і реалізація української ідеї державотворення” (Київ, 8–9 грудня 2006 р.); П’ятій Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченій 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. “Шевченківська весна” (Київ, 1–2 березня 2007 р.); Третій Міжнародних Гуржіївських читаннях (Черкаси, 20–21 вересня 2007 р.); Четвертій Міжнародній науковій конференції “Польща та Україна на шляху демократичних перетворень: історія, сучасність, майбутнє” (Житомир, 9–10 листопада 2007 р.); Третьому науковому семінарі “Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури – у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.” (Київ, 14 грудня 2007 р.); Третій Всеукраїнській науковій конференції “Національна інтелігенція в історії та культурі України” (Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.); Міжнародному науковому семінарі “Консерватизм у Центрально-Східній Європі: історія, політика, ідеологія” (Житомир – Затурці – Краків, 12–16 травня 2009 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 15 наукових працях (14,1 друк. арк.), із них 8 опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України (11,02 друк. арк.).

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (635 позицій). Обсяг основного тексту роботи становить 191 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДжЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема дослідження громадсько-політичної, культурно-просвітньої, видавничої, публіцистичної та наукової діяльності А. Ніковського практично не вивчена сучасною історичною наукою. Відсутність комплексної наукової праці з цієї теми пояснюється тим, що у радянські часи ім'я А. Ніковського замовчувалося, а документи, що могли стати основою наукової розвідки, були засекречені.

Усі наявні історичні матеріали з теми дослідження можна поділити на чотири групи: 1) праці, видані у радянський період; 2) публікації української діаспори; 3) наукові дослідження сучасних українських істориків; 4) праці зарубіжних вчених.

Перша група праць формувалася впродовж 1920–1980-х років у СРСР. У цей час радянська історична наука керувалася принципом партійно-класового підходу, що передбачав негативне трактування подій національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні. Саме тому радянська історіографія давала негативну оцінку діяльності А. Ніковського, як діячеві національного руху, або взагалі намагалася не згадувати його ім'я. Виключення становлять лише праці, що вийшли друком у період українізації.

Першою біографічною розвідкою про А. Ніковського була стаття “Життєпис А. В. Ніковського” та бібліографія його творів, опублікована С. Єфремовим у “Записках історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук” у 1923 р. [141; 166,]. Низка праць, автори яких торкалися літературно-критичної діяльності А. Ніковського, були надруковані у журналі “Життя й революція” ще за його життя. До них належать відгуки радянських літературних критиків на редаговані А. Ніковським видання, переклади творів зарубіжних письменників та передмови до них [427; 443; 442; 510; 518; 530; 531; 532; 560; 561; 573].

У публікаціях М. Скрипника [545], П. Любченка [466], М. Хвильового [337] та ін., розглядається участь А. Ніковського у діяльності СВУ, а сам він засуджується як буржуазний націоналіст, що прагнув повалення радянської влади. Слід відмітити, що у цих працях події відображені необ'єктивно, оскільки автори писали їх у відповідності до комуністичної доктрини.

Як уже згадувалось, радянські історики оминали постать А. Ніковського або давали йому негативну характеристику [454; 462; 463]. Так, у книзі А. Лихолата “Под ленинским знаменем дружбы народов” А. Ніковський фігурував як один із лідерів Крайового комітету по охороні революції в Україні, причому автор таврував його як “ватажка буржуазно-націоналістичної контрреволюції [462, с. 210]”. У працях радянських істориків (І. Грошева, І. Назаренка), що досліджували історію судового процесу над Спільною визволення України, діяльність “буржуазного націоналіста” А. Ніковського також розглядалася з негативного боку [417;

418; 478].

У тритомнику “Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.” А. Ніковський представлений як один із лідерів УПСФ [565, с. 24], голова Українського національного союзу (УНС) [566, с. 42] та міністр закордонних справ УНР [567, с. 142]. Як члена УПСФ та одного із лідерів Центральної Ради А. Ніковського згадують в енциклопедії “Великая Октябрьская социалистическая революция” [592, с. 540, 569] та “Истории гражданской войны в СССР” [438, с. 55, 473].

Деякі радянські видання подають недостовірні дані про громадсько-політичну діяльність А. Ніковського. Наприклад, автори колективної праці “Непролетарские партии России: Урок истории”, розглядаючи процес створення Українського національного союзу, помилково називають А. Ніковського соціалістом-самостійником, тоді як насправді голова УНС належав до Української партії соціалістів-федералістів [483, с. 428–429]. Схожі неточності допускаються і в інших виданнях радянської доби.

Літературно-критична, наукова та громадсько-політична діяльність А. Ніковського незначною мірою від ображена у працях радянських літературознавців та творах радянських письменників [412, с. 299; 441, с. 233; 445, с. 163; 544, с. 457]. Так, автори “Історії української радянської літератури”, підготовленої Інститутом літератури ім. Т. Шевченка і виданої у Києві у 1965 р., згадували А. Ніковського та С. Єфремова як “епігонів буржуазно-націоналістичного літературознавства і критики”, які стояли “на чужих радянській літературі ідейно-методологічних позиціях [439, с. 91]”. Схожу характеристику А. Ніковському як літературознавцю дає Л. Новиченко, називаючи його «метром» націоналістичної критики [508, с. 365]”.

Перебуваючи під контролем компартійних ідеологів, радянська історична наука не змогла дослідити і дати об’єктивну оцінку громадсько-політичній діяльності А. Ніковського, визначити його місце в українському культурно-просвітницькому та національному русі. Для радянської історіографії він завжди був уособленням буржуазно-націоналістичного напрямку, ворогом більшовизму та соціалізму.

У публікаціях зарубіжних авторів та дослідженнях істориків української діаспори громадсько-політична діяльність А. Ніковського також висвітлена у недостатній мірі. Це пов’язано як із втратою інтересу до особи А. Ніковського з боку української політичної еміграції після його повернення в СРСР, так і з нестачею документальних джерел, які, зберігаючись у радянських архівах, були недоступними. Водночас, зарубіжні автори, на відміну від радянських, мали можливість вільно трактувати події політичного та національно-культурного життя України, а тому їх праці відрізняються більшою об’єктивністю.

Важливе значення для дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського мають праці безпосередніх учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., зокрема В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка та ін. У них міститься цікава інформація про тогочасні суспільно-політичні

події та участь у них А. Ніковського, а також відомості про його взаємини з авторами. В. Винниченко у своєму дослідженні “Відродження нації” [407, 408, 409] згадує А. Ніковського у зв’язку з утворенням Директорії та підготовкою повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Автор праці відзначає, що на той час він був цілком переконаний у необхідності збройної боротьби проти існуючого ладу, натомість А. Ніковський вважав, що питання зміни влади має бути вирішене мирним шляхом [409, с. 87]. У цьому ж контексті висвітлює діяльність А. Ніковського і М. Шаповал [574]. П. Христюк у “Замітках і матеріалах до історії української революції” пише про А. Ніковського як активного діяча Центральної Ради, одного із лідерів УПСФ, ініціатора створення і творця Українського національного союзу [569; 570; 571]. Слід зауважити, що автори цих праць суб’єктивно оцінюють події, намагаються відстояти власні або партійні інтереси, наголошують на недоліках та прорахунках опонентів при значному перебільшенні власних успіхів.

Більш виважений і об’єктивний розгляд подій українських визвольних змагань подається у двотомній “Історії України 1917–1923 рр.” Д. Дорошенка [425; 426] та у 2-му томі “Історії України” Н. Полонської-Василенко [523]. У них А. Ніковський неодноразово згадується як активний діяч ТУП і УПСФ, член Ради об’єднаних громадських організацій (РОГО) м. Києва, засновник і член Центральної Ради, член Крайового комітету для охорони революції в Україні, комісар м. Києва, голова УНС, міністр закордонних справ в уряді В. Прокоповича та ін. Крім того, Н. Полонська-Василенко у ґрунтовному дослідженні “Українська Академія Наук: Нарис історії” приділила увагу науковій діяльності А. Ніковського після його повернення з еміграції та коротко розглянула роль, яку він відіграв у процесі СВУ [522].

Період громадсько-політичної діяльності А. Ніковського, пов’язаний із його роботою на посаді міністра закордонних справ в урядах В. Прокоповича, А. Лівницького та П. Пилипчука, висвітлено у праці “Україна в огні й бурі революції” колишнього прем’єр-міністра уряду УНР І. Мазепи [467].

Розглядаючи початок розкладу в таборі УНР, після переїзду урядових установ до Тарнова, автор описує окремі непорозуміння, що виникали між А.

Ніковським та В. Прокоповичем з одного боку та А. Лівницьким і його прихильниками з іншого. [467, с. 40]. Поодинокі згадки про діяльність А.

Ніковського у період національно-визвольних змагань містяться також у дослідженнях П. Феденка [568], Р. Млиновецького [474], А. Марголіна [587; 588], М. Стахіва [555], І. Нагаєвського [477]. Короткі біографічні відомості про А. Ніковського містяться у “Енциклопедії Українознавства” [595, с. 1766], у англійській “Encyclopedia of Ukraine”, виданій у м. Торонто [612, р. 600], а також в “Українській загальній енциклопедії”, виданій у Львові у міжвоєнний період [609, с. 846].

Одним із перших еміграційних дослідників творчості А. Ніковського був Ю. Лавріненко, який у 1959 р. у антології “Розстріляне Відродження” опублікував коротку біографію діяча та уривки із його книги “Vita nova” [533, с. 781–789]. Діяльність А. Ніковського як журналіста, редактора і видавця

знайшла відображення у “Історії української преси” А. Животка [432]. С. Наріжний у дослідженні “Українська еміграція” пише про діяльність Тарнівського культурного осередку, що діяв на початку 1920-х років і у роботі якого брали участь такі українські діячі як А. Ніковський, О. Шульгин, Л. Чикаленко, С. Русова та ін. [481; 482].

Українська історична наука в діаспорі жваво відгукнулася на події пов’язані з винищенням української інтелігенції в СРСР, особливо на процес Спілки визволення України. Роль, яку відіграв А. Ніковський у справі СВУ, показано у працях М. Ковалевського [444], І. Крилова [449], С. Підкови [517], І. Ратушного [528], що були надруковані у двох випусках збірки “Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді”.

Новий етап у вивченні суспільно-політичної, публіцистичної та наукової діяльності А. Ніковського розпочався після здобуття Україною незалежності у 1991 р. У цей час почали з’являтися як статті біографічного характеру, так і публікації про окремі напрямки діяльності А. Ніковського. Однією з перших біографічних розвідок про А. Ніковського була стаття В. Верстюка та Т. Осташко, включена до збірника “Діячі Української Центральної Ради” [593, с. 136–138]. Невеликі за обсягом біографічні відомості про діяча вміщено у довідковій літературі, зокрема “Українській дипломатичній енциклопедії” [606, с. 180], “Довіднику з історії України” [594, с. 515], енциклопедії “Українська мова” [610, с. 412–413] тощо. Інформацію про життя і діяльність А. Ніковського подають також Д. Веденєєв та С. Шевченко у збірці, присвяченій українським політв’язням – представникам “Розстріляного Відродження” [410]. Короткі біографічні довідки про А. Ніковського містить “Історія Академії наук України” [145, с. 531; 146, с. 512, 626].

Потрібно зауважити, що останнім часом публікації про А. Ніковського стали з’являтися і на сторінках періодичних видань [260; 276; 277; 633; 634; 635]. Їх особливістю є те, що вони мають науково-популярний характер і розраховані на масового читача.

Про активізацію інтересу до постаті А. Ніковського після здобуття Україною незалежності свідчить також поява монографій та підручників з історії України, у яких дається науково виважена оцінка його діяльності у контексті тогочасних державотворчих процесів [416; 420; 458; 459; 521; 546; 547; 562; 564; 581].

Політична діяльність А. Ніковського знайшла відображення у дослідженнях історії українських політичних партій першої чверті ХХ століття. Так, О. Любовець у монографії “Українські партії і політичні альтернативи 1917–1920 років” подає важливі відомості про його роботу в українських інституціях доби Центральної Ради та аналізує його участь у політичному житті УД (створення УНС, переговори з німецьким командуванням та гетьманськими колами з приводу створення та реконструкції уряду УД тощо) [465]. В. Стрілець торкається основних віх політичної діяльності А. Ніковського в контексті дослідження історії українських партій: УДРП, ТУП та УПСФ [556; 557]. Подібним чином

характеризує діяльність А. Ніковського і С. Донченко, авторка монографії “Ліберальні партії України (1900–1919)” [423]. Державотворчу діяльність А. Ніковського також незначною мірою висвітлено у дисертаційних дослідженнях О. Єфименко [614] та В. Клименка-Мудрого [617].

Аналізуючи процес взаємодії українських інституцій з Тимчасовим урядом, російський дослідник А. Танін-Львов згадує А. Ніковського як чільного діяча РОГО м. Києва, яка виникла на початку березня 1917 р. і була попередницею УЦР [559]. Участь А. Ніковського у роботі ТУП, СУАФ та УЦР відображена у статті С. Кульчицького про утворення УНР [453]. І. Гошуляк, у свою чергу, характеризує А. Ніковського як борця за об’єднання Наддніпрянської та Західної України [415]. Громадсько-політична діяльність А. Ніковського у добу Гетьманату П. Скоропадського частково висвітлена у дослідженнях Р. Пирого [516] й О. Реєнта [529].

Вихід суверенної України на міжнародну арену став поштовхом до вивчення історії української дипломатії доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., у контексті яких досліджувалась і діяльність дипломатичних представників та керівників зовнішньополітичних відомств УНР. Інформацію про діяльність А. Ніковського як міністра закордонних справ, викладену в межах дослідження зовнішньої політики УНР, знаходимо у монографіях, дисертаціях і статтях В. Матвієнка [469; 470] та В.

Соловйової [548; 549; 550; 623], статтях В. Головченка [413], Д. Веденєєва і А. Гошуляка [411], Т. Осташко і В. Соловйової [511] та ін. Дипломатична діяльність А. Ніковського відображена також у біографічних нарисах Г. Стрельського [605, с. 25–26], Д. Табачника [558, с. 270–296], В. Матвієнка та В. Головченка [468].

Роботі конституційної комісії, яка працювала у м. Тарнові у вересні 1920 р. під керівництвом А. Ніковського, у своїх дослідженнях приділили увагу Н. Єфремова [431; 615], А. Слюсаренко і М. Томенко [149], Д. Яневський [579; 580].

У монографії “Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття)” В. Піскун торкається деяких моментів діяльності А.

Ніковського як міністра закордонних справ УНР, згадує його як одного із засновників Українського центрального комітету у Варшаві і члена Ради Республіки у Тарнові, а також аналізує причини його повернення в СРСР [519]. Окремі аспекти історії взаємин А. Ніковського з С. Петлюрою у біографічній розвідці про останнього розглядає С. Литвин [460; 461].

Останнім часом з’явилися дослідження епістолярію А. Ніковського. Так, Н. Миронець у своїх статтях розглянула взаємини А. Ніковського і Є. Чикаленка та опублікувала їх листування за 1917 і 1921 рр. [471; 472]. Розробку теми продовжила І. Старовойтенко, яка у статті “Епістолярний діалог Євгена Чикаленка з Андрієм Ніковським” подала археографічну характеристику листів, проаналізувала їх зміст та визначила основні теми листування [552]. У наукових працях І. Старовойтенко відображено також й інші аспекти взаємовідносин А. Ніковського з Є. Чикаленком [551; 553; 554; 624].

Вивчення діяльності А. Ніковського як літературного критика на дисертаційному рівні започаткувала П. Дунай, яка у 2006 р. захистила кандидатську дисертацію на тему “Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського” [613]. Авторка висвітлила літературну, перекладацьку й видавничу роботу А. Ніковського у монографії “Андрій Ніковський: долаючи межі часу” та статті “Андрій Ніковський у контексті доби: проблема митця й епохи” [428; 429].

Великий масив джерел до вивчення біографії А. Ніковського у своїх статтях [537; 538; 539; 540; 541] і дисертації [621] проаналізувала Ю.

Середенко, дослідниця його творчої та епістолярної спадщини. Особливо слід відмітити її статтю “Андрій Ніковський у документальних свідченнях”, в якій вона на основі широкого кола джерел відтворила одну з найповніших на той час біографій діяча, визначила його місце в громадсько-політичному та культурному житті України першого тридцятиліття ХХ ст. [537].

На публіцистичній діяльності А. Ніковського та на його роботі на посаді редактора газет “Рада”, “Нова рада” та журналу “Основа” зосереджують свою увагу О. Мукомела [437, с. 181–194; 607, с. 191–196], М. Романюк [534, с. 147–148; 608, с. 360] та ін. [406; 632]. Співпраця А. Ніковського з “Літературно-науковим вісником” частково відображена у праці Ю. Шаповала [575]. Із дослідження Н. Сидоренко “Задротяне життя” українських часописів (1919–1924) стає відомо про співпрацю А. Ніковського з газетою “Українська Трибуна” (Варшава) [542]. Окремі аспекти видавничої діяльності А. Ніковського простежуються в дослідженнях з історії української преси І. Крупського [450; 618], І. Клименко [616], Н. Фіголь [626] та ін.

Внесок А. Ніковського у розвиток українського просвітянського руху, зокрема його роботу в одеському українському товаристві “Просвіта” проаналізували О. Болдирєв [403], З. Жулинська [421], Г. Зленко [436], О. Лисенко [457; 619], Ф. Самойлов, М. Скрипник, О. Ярещенко [535; 582], О. Малюта [620], С. Фарина [625], О. Цапко [627] та ін. [480; 526; 628].

Діяльність А. Ніковського як мовознавця, голови правописної комісії ВУАН, автора російсько-українського словника частково висвітлена у працях В. Онопрієнка [509], В. Петрова [515], В. Шевельова [577], В. Кубайчука [451].

Аналізуючи діяльність таємних організацій в Україні, дослідниця масонства О. Крижановська вказує на приналежність А. Ніковського до лож “Світло правди” і “Федерація”. При цьому вона характеризує його як одного з найбільш впливових українських “вільних каменярів” [446; 447; 448; 597].

У дослідженнях А. Балабольшенка [398], Ю. Семенка [536], О. Сидоренка [543], В. Пристайка, Ю. Шаповала [162; 524; 576] А. Ніковський фігурує як один із головних обвинувачуваних по справі СВУ. Згадані праці містять також публікації уривків з матеріалів слідства та чимало фотографій процесу.

На межі 80–90-х років ХХ ст. після звільнення Польщі з-під впливу комуністичної ідеології активізувався інтерес польських дослідників до історії українських визвольних змагань. У загальному контексті зазначеної

проблеми А. Ніковський фігурує у працях Я. Бруського, Е. Вішки та В. Менджецького. Так, Е. Вішка у монографії “Emigracja ukraińska w Polsce: 1920–1939” [590] висвітлює його участь у процесі створення і діяльності Українського центрального комітету (УЦК) в Польщі, а у дослідженні “Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce, 1920–1939” [591] торкається деяких моментів його публіцистичної діяльності в еміграції. У праці Я. Бруського “Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)” А. Ніковський представлений як чільний діяч уряду УНР в екзилі, роль якого була визначальною у налагодженні українсько-польських стосунків та формуванні зовнішньої політики УНР [585]. В. Менджецький згадує А. Ніковського як одного із творців партії соціалістів-федералістів, голову Українського національного союзу та учасника переговорів між УНС та гетьманом П. Скоропадським у жовтні 1918 р. [589].

Отже, здійснений нами аналіз наявних історіографічних джерел, які так чи інакше торкаються постаті А. Ніковського, свідчить, що його громадсько-політична діяльність вивчена недостатньо. Характерною рисою досліджень різних авторів є розгляд окремих аспектів життя і діяльності А. Ніковського, при цьому комплексний аналіз біографії та громадсько-політичної діяльності не проводився. Слід наголосити, що означена тема до цього часу ще не була предметом спеціального дослідження, а цілі періоди життя визначного суспільно-політичного діяча залишалися “білими плямами” в українській історіографії. Найбільш повно досліджено його літературний доробок та політичну і державотворчу діяльність в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Водночас, таким питанням як участь А. Ніковського у роботі одеського товариства “Просвіта”, його вплив на становлення і розвиток української преси першої чверті ХХ століття, діяльність у роки Першої світової війни та в еміграції науковці не приділили належної уваги. Отже, можна констатувати, що комплексне дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського відсутнє. Тому на підставі аналізу наявної літератури автор обґрунтував необхідність здійснення подальшої наукової розробки теми відповідно до поставленої мети і завдань.

1.2. Джерельна основа дослідження

Комплексний характер дисертації зумовив необхідність використання широкого кола джерел, які стосуються предмету та об’єкту дисертаційного дослідження. Джерельна база наукової роботи складається з опублікованих документів і матеріалів, які містять актуалізовану частину інформації щодо поставленої проблеми, і архівних (неопублікованих). Вони різняться за видом, змістом, походженням, місцем зберігання, об’ємом матеріалу та ступенем достовірності і були виявлені шляхом цілеспрямованого пошуку в бібліотеках та архівах. У ході роботи над дисертацією було досліджено 35 фондів 6 державних архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДАК України), Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО України),

Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), Державного архіву м. Києва (ДАК), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО) і 6 фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Загалом було опрацьовано 133 справи, у яких віднайдено достатню кількість документів для відтворення громадсько-політичної біографії діяча. Значна кількість віднайдених архівних документів вводить до наукового обігу вперше.

Увесь обсяг використаних джерел належить до писемних. З урахуванням особливостей теми дисертації всі залучені джерела за типолого-видовою класифікацією умовно можна поділити на 4 групи: 1) актові та діловодні писемні джерела (офіційні актові документи, матеріали офіційного діловодства, документи та матеріали політичних партій і громадських організацій); 2) судово-слідчі документи; 3) матеріали періодичної преси; 4) джерела особистого походження (спогади, щоденники, епістолярій).

До першої групи належать офіційні актові документи (закони та підзаконні акти, міждержавні договори, матеріали зовнішньої політики, постанови, накази, обіжники, інструкції тощо) Української Центральної Ради, міністерств і відомств Української Держави, Директорії УНР та УСРР, документи офіційного діловодства (звіти, рапорти, ділова переписка, довідки, канцелярські книги, протоколи засідань тощо) центральних і місцевих органів влади й управління УЦР, УД, Директорії УНР та Всеукраїнської академії наук (ВУАН), у роботі яких брав участь А. Ніковський, а також матеріали політичних партій і громадських організацій (програми, статuti, протоколи засідань, ділове листування та інші документи ТУП, УПСФ, УРДП, УНТ, УЦК у Варшаві тощо).

Документи, що належать до групи актових та діловодних писемних джерел частково були опубліковані. Збірники документів за хронологічно-територіальною ознакою поділяються на ті, що були видані в СРСР, за кордоном і в незалежній Україні.

Збірники документів, які були використані при дослідженні громадсько-політичної діяльності А. Ніковського, почали видаватися ще у перші десять-п'ятнадцять років після поразки українських національно-визвольних змагань. У них містяться документи, які незначною мірою відображають участь А. Ніковського у державотворчій роботі та політичному житті в Україні у період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського. Слід відмітити, що підбір документів до цих збірників був детермінований ідеологічними чинниками, а тому діяльність А. Ніковського та інших учасників українських національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. зображена як “контрреволюційна” та “антинародна”. До цієї підгрупи відносимо такі збірники, як “1917 год на Киевщине: Хроника событий” [136] та “Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)” [152].

На відміну від радянських видань, участь А. Ніковського у суспільно-політичних процесах в Україні у 1917–1921 рр. більш об'єктивно висвітлена у збірниках документів, що були опубліковані представниками української

діаспори за кордоном. До цієї підгрупи джерел належать такі збірники, як “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали” [REF_Ref211843847 \r \h * MERGEFORMAT 173], “The Ukrainian revolution: documents, 1919–1921” [REF_Ref211843883 \r \h * MERGEFORMAT 178], “Ukraine and Poland in documents: 1918–1922” [REF_Ref211843887 \r \h * MERGEFORMAT 179].

Здобуття Україною незалежності стало поштовхом до активізації археографічних досліджень вітчизняними науковцями. Завдяки відкриттю спеціальних фондів архівів з’явилося чимало збірників документів, в яких можна почерпнути інформацію про діяльність А. Ніковського як у роки національно-визвольних змагань, так і в постеміграційний період його життя. До них належать двотомник “Українська Центральна Рада: Документи і матеріали” [174; 175], “Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали” [176], “Історія української Конституції” [149], “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали” [138; 139], “Конституційні акти України, 1917–1920: Невідомі конституції України” [151], “Тисяча років української суспільно-політичної думки” [171; 172], “Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали” [145], “Історія Національної академії наук України (1924–1928). Документи і матеріали” [146] та ін. [140; 147; 148]. Офіційні закони, законопроекти та підзаконні акти, міждержавні договори, документи офіційного діловодства, матеріали політичних партій та громадських організацій тощо, що опубліковані у двох останніх підгрупах збірників документів, були корисними для відтворення політичної діяльності А. Ніковського як члена ТУП, УРДП, СУАФ та УПСФ, його участі у роботі Центральної Ради, діяльності на посаді міністра закордонних справ РНМ УНР доби Директорії, голови та співробітника Комісії словника живої української мови ВУАН тощо.

Підбір документів до перерахованих вище збірників носить вибірковий характер і підпорядкований певним завданням і науковим інтересам авторів, тому вони не можуть слугувати достатньою основою для дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського. Зважаючи на це, дисертантом було залучено широке коло актових і діловодних писемних джерел, що зберігаються в архівах України.

Більшість архівних документів цієї групи (офіційні актові документи, документи офіційного діловодства) залучено із фондів ЦДАВО України. Так, для дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського в добу Центральної Ради і Гетьманату П. Скоропадського були використані матеріали фондів “Українська Центральна Рада” (ф. 1115), “Міністерство внутрішніх справ Української Держави” (ф. 1216), “Подільська окружна комісія з виборів до Українських Установчих зборів” (ф. 2171), “Головна квартира Гетьмана всієї України і військ козацьких” (ф. 2469), “Народне міністерство справ закордонних Української Народної Республіки” (ф. 2592) та ін. Документи цих фондів були корисними для з’ясування участі А.

Ніковського у важливих суспільно-політичних процесах того періоду: роботі Центральної Ради, виборах до Всеукраїнських установчих зборів, формуванні урядів Української Держави, виданні газети “Нова рада” тощо.

Найбільш повно представлені джерела для дослідження діяльності А. Ніковського у період його перебування на посаді міністра закордонних справ УНР. Сюди ми відносимо документи фондів “Рада Народних Міністрів УНР” (ф. 1065), “Канцелярія Директорії УНР” (ф. 1429), “Особиста канцелярія голови Ради Народних Міністрів УНР” (ф. 3205), “Міністерство закордонних справ УНР” (ф. 3696), “Посольство Української Народної Республіки в Австрії (м. Відень)” (ф. 3581), “Посольство Української Народної Республіки в Німеччині (м. Берлін)” (ф. 3619), “Рада Республіки” (ф. 3656), “Щоденна газета «Українська трибуна» в м. Варшаві” (ф. 3327). Ці фонди містять такі актові та діловодні писемні джерела, як обіжники міністерства, звернення та протести до урядів країн Європи, щомісячні звіти про роботу міністерства, політичні та економічні договори з іноземними державами, книги наказів по МЗС, протоколи засідань Ради Народних Міністрів, Ради Республіки, комісії по виробленню конституції і т.д. У цих фондах зберігається також офіційне листування А. Ніковського з головним отаманом С. Петлюрою, головами РНМ УНР В. Прокоповичем, А. Лівіцьким, П. Пилипчуком та міністрами О. Саліковським, І. Огієнком, П. Ведибідою, С. Стемповським, а також дипломатичними представниками УНР за кордоном М. Славинським, М. Васильком, В. Кедровським, Є. Лукасевичем, О. Шульгиним, К. Мацієвичем, С. Шелухіним, А. Лукашевичем, Л. Михайлівим, А. Марголіним, І. Красковським, О. Лотоцьким та ін. Використання цих документів дало можливість проаналізувати вплив А. Ніковського на формування зовнішньої політики УНР, охарактеризувати його участь у переговорах з Польщею про умови перебування ДЦ УНР на її території та його фінансування, створенні Українського центрального комітету в Польщі, роботі Ради Республіки, підготовці та інформаційній підтримці Другого Зимового походу Армії УНР, а також прослідкувати зміни у роботі МЗС, його структурі та особовому складі дипломатичних представництв УНР за кордоном. Матеріали згаданих фондів є важливим джерелом для дослідження життя і діяльності А. Ніковського в еміграції у 1922–1924 рр.

Цінні матеріали про громадську, літературну та видавничу діяльність А. Ніковського після повернення з еміграції містять фонди “Народний комісаріат освіти Української РСР” (ф. 166) та “Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)” (ф. 1) ЦДАВО України.

Великий масив джерел для дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського у дореволюційний період зберігається у фондах ЦДІАК України. Так, у фондах “Жандармське управління міста Одеси” (ф. 385) та “Прокурор Одеської судової палати” (ф. 419) зберігаються документи про участь А. Ніковського у роботі одеського товариства “Просвіта”. Фонди “Київське губернське жандармське управління” (ф. 274), “Київський Тимчасовий Комітет у справах друку” (ф. 295), “Харківське губернське жандармське управління” (ф. 336) містять матеріали, які є додатковим

джерелом для дослідження журналістської та видавничої діяльності А.

Ніковського, зокрема його участі у виданні газети “Рада” і журналу “Основа”. Документи фонду “Південно-Західний комітет Всеросійського союзу міст” (ф. 721) цього ж архіву проливають світло на малодосліджений період у житті А. Ніковського – його службу у Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (КПЗФ ВСМ) восени 1915 р. – початку 1917 р. На особливу увагу заслуговує особова справа А. Ніковського, у якій збережено документи про його освіту, роботу в одеських гімназіях, просування по службі у КПЗФ ВСМ, відстрочку від призову в російську армію і т. ін.

При написанні дисертації також були використані архівні матеріали місцевих органів влади. Так, документи фонду “Канцелярія комісара Тимчасового Уряду по місту Києву” (ф. 292) ДАК висвітлюють обставини призначення А. Ніковського комісаром м. Києва восени 1917 р.

Низка матеріалів українських політичних партій і громадських організацій (УПСФ, УНС, УНТ, УЦК у Варшаві тощо), у роботі яких А.

Ніковський брав активну участь, зберігається у фондах “Український Національний Союз” (ф. 3073), “Центральний комітет партії українських соціалістів-федералістів” (ф. 4659), “Український Центральний Комітет в Речі Посполитій Польській” (ф. 3508) ЦДАВО України, фондах “Центральний комітет партії соціалістів-федералістів” (ф. 44), “Документи періоду підготовки і проведення великої жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні” (ф. 57) ЦДАГО України та “Архів академії Наук УРСР. Українське наукове товариство в Києві” (ф. 10) ІР НБУВ.

До другої групи джерел віднесено судово-слідчу справу А. Ніковського по процесу СВУ № 67098 у трьох частинах, яка зберігається у ГДА СБ України. У справі містяться ордер на обшук і арешт, анкета А.

Ніковського як заарештованого, опис майна, протоколи допитів з 6 серпня 1929 р. по 20 січня 1930 р., власноручно написане “Моє розкаяння”, постанова про пред’явлення обвинувачення та інші документи. Матеріали справи складаються з оригіналів, написаних власноручно А. Ніковським, та машинописних копій. Зважаючи на те, що свої свідчення звинувачені у причетності до діяльності Спілки визволення України давали під психологічним і фізичним тиском, протоколи допитів А. Ніковського і його зізнання слід сприймати під критичним кутом зору. Однак, правдивість переважної частини його зізнань підтверджується співставленням задокументованої інформації з іншими джерелами.

Третя група джерел складається із матеріалів періодичної преси першої чверті ХХ ст. Важливість періодичних видань полягає у тому, що вони подавали інформацію про громадсько-політичну діяльність А.

Ніковського у контексті висвітлення загальнополітичної ситуації в країні. У дисертаційному дослідженні використано матеріали різних часописів, які умовно можна поділити на п’ять підгруп: 1) видання часів Російської імперії: “Одесские новости” (м. Одеса), “Рада” (м. Київ) та ін.; 2) українські видання доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.: “Нова рада” (м. Київ), “Промінь” (м. Київ), “Робітнича газета” (м. Київ), “Киевская

мысль” (м. Київ), “Киевлянин” (м. Київ), “Громадське слово” (м. Київ), “Подільська воля” (м. Вінниця) та ін.; 3) українські періодичні видання, що виходили в еміграції: “Воля” (м. Відень), “Український прапор” (м. Відень), “Український вісник” (м. Львів), “Українське слово” (м. Берлін), “Українська трибуна” (м. Варшава); 4) іноземна преса: “Deutsches Volksblatt” (м. Відень), “Wiener Mittagspost” (м. Відень); 5) радянські часописи: “Вісті ВУАН” (м. Київ), “Вісті ВУЦВК” (м. Харків), “Харківський пролетар” (м. Харків). Усю перераховану періодичну пресу можна також погрупувати на видання, у яких А. Ніковський виступає як автор статей, та часописи, що містять інформацію про його діяльність. До першої підгрупи відносимо газети “Рада” (м. Київ), “Нова рада” (м. Київ), “Одесские новости” (м. Одеса), “Промінь” (м. Київ) та “Українська трибуна” (м. Варшава), до другої – всі інші перераховані вище видання.

Четверту групу складають джерела особистого походження. До їх переліку належать як опубліковані, так і архівні матеріали. Інформація нарративних джерел корисна тим, що у них автори відтворюють середовище, яке їх оточувало, дають особисті оцінки історичним подіям та особам. Незважаючи на суб’єктивізм, притаманний для цього типу писемних пам’яток і певну політичну заангажованість авторів, їхні свідчення слугували важливим, а у деяких випадках єдиним, джерелом для дослідження життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності А. Ніковського.

Важливе значення для написання роботи мав особистий фонд А. Ніковського в ІР НБУВ (ф. 226), який містить приватні документи фондоутворювача, його записник (11 березня – 15 червня 1918 р.), великий масив листів від редакцій часописів, українських громадсько-політичних діячів, науковців, письменників тощо.

Під час роботи над дисертацією були використані опубліковані спогади К. Василенка [360], М. Василенка [629], М. Галагана [363], А. Гельденвейзера [364], М. Грушевського [365; 366; 367; 368], Г. Гуммеруса [369], Д. Дорошенка [370; 371], Г. Журби [373], Н. Короля [375], П. Мілюкова [377], А. Ніковського [378; 379], О. Саліковського [383], П. Скоропадського [385], І. Фещенка-Чопівського [388], Є. Чикаленка [389], Л. Чикаленка [393], М. Шаповала [394], М. Шкільника [395], Н. Павлушкової [381; 382], М. Татуся [387] та ін. [380; 384; 386], щоденники В. Винниченка [361; 362], С. Єфремова [372], Є. Чикаленка [390; 391; 392]. Частина опрацьованих спогадів та щоденників наразі неопублікована і зберігається у фондах Л. Білецького (ф. 3876), І. Огієнка (ф. 1871) та М. Шаповала (ф. 3563) ЦДАВО України.

Не менш важливе значення для вивчення громадсько-політичної діяльності А. Ніковського мала така підгрупа джерел особистого походження як епістолярій. Зокрема, було використано приватне листування репрезентанта з В. Буряченком, М. Васильком, І. Гаврилюком, Г. Журбою (Домбровською), С. Єфремовим, І. Огієнком, Олександром Олесем, П.

Стебницьким, Є. Чикаленком, С. Шелухіним та ін, що зберігається у фондах “Літературні матеріали” (ф. 1.), “Листування” (ф. 3), “Газета “Рада” (ф. 44), “Єфремов С.О.” (ф. 317) Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського,

“Особистий фонд Журби Галини Маврикіївни. 1918–1939 рр.” (ф. 3983.), “Василько Микола Прокопович. Представник уряду УНР за кордоном, уповноважений міністр і надзвичайний посол в Німеччині, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії 1914–1924 рр.” (ф. 4456.) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. У цих фондах містяться матеріали, які є важливим джерелом для дослідження таких фрагментів біографії А. Ніковського як участь у роботі Українського наукового товариства (УНТ) і Комісії словника живої української мови (КСЖУМ) ВУАН, виданні журналу “Основа”, газет “Рада” і “Нова рада”, перебуванні в еміграції у 1922–1924 рр., поверненні в УСРР і т. ін.

Додаткову інформацію для характеристики А. Ніковського як члена одеського товариства “Просвіта” має його листування з головою Миколаївської “Просвіти” М. Аркасом, що зберігається у фонді “Аркас Микола Миколайович (1852–1909 рр.) – український композитор, голова Миколаївського товариства “Просвіта” (ф. 468) ДАМО.

Нажаль, у справі вивчення та публікації епістолярію А. Ніковського зроблено ще дуже мало. Зокрема, видані його листи до Є. Чикаленка за 1917 р. та 1920–1921 рр. [154; 155], до В. Винниченка за 1927 р. [153] та деякі інші [414]. Із переліку опублікованих листів при роботі також було використано листування С. Петлюри [157; 158; 159; 160; 161].

Оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми у цілому, варто зауважити, що ступінь її документального забезпечення є досить високим. Деякі документи мають суб’єктивний характер, як, наприклад, епістолярій, матеріали судово-слідчої справи та спогади. Водночас, документальний матеріал є різноманітним тематично, має різне походження, а тому є підстави стверджувати, що його аналіз дозволив подати повну й об’єктивну картину громадсько-політичної, наукової та літературно-публіцистичної діяльності А. Ніковського на усіх етапах життя, визначити міру його впливу на державотворчі та націотворчі процеси в Україні у першій чверті ХХ ст.

Отже, вивчення, співставлення і критичний аналіз актових та діловодних писемних джерел, судово-слідчих документів, матеріалів періодичної преси та джерел особистого походження дали змогу дослідити усі етапи громадсько-політичної діяльності А. Ніковського та його життєвий і творчий шлях. Використання архівних матеріалів сприяло детальнішому та глибшому вивченню біографії А. Ніковського, а також уведенню у науковий обіг невідомих раніше документів. Проаналізовані джерела і література дозволили повною мірою досягти поставленої мети, вирішити поставлені завдання, а також визначити перспективні напрямки подальшого дослідження теми.

РОЗДІЛ 2

ПЕРШІ КРОКИ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ А. НІКОВСЬКОГО

2.1. Участь у культурно-просвітньому русі початку ХХ ст.

Андрій Васильович Ніковський народився 3 жовтня 1885 р. в селі Малий Буялик Одеського повіту Херсонської губернії (нині – село Свердлове, Комінтернівського району, Одеської області) [596, с. 563–564; 612, р. 600]. Його батько Василь Євстафійович Ніковський належав до очаківських міщан, рід якого походив із дрібних землевласників з Київщини. Мати – Ірина Афанасіївна – селянка з під Березані, Одеського повіту [141, с. 94]. Про своє походження А. Ніковський писав: “я селянин, з доброї селянської сім’ї. Не тим доброї, що заможної, а тим, що з діда-прадіда селянської [379, с. 35]”.

У шестирічному віці маленький Андрій осиротів. Після смерті батька його мати вийшла заміж вдруге і переїхала до Одеси, в “єврейських кварталах” якої промайнуло дитинство А. Ніковського. Тут же, в Одесі, він навчався у народній школі. Після її закінчення впродовж року працював разом зі своїм вітчимом у лазні Ісаковича в Одесі, “чистячи одвідачам чоботи, підсушуючи простирадла, бігаючи за квасом і милом [108, арк. 598]”. Після цього – деякий час слюсарем і прикажчиком [124, № 510, арк. 1 зв.].

Відомості про дитячі роки і ранню юність А. Ніковського мають фрагментарний характер. Так, Ю. Лавріненко пише: “Якось маленьким хлопчиком стояв Андрій Ніковський перед вивіскою магазину в Одесі і на запитання одного пана, що він робить, відповів: “Учусь, дядю, читати”. Зворушений пан поміг хлопцеві здобути освіту, і Андрій блискуче закінчив в Одесі не тільки гімназію, а й Одеський університет [533, с. 782]”.

Очевидно цією доленосною зустріччю була зустріч з сином одеського ювеліра М. Еліком. А. Ніковський писав, що цей сповнений “ідеалістичних пориваннів і бажання виводити в люди “кухаркиних дітей” юнак “спокусив” його “розкішними вигодами знання і освіти” і підготував до вступу у гімназію [108, арк. 598]. У серпні 1897 р., після успішної здачі вступних екзаменів, А. Ніковського було зараховано учнем 5-ї одеської гімназії. Під час навчання він виявив належну старанність. В атестаті зрілості, виданому А. Ніковському після закінчення гімназії 31 травня 1905 р., було записано, що впродовж навчання його поведінка була відмінною, справність у відвідуванні і підготовці уроків та у виконанні письмових робіт достатня, він виявляв однакову зацікавленість усіма навчальними дисциплінами. Слід відмітити, що вже у чотирнадцятирічному віці А. Ніковський заробляв собі на життя приватними уроками [108, арк. 598].

У серпні 1905 р. А. Ніковський поступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Імператорського Новоросійського університету. Українофільські симпатії спонукали його залишити обрану спеціалізацію. Після першого року навчання він звернувся до ректора університету з проханням перевести його на історико-філологічний факультет

, де пізніше активно працювати на слов'яно-руському відділенні під керівництвом професора Б. Ляпунова [141, с. 95].

Завдяки наполегливій праці А. Ніковський здобув ґрунтовну освіту: добре володів іноземними мовами, знався на слов'янській та європейській культурі, у творах українських письменників розбирався як фаховий літературознавець. Тоді ж він захопився дослідженням мови. В університеті А. Ніковський працював над розробкою наукової теми «Язык «Малороссийских повестей» И.Ф. Квитки-Основяненка, как материал для истории русских говоров и в связи с языком древне-русских памятников». Досліджуючи цю тему, він влітку 1910 р. здійснив діалектологічну експедицію в околиці міста Хотин, Бессарабської губернії (тепер Чернівецька область), де робив записи місцевої української говірки в селах Кулішівці, Вітрянці та Кельменці [124, № 497, арк. 1–1зв.; 141, с. 95]. Слід відмітити, що впродовж усього творчого життя А. Ніковський вів мовознавчі та літературознавчі дослідження синхронно.

Під час подорожі А. Ніковський захворів на малярію, яка сильно підірвала і без того слабке студентське здоров'я. Через хворобу він не встиг обробити зібраний матеріал та вчасно подати наукову роботу в університет. На прохання проф. Б. Ляпунова керівництво факультету продовжило термін його навчання в університеті ще на один рік – до 1 лютого 1912 р., що дало змогу закінчити розпочате дослідження [124, арк. 1 зв.].

На початку осені 1908 р. А. Ніковський одружився зі слухачкою місцевих жіночих курсів Наталією Дмитрівною Христо, гречанкою за походженням. Тоді ж він почав співпрацювати із друкарнею своєї тещі Софії Іванівни Христо. Там, зокрема, він видав першу книжку молодої письменниці Галини Журби – збірку оповідань «З життя» (1908 р.) [622, арк. 31].

Навчаючись в університеті, А. Ніковський долучився до політичного життя в Україні. Він брав участь у роботі Товариства українських поступовців, що виникло 5 вересня 1908 р. після ліквідації УДРП. В Одесі існувало два гуртки ТУП: «Стара громада», під керівництвом М. Комарова і «Молода Громада», на чолі якої стояв С. Шелухін. А. Ніковський був членом «Молодої громади», до якої також входили В. Чеховський, І. Луценко, І. Липа та В. Боровик [108, арк. 600]. ТУП являло собою, за висловом А. Ніковського, «об'єднання із людей різних партійних переконань на мінімумі – республіка в Росії і автономія Україні [108, арк. 600]». На допитах у ДПУ він називав товариство нелегальним міжпартійним об'єднанням, «де люди різних партій, соціалістичних також, між собою не сварилися і донесли аж до революції українські культурні цінності [106, арк. 112–113]».

Активна громадська діяльність А. Ніковського та його участь у просвітянському русі сприяли тому, що він став делегатом від одеського студентства у Всеслов'янському студентському з'їзді, який проходив 11–17 червня 1908 р. у Празі [258]. Значну допомогу на подорож А.

Ніковський отримав від Ради товариства «Просвіта» в Одесі. Під час поїздки і перебування у Празі він виконував доручення Ради, а після повернення подав їй звіт про зроблене [163; 206].

Зміни в економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії першого десятиліття ХХ століття мали значний вплив на формування світогляду А. Ніковського. Він позитивно зустрів революційні події 1905 – 1907 рр. та викликаний ними новий виток українського національного руху.

Із середини 1906 р. А. Ніковський приймав активну участь у роботі товариства “Просвіта” в Одесі, яке було створене у жовтні–листопаді 1905 р. групою українських патріотів (І. Луценко (голова товариства), С. Шелухін (заступник голови), Ф. Гаврилко, М. Клименко, Л. Ковальчук, І. Липа, Д. Сігаревич, О. Фісак, О. Фісун) [526, с. 370; 627, арк. 62]. 25 листопада 1905 р. одеський градоначальник А. Григор’єв затвердив статут товариства, який наділяв цю організацію досить широкими можливостями [452, с. 25]. У статуті відзначалося, що основною метою діяльності товариства є допомога культурно-просвітницькому розвитку українського народу в м. Одесі [535, с. 90]. Під час свого існування одеська “Просвіта” мала власну бібліотеку, книгарню, читальню, книжковий склад, кіоск, історичний музей та хор; організувала бюро юридичної допомоги найбільшій частині населення міста. Просвітяни намагалися відкрити українську школу, заснувати філію “Просвіти” за межами Одеси та влаштувати бюро медичної допомоги, але на перешкоді здійснення цих планів стала заборона градоначальника [480, с. 64; 399, с. 33; 527, с. 45].

“Просвіта” розміщувалася в центрі Одеси по вулиці Софійській, 30, де займала весь другий поверх будинку (8 кімнат) [238; 201]. В одній із кімнат розташовувалася читальня, де зберігалися українські (наддніпрянські і галицькі) видання та українська періодика. У “Просвіті” можна було вільно купити газети “Слово”, “Рада”, “Рідний край” [223]. При товаристві діяв музей, який очолював М. Слабченко. Серед його експонатів була колекція старовинних монет, рідкісні книги, автографи українських громадсько-політичних діячів і письменників, фотографії, малюнки та етнографічний матеріал [191]. Хор товариства працював під керівництвом В. Клименка. А. Ніковський писав у “Раді”, що завдяки праці В. Клименка сформувалась “добра капела”, де “голоси гарні, дисципліна чудова, виконання пісень теж дуже добре [195]”. До репертуару хору, між іншими, входили і українські народні пісні – обрядові, веснянки та ін.

Крім культурно-масової діяльності товариство сприяло розвитку українського книговидавництва. Одеські просвітяни заснували видавничий фонд імені Л. Смолянського, на кошти якого були видані “Запорозькі вольності” М. Комарова та “Про Гарібальді, борця за волю італійського народу” І. Бондаренка [238; 457, с. 19; 480, с. 65].

Товариство було доволі чисельною організацією. За кількістю членів, яких на різних етапах існування “Просвіти” нараховувалося від 158 (27 грудня 1905 р.) до понад 500 (1 січня 1908 р.), вона займала друге місце, поступаючи лише київській організації [535, с. 92, 94].

Двічі на тиждень “Просвіта” влаштовувала “вечори”: по середах відбувалися літературно-наукові засідання, вхід на які був безкоштовний, а по суботах – літературно-вокально-музичні вечори з платою 25 копійок для

членів товариства і 50 копійок для гостей.

30 листопада 1906 р. в приміщенні “Просвіти”, на квартирі економки товариства, дочки І. Луценка – Анастасії, поліція виявила типографський шрифт, типографську фарбу і надруковані прокламації партії соціалістів-революціонерів [104, арк. 9]. У зв’язку з цим, на деякий час товариство було закрито. 1 грудня 1906 р. всіх членів правління “Просвіти” обшукали, між ними був і “присяжний стряпчий” А. Ніковський. У результаті обшуку було вилучено приватне листування членів товариства, а І. Луценка, за зберігання без дозволу 2-х револьверів і 19-ти патронів до них, заарештовано [104, арк. 9–10].

В ході слідства А. Луценко заявила, що про знайдені в її кімнаті речі ніхто із членів товариства не знав [104, арк. 22]. Підозра в антиурядовій діяльності з просвітян була знята і згодом українська організація відновила свою роботу. Слід відмітити, що окрім участі у зібраннях “Просвіти” у 1906 р. Жандармське управління м. Одеси іншої дискредитуючої інформації про А. Ніковського не мало й аж до 1915 р. на запити різних державних установ повідомляло про його політичну благонадійність [100, арк. 169, 172, 173, 177, 179, 182].

У “Просвіті” А. Ніковський був членом Ради (Виділу) товариства, його секретарем і бібліотекарем [108, арк. 599]. Саме А. Ніковський займався впорядкуванням бібліотеки, купленої у вдови колишнього очільника Одеської Громади, відомого історика і педагога Л. Смоленського [108, арк. 599]. На початку 1907 р. в бібліотеці одеської “Просвіти” нараховувалося близько 1600 примірників книг [234]. До кінця 1907 р. А. Ніковський завершив її впорядкування, розробив правила для читачів та склав систематичний каталог. На той час бібліотека вже мала 2068 томів видань [246].

Одеська “Просвіта”, відразу ж після своєї появи, стала набирати специфічних, притаманних тільки їй рис. Якщо київські просвітяни головний акцент робили на видавничій та лекційній діяльності, то одеські – на театральній та культурно-масовій. Значну увагу товариство приділяло пропаганді культурних здобутків українського народу. Як уже згадувалося, по середах влаштовувалися літературно-наукові засідання, на яких члени товариства читали і обговорювали реферати з української історії, філології, народознавства тощо. Всього за період існування Одеської “Просвіти” було прочитано рефератів: у 1906 р – 61, у 1907 р. – 63 і в 1908 р. – 42 [535, с. 92]. Одним із найбільш активних референтів був А. Ніковський, який найчастіше готував доповіді присвячені українській літературі, драматургії і театру. Впродовж 1907 р. він прочитав такі реферати: “Артистична діяльність М. Садовського (з приводу 25-літнього ювілею)” (5 травня 1907 р.) [235], “Нові течії в українській літературі” (10 жовтня 1907 р.) [247], “Дрібні оповідання Винниченка” і “Про поезії Олеся (одповідь на рецензію Ів. Франко)” (жовтень–листопад 1907 р.) [342], “М. К. Заньковецька, яко національний таланти” (1 грудня 1907 р.) [181].

Високу оцінку лектору-початківцю А. Ніковському дав Д. Дорошенко, який гостював у одеській “Просвіті” в грудні 1907 р. і був присутній на її

засіданнях. Зважаючи на повноту характеристики Д. Дорошенка, приводимо цитату повністю: “Читав молоденький студент – д. Ніковський, кажуть, що це один з найкращих тут лекторів. Реферат був про М. Заньковецьку з приводу її ювілею. Зложений реферат дуже вміло, з хистом; зпочатку референт коротко переказав становище українського театру, з його примітивним вбогим репертуаром і великими могутніми артистами, [...] потім схарактеризував талант Заньковецької, причому не піддався шаблонному переказуванню чужих слів [...] але дав свою власну оригінальну й влучну характеристику. Читає д. Ніковський виразно, досить гарною виробленою мовою, але зовсім тихо; мені здавалось, що в останніх рядах його зовсім не чують. Реферат протягся з півгодини [223]”.

У 1908 р. А. Ніковський прочитав ще 5 докладів на літературно-мистецькі теми: “Український театр і артистична діяльність М. Заньковецької” (19 січня 1908 р.), “М. Старицький, як поет”, “Батьки і діти в сучасній українській драматичній літературі” (4 жовтня 1908 р.), “П. Барвінський – оповідання й драматичні твори” (29 листопада 1908 р.) та “Творчість С. Черкасенка (з приводу збірки “На шахті”)” (20 грудня 1908 р.) [206, с. 4]. 18 лютого 1909 р. А. Ніковський виступив із рефератом “Українська критика і молоді письменники”. На цьому засіданні, у зв’язку із заборонаю місцевої влади, були присутні тільки члени “Просвіти” [239].

Далі вважаємо за потрібне дати характеристику деяким із рефератів А. Ніковського. 19 січня 1908 р. одеська “Просвіта” організувала вечір для вшанування М. Заньковецької з нагоди 25-річного ювілею її сценічної діяльності. Після короткого вітального слова голови “Просвіти” М. Комарова А. Ніковський виступив з рефератом “Український театр і артистична діяльність М. Заньковецької”, в якому представив артистку як найяскравішу представницю українського театру [237]. “Характерними рисами її таланту, – наголосив доповідач, – являється тонка і глибока психологія персонажу і високе натхнення на сцені, коли артистка вже творить самостійно і виходить за межі вимог автора [181]”. Не поминув А. Ніковський нагадати і про внесок усіх артистів узагалі в справу оборони національної ідеї та підготовку ними ґрунту для “дальшого, кращого життя [181]”.

У своїх виступах А. Ніковський не ідеалізував українських драматургів-сучасників. Зокрема, в рефераті “Батьки і діти в сучасній українській драматичній літературі” він, проаналізувавши “Старі сучки й молоді парости” М. Кропивницького, “Жарт життя” і “В старім гнізді” С. Черкасенка та п’єси інших авторів, наголосив, що вони є малохудожніми через “надмірну ідеалізацію «молодих птахів»” і “через неоригінальну і не повну характеристику «старих сучків» [201]”. У доповіді “Оповідання й драматичні твори П. Барвінського” А. Ніковський висвітлив основні життєві віхи письменника, а його оповідання охарактеризував як “переняті м’яким настроєм автора” і як такі, що “показують чималий талант письменника, як оповідача пережитого [243]”.

31 травня 1907 р. в одеській “Просвіті” відбулися загальні збори, на які прибуло 60 осіб. Головою зборів обрано С. Шелухіна, секретарем – А.

Ніковського. Розглянувши питання про діяльність товариства під час літніх канікул, збори постановили не припиняти роботу читальні, книгарні та бібліотеки, а наукові засідання і літературно-вокально-музичні вечори влаштовувати по змозі. Збори також вирішили відкрити при “Просвіті” однокласну школу з українською мовою навчання. З цією метою Рада товариства мала розробити проект школи і навчальну програму та клопотатися про дозвіл перед місцевою адміністрацією [236]. У липні 1907 р. Рада подала відповідне прохання попечителю одеського навчального округу. Проте, розгляд питання про відкриття української школи безпідставно зволікався і через півтора року клопотання “Просвіти” було відхилене. У відповідь на таку поведінку місцевої влади А. Ніковський неодноразово критикував її на сторінках “Ради” [183]. Зрозумівши, що відкрити українську школу в Одесі не вдасться, просвітяни передали всі зібрані кошти, близько 500 карбованців, кам’янець-подільській “Просвіті” на потреби українських шкіл на Поділлі [457, с. 19].

Підсумки роботи “Просвіти” за першу половину 1907 р. підбив І. Луценко на сторінках “Ради” в статті “Діяльність Т[овариств]а “Просвіти” в Одесі”. За його підрахунками впродовж зазначеного часу в товаристві відбулося 17 наукових засідань та 17 літературно-музичних зібрань, на яких було прочитано 36 рефератів. Одним із найбільш активних доповідачів був А. Ніковський, який впродовж півріччя прочитав 4 реферати. За кількістю виступів його випередили лише такі досвідчені діячі національного руху, як М. Комаров (9 рефератів), С. Шелухін (7) та І. Луценко (5). У цей час просвітяни також поставили 6 вистав, з них дві – дитячі. 7 липня 1907 р. товариство влаштувало “величезну гулянку” з двома оркестрами, фєєрверком та лотереєю. Впродовж свята відбулося два конкурси – на найкращі український національний костюм і національний костюм взагалі [264]. Очевидно А. Ніковський був задоволений активною діяльністю товариства, оскільки у листі до голови миколаївської “Просвіти” М. Аркаса він писав: “гарно те, що просвіта захоплює щоразу більший і повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до «просвіт» [110, арк. 3]”.

Як з боку царської адміністрації, так і з боку лівих сил (особливо радикально налаштованої студентської молоді) подекуди лунали звинувачення “Просвіти” в буржуазності, українському шовінізмі та юдофобстві [457, с. 18]. Про неправомірність цих звинувачень А. Ніковський 27 серпня 1907 р. писав М. Аркасу: “Колись Ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловились за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження [...] Членів-жидів у нас записалося чоловік десять – переважно студентів [110, арк. 5]”.

З часом “придирки” градоначальства до діяльності товариства почали набирати більш відвертих форм. При читанні рефератів обов’язково мав бути присутній поліцейський чин або чиновник градоначальства, який постійно вступав у суперечки з лекторами і декламаторами, а також фіксував прізвища, адреси і вид заняття тих, хто брав участь в обговоренні чи виступав із

зауваженнями. При цьому спроби просвітян скоротити виступи поліцейського суворо каралися накладенням грошових штрафів “за пререкання с разумными требованиями должностных лиц [399, с. 34]”. Однією з форм протесту просвітян проти втручання представника міської адміністрації було демонстративне залишення залу слухачами [202]. Протест на “Просвіту” не припинявся. 31 березня 1908 р. місцева адміністрація в особі генерал-губернатора заборонила читати реферати та співати у “Просвіті” “на малоросійському нарiччi”, мотивуючи це тим, що крім чиновника Багуна, який мав бути присутнім на засіданнях товариства і контролювати його роботу, не було іншої особи, що володіла українською мовою [245]. Всю абсурдність цього наказу місцевої влади А. Ніковський розкрив у статті “Лист з Одеси”, що вийшла у “Раді” в квітні 1908 р. “Таким способом виходить, – писав він, – що коли нема чинів, що знають мову, то не можна тою мовою говорити! [204]”. Заборона на вживання української мови діяла півтора місяця і була знята 17 травня 1908 р. [259].

Слід зауважити, що найважливішим національним форпостом А. Ніковський вважав саме українську мову. Він був одним із ініціаторів заяви у справі чистоти мови, поданої Раді “Просвіти” наприкінці 1908 р. В заяві наголошувалося на тому, що “першим знаряддям до просвіти” і “першою умовиною поваги [191]” до українського народу є українська мова. Щоб забезпечити вживання чистої мови хоча б на засіданнях товариства, А. Ніковський разом з однодумцями пропонував встановити добровільне самоштрафування (від 1 до 5 копійок) за вживання неукраїнських слів і виразів в рефератах, дебатах чи під час розмови [191].

У липні 1908 р. вийшов указ Сенату, згідно з яким діяльність українських освітніх організацій визначалася такою, “що може викликати наслідки, які загрожують громадському спокою [440, с. 61]”. Прийняття указу відкрило шлях російській владі для подальшого обмеження можливостей “Просвіти”. Цим відразу ж скористалася царська адміністрація Одеси, яка, як уже згадувалося, на деякий час заборонила просвітянам влаштовувати “вечори” українською мовою; було введено попередню цензуру на реферати, п’єси й вірші; голову товариства М. Комарова оштрафовано на 100 карбованців; конфісковано книжку І. Бондаренка “Про Гарібальді” та ін. [206; 399, с. 34]. Просвітянам також доводилось друкувати повідомлення про заходи “Просвіти” у “Ведомостях градоначальства”, примусова реклама в яких коштувала товариству 30 карбованців щомісячно [223]. Така політика місцевої адміністрації, як вважав А. Ніковський, призвела до зменшення кількості рефератів, прочитаних у “Просвіті” з 62-х у 1907 р. до 42-х у 1908 р. [206]. “Історія одеської “Просвіти” в 1908 р., – писав він, – це досить сумна історія українського товариства, що *не стільки працювало для просвіти українського люду в Одесі, скільки змагалося за спроможність працювати* (курсив А. Ніковського – М.Г.) [206, с. 4]”.

Зазвичай в одеській “Просвіті” з кінця травня до початку вересня тривали канікули. В цей час наукові засідання і літературно-вокально-музичні вечори не проводились у зв’язку з виїздом з Одеси значної частини просвітян.

Проте, робота книгарні і бібліотеки, які очолював А. Ніковський, не припинялася [342].

Скрутне фінансове становище одеської “Просвіти” у 1909 р. змусило її Раду погодитись на проведення непопулярних серед українських діячів, але прибуткових, заходів, зокрема, літніх “гулянок” із конкурсами краси, ворожінням та безпрограшною лотереєю. А. Ніковський був незадоволений моральною стороною цих заходів і вважав, що їх потрібно уникати [194].

Перед початком осіннього театрального сезону 1909 р. у “Просвіті” А. Ніковський висловився за обов’язкове оновлення репертуару. На його думку, постановка таких п’єс, як “Запорожець за Дунаєм”, “Бувальщина” чи “Пошились у дурні”, які Рада товариства дозволяла лише через їх прибутковість, не відповідала ні характеру, ні завданням товариства. Він наполягав на нових постановках творів українських драматургів, М. Гоголя, А. Чехова та європейських класиків. З цього приводу в “Раді” він писав: “Треба пильнувати не лиш матеріального добробуту, треба підняти престиж товариства, бо вже і в пресі [...] і серед громадянства питають: що ж це – “Просвіта”, чи клуб? [194]”. Очевидно така позиція члена Ради товариства А. Ніковського мала наслідки, оскільки репертуар драматичних гуртків одеської “Просвіти” значно розширився: 17 жовтня відбулася вистава “Наталка Полтавка”, 18 жовтня – “Ой не ходи Грицю” [240], 31 жовтня – “Сватання на Гончарівці”, 1 листопада – “Нещасне кохання” [241].

У 1909 р. наступ на український національний рух в Одесі продовжився з більшою силою. Як писав А. Ніковський, одеський градоначальник генерал І. Толмачов “на біднім товаристві показує свої блискучі стратегічні здібности: веде тривку облогу і потроху відбатовує цілі шматки просвітянської діяльності [195]”. 10 січня 1909 р. градоначальник заборонив читати реферати і декламувати вірші на заходах товариства. Літературно-наукові зібрання, які “Просвіта” влаштовувала по середах, відтепер ставали закритими, тобто участь у них могли брати лише члени товариства. Було накладено заборону на низку доповідей, між іншим і на реферат А. Ніковського “Український вертеп” [244]. Просвітяни відразу ж надіслали своїх представників до генерала І. Толмачова з проханням скасувати постанову. У відповідь градоначальник заявив, що вважає товариство сепаратистською організацією і що він вже надіслав міністру внутрішніх справ докладну записку про його скасування. З цього часу дозволеними видами діяльності для одеської “Просвіти” залишалися лише музика, співи і танці [205].

28 листопада 1909 р. царська влада закрила товариство [452, с. 26], мотивуючи це тим, що національні організації вносять “раздвоение в единый русский народ [390, с. 79]”. 30 листопада Виділ товариства за участі А. Ніковського зібрався на нараду з приводу ліквідації справ “Просвіти”, але близько півночі був розігнаний поліцією [242]. Останні, прощальні, збори просвітян відбулися 8 грудня 1909 р. Проте навіть після накладення заборони на діяльність “Просвіти” її діячі продовжували таємно збиратися на квартирах І. Луценка, М. Комарова та І. Липи [535, с. 98–99].

Після закриття товариства А. Ніковський спільно з іншими одеськими просвітянами взяв участь у створенні на його базі “Українського клубу” та музично-драматичного товариства “Українська хата”. Завдяки такому кроку одеські українці зберегли матеріальну базу товариства (бібліотеку, книгарню, музей) і отримали можливість продовжити національно-освітню працю.

Втім, загальна зневіра, що запанувала в колах українського громадянства Одеси в часи реакції, вплинула як на характер діяльності новостворених організацій, що стали більш ліберальними, так і на бажання колишніх просвітян брати участь у їхній роботі. Наприклад, членами “Українського клубу” в квітні 1910 р. було всього 6 осіб. Така безініціативність української громади Одеси викликала справедливую критику А. Ніковського, який на сторінках “Ради” писав: “Щось надто швидко загула енергія цих українців; якось мимоволі виникає сумнів щодо колишнього запалу наших, з дозволу сказати, “патріотів” [...] Справа в тому, що спить наше громадянство і вигадує всякі оправдання своїй бездіяльності: то начальство, то внутрішні нелади [196]”. На думку А. Ніковського “Український клуб” у першу чергу мав бути культурно-просвітньою організацією, доступною для всіх верств населення. Він вважав, що добре умебльоване приміщення, яке мали намір орендувати для клубу, “буде задешево для буржуазії і надто заможне для міщанства й інтелігентної молоді [124, № 493, арк. 2]”, а це, в свою чергу, відіб’ється на його популярності і прибутках [124, № 493, арк. 2].

Перші загальні збори “Українського клубу”, якими, власне, і розпочалася його діяльність, відбулися лише 3 жовтня 1910 р. Збори ухвалили заснувати власний хор і драматичний гурток, а також організувати при клубі комісії: драматичну, співочу, літературну та дитячих вечорів. А. Ніковський разом із колишніми просвітянами С. Шелухіним, М. Комаровим, Л. Ковальчуком, І. Липою, В. Чеховським, І. Бондаренком увійшов до складу літературної комісії. А його дружина – Наталя Дмитрівна – працювала у комісії дитячих вечорів разом з Л. Шелухіною, Є. Чеховською, Ф. Бондаренко [143, с. 4–5].

Як повідомляв А. Ніковський у своїх дописах до газети “Рада”, Український клуб займав 10 кімнат у будинку Папудової на Сборному плацу в Одесі. Помешкання клубу мало електричне освітлення, залу на 100–120 місць, де було збудовано сцену для проведення урочистих заходів і показу аматорських вистав, дві кімнати для гри у карти і одну для гри у більярд [187]. Вечірки в “Українському клубі” відбувалися три рази на тиждень: по четвергах (танці та лото), суботах (літературно-музичні вечори) і неділях (публічні вистави і танці). По середах відбувалися літературні збори тільки для членів клубу, оскільки місцева адміністрація заборонила публічне читання рефератів українською мовою [301].

Культурно-масові заходи в “Українському клубі” розпочалися із середини жовтня 1910 р. Для їх проведення було організовано співочий гурт і аматорську трупу. Старшини клубу попікувалися про забезпечення театру реквізитом, викупивши українські костюми, що раніше належали “Просвіті” [

187]. Впродовж жовтня–грудня 1910 р. у клубі було поставлено вистави “Наталка-Полтавка”, “Мартин Боруля”, “По ревізії”, “Миротворці”, “Зимовий вечір”, “Суєта”, “Драма без горілки”, “Хатня революція” [143, с. 6]. Такий репертуар драматичного гуртка “Українського клубу” А. Ніковський вважав незадовільним і неодноразово пропонував оновити його та замінити розважальні вистави на вистави культурно-просвітнього характеру. Він писав, що “від клубу можна прямо вимагати, щоб його сцена зробилася школою, пробним місцем нового репертуару, культурною інституцією, коли інші просвітні шляхи заказано [188]”.

А. Ніковський брав активну участь у просвітницькій роботі одеського “Українського клубу”. Зокрема, 26 лютого 1911 р. він прочитав реферат “Українська література і кріпацтво” [144, с. 3–4], а 13 листопада 1911 р. з нагоди 100 річниці з дня народження М. Шашкевича – реферат про його життя і творчість [323]. Референт А. Ніковський, як писала “Рада”, “докладно розглянув умови життя українців-галичан, тодішні літературні смаки, серед яких жив поет, і теплими рисами намалював постать Шашкевича та його значіння, як поета і громадянина для відродження галицьких українців [323]”.

Дописи А. Ніковського до “Ради” містили чимало цікавої інформації про життя “Українського клубу”. Із його статей ми дізнаємося про існування у клубі добре організованого із “сильними голосами” хору, який співав у невдалому аранжуванні. Великий успіх також мали народні пісні у виконанні селянина Задорожного і виступи місцевого бандуриста [188].

Ще однією українською організацією, у роботі якої А. Ніковський брав не менш активну участь, було товариство “Українська хата”. Воно також займалося культурно-просвітницькою діяльністю: знайомило одеську публіку з творами української літературної класики, організовувало Шевченківські вечори, ставило п’єси, влаштовувало читання й обговорення рефератів [200].

Заходи “Українського клубу” та “Української хати” не були такими масштабними, як заходи “Просвіти”, а характер їхньої діяльності часто не відповідав завданню поширення ідей національного відродження. Ймовірно, у зв’язку з цим число членів “Українського клубу” було значно меншим, ніж членів “Просвіти”: 1 січня 1911 р. – 112 осіб [143, с. 24], 1 січня 1913 р. – 78 [535, с. 101]. Характеризуючи нові організації на початку 1912 р., А.

Ніковський писав, що це “зовсім інший коленкор: не просвітиш і не просвітишся [124, № 517, арк. 1 зв.]”.

Таким чином, підсумовуючи дослідження першого етапу громадсько-політичної діяльності А. Ніковського, варто зазначити:

– становлення особистості А. Ніковського, формування його суспільно-політичних поглядів і громадської позиції відбувалося під впливом таких явищ початку ХХ ст., як послаблення соціального і національного гніту, викликане революцією 1905–1907 рр., поширення культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції та політизація суспільства.

– у громадсько-політичній діяльності цього періоду А. Ніковський багато уваги приділяв просвітницькій та пропагандистській роботі, яку він вважав основоположною для формування національної свідомості

українського народу, підняття рівня його політичної активності.

– діяльність А. Ніковського як члена одеської “Просвіти” була зосереджена на підготовці й читанні рефератів і доповідей на засіданнях товариства, висвітленні роботи товариства на сторінках газети “Рада”, залученні до культурно-просвітницького руху різних верств населення. Його громадська позиція впливала на напрямок діяльності товариства та формування репертуару просвітянського драматичного гуртка.

2.2. А. Ніковський як журналіст, редактор та науковець

Період між російською революцією 1905–1907 рр. та початком Першої світової війни увійшов в українську історію як епоха національно-культурного відродження, що характеризувалася, в першу чергу, бурхливим розвитком української преси та національних культурно-просвітніх організацій. Провідну роль у становленні та розвитку української журналістики відіграла “Рада” – єдина на той час щоденна україномовна газета в Наддніпрянській Україні. Вона згуртувала навколо себе плеяду визначних українських громадсько-політичних діячів: Є. Чикаленка, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Грінченка, С.Єфремова та ін. Поряд з представниками старої генерації українського національного руху до роботи в “Раді” долучилися особи, яким судилося відіграти визначну роль в українському русі. До них належав і А. Ніковський.

Свою співпрацю з “Радою” А. Ніковський розпочав у 1907 р., як він писав під час допитів в ДПУ в 1929 р., “кореспонденціями про боротьбу генерала Толмачова з Одеською “Просвітою” та рецензіями на книжки [108, арк. 599]”. Його перші дописи до “Ради” є одним із найцінніших джерел для дослідження історії одеської “Просвіти”. У своїх статтях А. Ніковський, який входив до складу Ради “Просвіти” та був її секретарем і бібліотекарем, детально описував як діяльність товариства взагалі, так і його окремих відділів – музею, хору, драматичних гуртків, літературно-наукових засідань тощо. Як уже згадувалось, він активно виступав проти нападок на одеську “Просвіту” з боку реакційної російської преси [203; 207], відстоював право українців на відкриття силами “Просвіти” школи з українською мовою викладання. Статті А. Ніковського на згадані теми виходили в “Раді” переважно в рубриці “З життя “Просвіт” або під назвою “Лист з Одеси”.

Втім, публікації у “Раді” не завжди були підписані прізвищем автора. Встановити авторство статей А. Ніковського, як і інших дописувачів щоденки, вдалося за допомогою архівного редакційного примірника (розмітки) газети “Рада”, що зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Зауважимо, що свої статті у “Раді” А. Ніковський підписував переважно псевдонімами А. Василько, А. Яринович, та А. Мандрівник, а також криптонімами А., А. В., А. В-ко, А-й, Ан., Ан. В., Ан. В-ко, А. Н., Ан. Н., Ан. Н-ський, Ан. Нік., А. Я., А. Я-ч, Ан. Яр., В., Вас-ко та ін. На цей час виявлено 43 псевдоніми і криптоніми А. Ніковського [622, с. 57].

Співробітництво з “Радою” сприяло професійному становленню А. Ніковського. Про це, у вересні 1908 р. він писав Є. Чикаленку: “школу

громадського такту, принципів толерантності, прийомів газетної праці я здобув тільки з “Радою” та через “Раду” [124, № 490, арк. 1]”. Праця в газеті також була каталізатором політичної активності діяча. Завдяки їй А.

Ніковський став одним з очільників Товариства українських поступовців [108, арк. 600].

Співпраця А. Ніковського з “Радою” не обмежувалась журналістськими дописами, він намагався впливати на загальний напрямок газети та її тон. Природна врівноваженість і толерантність А. Ніковського не дозволяли йому залишати поза увагою публікації, які через свій зміст або форму шкодили репутації газети. В одному з листів до Є. Чикаленка він радив уникати на шпальтах “Ради” різких виступів проти росіян і поляків, а також зайвої полеміки з іншими виданнями, вважаючи, “що такий вулично-войовничий тон тільки шкодить [124, № 514, арк. 2–2 зв.]”.

А. Ніковський, як щирий прихильник “Ради”, намагався звести нанівець конфлікти між газетою і активною частиною українського громадянства Одеси, а саме С. Шелухіним, І. Липою, І. Луценком та М. Слабченком. Проте, перманентне протистояння як всередині цієї групи, так і спрямоване назовні – проти редакції газети – мало місце і надалі. Зважаючи на це і бажаючи зберегти одеських прихильників і передплатників “Ради”, А. Ніковський радив Є. Чикаленку спрямовувати газету так, щоб вона більш тактовно і зважено підходила до дописів авторів, які намагалися перетворити її шпальти на арену зведення особистих рахунків [124, № 516, арк. 1–2]. В цілому А.

Ніковський високо цінував “Раду”. 8 березня 1912 р. у листі до Є. Чикаленка він писав, що жодне з інших українських видань “не ведеться так добре, як «Рада»”, і наводив слова свого знайомого, який казав “що він читає “Сніп” після “Ради” так, як лубочну літературу після Шекспіра: до такої міри од “Снопа” фонить елементарністю і міщанством [124, № 519, арк. 1 зв.–2]”. Водночас А. Ніковський наполягав на збільшенні у газеті матеріалу літературного характеру: критичних статей, інформації про діяльність нових видавничих організацій, про життя письменників і т.д. [124, № 534, арк. 1 зв.]. Він вважав також за необхідне збільшити у газеті кількість рубрик, краще класифікувати інформацію та давати кожному повідомленню заголовки, оскільки без нього, на думку А. Ніковського, звістка часто губилася для читача [124, № 519, арк. 1 зв.]. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1909 р. під час поїздки Є. Чикаленка до Одеси відбулася його перша зустріч з А. Ніковським. Тоді ж молодий журналіст на прохання видавця пообіцяв більше писати до газети [390, с. 71].

У цей період А. Ніковський у своїх дописах значну увагу приділяв висвітленню виборів до Одеської міської думи. Він не лише інформував широкий загал про політичні перипетії у місті, але й намагався донести до українців низку демократичних ідей. Зокрема, він захищав право євреїв на представництво у цьому виконавчому органі, відстоював ідею рівності націй, виступав за порозуміння українських, російських, єврейських і польських поступовців Одеси задля досягнення спільних цілей [192].

Особливу увагу А. Ніковського привертало життя різних етнічних груп українського народу. Так, серія його статей, надрукованих в “Раді” та “Украинской жизни”, була присвячена українцям Холмщини [338; 208; 209; 405]. Ці нариси під назвою “Украинцы в Холмщине” були опубліковані окремою книжкою в Одесі у 1912 р. [584].

У зазначений період А. Ніковський надсилав свої статті не тільки до “Ради”, він також співпрацював і з іншими виданнями: російськомовним журналом “Украинская жизнь”, що виходив у Москві під редакцією С. Петлюри, “Літературно-науковим вісником” та одеською газетою “Одесские новости”, де він вів рубрику “Из украинской жизни” і писав статті під псевдонімом Ан. Яринович [124, № 497, арк. 2]. Як свідчать документи жандармського управління м. Одеси, у жовтні 1912 р. А. Ніковський намагався започаткувати видання нової україномовної газети “Народня справа” [100, арк. 169, 173]. Він також співпрацював з нелегальним органом української партії соціалістів-революціонерів, газетою “Боротьба”, яка виходила у Києві впродовж 1913 – середини 1915 рр. У своїх “Замітках і матеріалах до історії ...” П. Христюк зауважує, що хоч А. Ніковський і не був членом партії есерів, він, а також О. Олесь, С. Єфремов, В. Прокопович та Пригара подавали літературний матеріал для часопису “Боротьба” [569, с. 35, 125].

У контексті дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського у період між двома російськими революціями неможливо оминати його участь у підготовці до видання праці М. Драгоманова “Шевченко, українофіли й соціалізм”, до якого він написав передмову та розлогі примітки [613, арк. 17]. У 1911 р. А. Ніковський видав працю “Українська література і кріпацтво”, що кількома місяцями раніше була частинами опублікована в “Раді”. У цій праці, як зазначає літературознавець П. Дунай, він намагався “довести існування в національному художньому просторі не лише окремих відомих в Росії талановитих постатей – Т. Шевченка і Марка Вовчка, а повнокровного, цілісного і самодостатнього літературного процесу [613, арк. 38]”.

У редакції “Ради” неодноразово виникало питання про необхідність зміщення М. Павловського з посади редактора газети, яке особливо загострилося на початку 1911 р. Співробітники часопису були незадоволені діючим редактором через те, що він, бажаючи більше заробити, часто заповнював шпальти газети своїми перекладами російських статей, фейлетонів та відділом “З газет і журналів”, який також вів сам. Проти редактора відкрито виступали Г. Шерстюк та Л. Жебуньов, при чому останній зауважував, що М. Павловський “розжене співробітників і погубить газету [390, с. 162–163]”. Утім, видавець “Ради” Є. Чикаленко був переконаний, що хоч М. Павловський і не є ідеальним редактором, але має багато плюсів, оскільки він “чоловік розсудливий, спокійний, надзвичайно роботящий, дуже добре знає українську мову і щиро відданий справі [390, с. 163]”. Тут слід зауважити, що М. Павловський дійсно був надзвичайно відданий “Раді”, оскільки одного разу навіть відсидів 2 місяці у тюрмі (з 21 березня по 22 травня 1910 р.) за статтю С. Єфремова про вище духовенство і навіть після

цього не полишив журналістську справу [390, с. 91, 96].

Водночас редакторська робота М. Павловського призводила до того, що час від часу на газету накладалися цензурні заборони і штрафи. Так, за даними Київського тимчасового комітету у справах друку з 7 серпня 1907 р. по 27 травня 1910 р. “Раду” було оштрафовано 13 разів на загальну суму 2100 російських карбованців [97, арк. 1–31]. Для порівняння, за даними того ж комітету в період редагування газети А. Ніковським вона була оштрафована тільки один раз: 28 березня 1914 р. на 100 карбованців за передову статтю С.Єфремова “До робітничих справ” [97, арк. 41; 222].

На початку літа 1911 р. взаємовідносини між колективом “Ради” і М. Павловським ускладнилися настільки, що останній попросив Є. Чикаленка підшукати йому заміну. Проте знайти нового редактора виявилось не легко. С.Єфремов і Ф. Матушевський, кандидатури яких влаштовували видавця, відмовились [390, с. 167]. Є. Чикаленко все більше схиляється до думки призначити редактором А. Ніковського, якого знав як “освіченого, кебетливого і акуратного газетного робітника, [...] дуже симпатичну, солідну людину [390, с. 168]”.

У 1912 р. підійшло до завершення навчання А. Ніковського на філологічному факультеті Новоросійського університету. Впродовж січня–квітня цього року він здав в університеті 10 екзаменів [124, № 522, арк. 1 зв.]. Останній іспит було призначено на 31 травня 1912 р. [124, № 521, арк. 1], але вже на початку травня А. Ніковський відмовився від їх складання. Отримані оцінки не давали йому змоги одержати диплом I-го ступеня, а з дипломом II-го ступеня він не міг здавати магістерські іспити та отримати високооплачувану роботу в Одесі. Тому А. Ніковський вирішив перенести державні екзамени на весну 1913 р. [124, № 522, арк. 1–1 зв.]. Тим часом він погодився на пропозицію Є. Чикаленка очолити “Раду” влітку 1912 р., на період відпустки постійного редактора М. Павловського. Вирушаючи у Київ, майбутній редактор писав С. Єфремову про непереборне бажання “просто покрутитися без певного пристановища серед тих людей, якими повне мое життя вже 7 років, – відколи я себе вже не тільки почуваю українцем, а й знаю, що воно таке [135, № 1030, арк. 15–15 зв.]”.

На той час “Рада” була єдиною щоденною україномовною газетою на території Російської імперії. За даними передплати на 1911 р. найбільшою популярністю “Рада” користувалася в Київській і Полтавській губернії, дещо меншою у Херсонській, Катеринославській, Харківській, Подільській та Чернігівській губерніях. Найменше читачів газета мала на Волині, Кубані і в Таврії. Великі міста (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, Санкт-Петербург, Москва та Варшава) давали 20–25 % загальної кількості передплатників, 30–35 % – провінційні містечка і 40–45 % – села [121, арк. 6]. У 1912–1914 рр. вартість передплати “Ради” становила: на 1 місяць – 65 копійок, на 3 місяці – 1 карбованець 75 копійок, на 6 місяців – 3 карбованці 25 копійок і на 1 рік – 6 карбованців. Своїм передплатникам редакція газети пропонувала придбати зі значною знижкою (20–40 %) портрет Т. Шевченка, репродукції його малюнків та 4 томний словник Б. Грінченка [120, № 7, арк. 1].

У редакції “Ради” працювали С. Васильченко, М. Вороний, М. Гехтер, Д. Дорошенко, С. Єфремов, А. Кузьминський, П. Понятенко, М. Порш, В. Корольов, С. Черкасенко та ін. [124, № 527, арк. 1; 552, с. 327]. Секретарем редакції був Ф. Сабалдир, свої оповідання подавали А. Тесленко й А. Романович.

Відомості про особисті та професійні якості співробітників редакції знайшли відображення у листах А. Ніковського до Є. Чикаленка. Ці листи є цінним джерелом для відновлення картини редакційного життя в 1912 р. Зокрема, секретаря редакції Ф. Сабалдира за тонке чуття тону статей і заборонених цензурою тем, А. Ніковський називав – “Гамаюн”, птах віщий в справах цензурних [124, № 526, арк. 1]”. “[П.] Понятенко, – писав А.

Ніковський, – мила людина і той його формалізм, сухість – не більше як “защитный цвет” [...] а в дійсності добрий, м’який і навіть трохи сентиментальний. [Д.] Дорошенко – простий [124, № 527, арк. 1]”. Ф. Сабалдир і А.

Кузьминський подобались А. Ніковському тим, “що страшенно люблять саму газету, люблять “Раду” як щось реальне, близьке й рідне [124, № 527, арк. 2]”. Особливо йому імпонувало невміння чи небажання Ф. Сабалдира підлещуватися і вести закулісні ігри [124, № 527, арк. 2 зв.]. Тоді як до М. Порша, який “м’яко стеле, лагідно балакає, як з обіда йдемо парасолькою від дощу захищає [124, № 525, арк. 1 зв.]”, А. Ніковський відчував особисту неприязнь. “Скільки в ньому сили, твердості, певності і ото гнеться бісова душа передо мною, підлещується [124, № 530, арк. 1]”, – писав тимчасовий редактор “Ради” Є. Чикаленку.

Статті М. Гехтера і М. Порша редактор вважав занадто “сухими” для газети, а фейлетони С. Черкасенка, Г. Чупринки і Зірки – заслабкими. Особливі надії А. Ніковський покладав на С. Васильченка і А. Кузьминського, сподіваючись, що вони трохи освіжать газету [124, № 525, арк. 1]. Загалом, про співробітників він писав, що “всі автори роблять помилки, скверно пишуть і многоглаголють [124, № 528, арк. 1]”. Новий редактор позитивно відгукувався про С. Єфремова, який давав якісні і змістовні статті й не прагнув збільшувати їх об’єм задля заробітку [124, № 525, арк. 1].

На початку липня 1912 р. до А. Ніковського звернувся М. Слабченко з проханням клопотатися про його влаштування у “Раді” як “співробітника по фінансовим, чи адміністраційним, чи політичним, чи навіть белетристичним справам [133, № 192, арк. 1]”. У відповідь тимчасовий редактор писав, що ні за кого в редакції клопотатися не може, оскільки посаду отримати тут можна не по протекції, а по зробленій роботі [124, № 530, арк. 1 зв.].

Свою працю в редакції А. Ніковський завершив 19 липня, коли виїхав до Одеси. В останньому листі з Києва до Є. Чикаленка він підсумовував: “За що я Вам без кінця вдячний, так за те, що дали змоги на редакторській посаді черпнути щирого життя і жвавої роботи. Робилося мені весь час легко і весело. І тепер поїду з гарним почуттям людини, що побувала на гарній, вдячній роботі [124, № 532, арк. 1–1 зв.]”. Є. Чикаленко також був задоволений своїм новим співробітником, оскільки 12 листопада 1912 р. записав у своєму щоденнику, що новий редактор, незважаючи на відсутність

досвіду, зумів дуже добре організувати роботу газети [390, с. 246]. Після повернення в Одесу А. Ніковський багато працював над аналізом лексичного складу мови газети “Рада”. “Мова – це щось таке мінливе, рухливе, непостійне, чому ніяк не можна вказати шляху розвитку, тим більше, що всі закони її складаються *post factum* [124, № 539, арк. 1]”, – писав він Є.

Чикаленку і переконував, що їх спільним завданням має стати формування української літературної мови шляхом використання у газеті правильних лексичних форм [124, № 533, арк. 1].

Впродовж 1912–1913 навчального року А. Ніковський працював викладачем російської мови та педагогіки у двох одеських жіночих гімназіях – Е. А. Вісковатової і О. С. Белен-де-Баллю [105, арк. 16–17]. Працювати доводилось по 12–13 годин на добу, оскільки молодий вчитель мав 31 лекцію на тиждень, а ще була перевірка зошитів, підготовка до свят з нагоди 300-річчя дому Романових та ін. Робота у гімназії забирала у А. Ніковського час, потрібний для літературно-публіцистичної праці [124, № 535, арк. 1; 124, № 539, арк. 2]. Утім, викладацька діяльність приносила йому солідний прибуток, що, у свою чергу, дозволяло писати до “Ради” на цікаві для дописувача теми, а не працювати заради заробітку [124, № 534, арк. 1]”. Крім того, у викладацькій діяльності А. Ніковському подобалась увага і захоплення учениць, їхнє щире відношення до вчителя [124, № 534, арк. 1 зв.].

Влітку 1913 р. А. Ніковський, не зважаючи на запрошення керівництва гімназій де він служив, “отряхнув прах педагогічний з своїх ніг назавжди [108, арк. 600]” і погодився на пропозицію Є. Чикаленка стати постійним редактором “Ради” [124, № 541, арк. 1; 108, арк. 600], яку очолював з 1 липня 1913 р. до 20 липня 1914 р. [141, с. 95]. Не дивлячись на те, що викладацька робота приносила значно більший прибуток, він не збирався сходити з обраного шляху. Коли “вже дихнув цим літературним повітрям, – писав він у листі до Є. Чикаленка, – іншого не хочеться, а до того ж не буде з мене педагога більш задоволеного собою, ніж тепер газетяр [124, № 533, арк. 3–3 зв.]”.

Робота в редакції для А. Ніковського розпочалася з дня його приїзду до Києва – 29 червня 1913 р. [124, № 542, арк. 1]. Очоливши “Раду”, А.

Ніковський виявив притаманну йому старанність і з головою поринув у роботу. Дещо пізніше його дружина Наталія Дмитрівна згадувала про редакторство чоловіка: “Така у Андрія натура: за що береться він робить надто добросовісно [...] Всі попередні редактори кінчали в 4–5 годин свою роботу, а Андрій вертався додому після 6-ти і в 10 г. йшов знов у типографію і коло 1 години вертався [116, № 60486, арк. 2 зв.]”. Позитивні зміни, які відбувалися з “Радою” після призначення нового редактора, відразу помітив П. Стебницький. “Честь Вам за “Раду”, – писав він у листі до А. Ніковського в липні 1913 р., – значно покращала. Весь тон інший, статті гарні, огляд преси цікавий [134, № 194, арк. 33 зв.]”. С. Шелухін в цей же час (липень 1913 р.) писав А. Ніковському, що “«Рада» цікава, жвава – прямо не впізнати [124, № 543, арк. 1 зв.]”.

А. Ніковський намагався залучити до роботи в газеті відомих українських громадсько-політичних діячів, публіцистів і науковців. Особливо він заохочував до співпраці П. Стебницького, вважаючи, що у його статтях “глибоко сидить український дух: в стилі, в думці, в оцінці фактів, в трактуванні теми і в настрої, – чого так бракує звичайним нашим писанням, на які кладе виразний знак російщина [124, № 543, арк. 1 зв.]”. Також А. Ніковський неодноразово запрошував до співпраці В. Липинського, але останній відмовлявся через роботу над своїми фундаментальними історичними працями та через господарські клопоти [124, № 548, арк. 2 зв.].

У листах до Є. Чикаленка А. Ніковський систематично інформував його про ситуацію в редакції, характеризував співробітників, описував їхнє відношення до справи. Керівника одного із відділів редакції М. Вороного А. Ніковський критикував за запобігання перед начальством, але, водночас, позитивно відгукувався про його професійні якості і літературний талант [124, № 547, арк. 1]. Після того як у серпні 1913 р. М. Вороний залишив редакцію, місце відділовода зайняв Гаєнко, якого А. Ніковський характеризував як “піниве, важке. Робить свою справу чесно, але поганенько [124, № 547, арк. 1]”. Рубрику “По Росії” вів Галевич, “За кордоном” і “Галичина” – Корольов. Про останнього редактор “Ради” писав, що той “нічого не може і не хоче. Наймит! [124, № 547, арк. 1]”. Позитивну редакторську оцінку отримав секретар редакції П. Христюк: “працює пильно, уважно і строго, нікому спуску не дає [124, № 547, арк. 1]”. Обов’язки фактичного секретаря “Ради” виконував А. Кузьминський, який працював не лише в редакції, а й ходив у друкарню випускати номер, куди раз-у-раз близько півночі приходив і її редактор [124, № 542, арк. 1].

Очолюючи “Раду”, А. Ніковський майже самостійно вів рубрику “З газет і журналів”, куди інколи подавав свої статті М. Гехтер. Також редактор долучався до наповнення дописами рубрик “Література, наука, умілість і техніка”, “Галичина” та “Театр і музика”.

У своїх статтях А. Ніковський відстоював право українців на національно-культурну автономію, при цьому він заперечував можливість українського сепаратизму [312; 340]. Значне місце в публіцистиці А. Ніковського першої чверті 1914 р. посідали статті про відзначення 100-літнього ювілею з дня народження Т. Шевченка і про заборони, що встановлювала російська влада на його святкування [225; 248; 249; 290; 351; 357].

Статті А. Ніковського у 1913–1914 рр. переважно були присвячені виборюванню українцями права на національно-культурний розвиток, зокрема, на національну школу [224; 311; 345] та вільне вживання української мови [268; 354]; боротьбі за безперешкодну діяльність українських просвітніх товариств [221; 252]; взаємовідносинам між українськими та російськими поступовцями [232; 315; 343; 346]; міжнародним відносинам між українцями, росіянами, поляками та євреями на території України [215; 349; 350; 352]; висвітленню утисків українського національного руху царизмом, які виявилися у збиранні міністерством внутрішніх справ відомостей про

діяльність українських просвітніх організацій [356], забороні вживати українську мову та передплачувати українську пресу [305; 319; 344]; суспільно-політичному становищі в Галичині [218; 313; 318; 322; 210; 211; 212; 213; 348] тощо.

До вже окреслених зацікавлень А. Ніковського як журналіста належали і театрознавчі інтереси. У рубриці “Театр і музика” газети “Рада” він часто поміщав свої відгуки на вистави українських театральних труп. Найчастіше надруковані замітки і статті були присвячені діяльності театру М.

Садовського [182; 261; 324; 193; 197; 198; 199; 214], що дало підставу сучасній дослідниці А. Лемещенко вважати А. Ніковського першим критиком цього театру [455, с. 86].

У період співпраці із газетою “Рада” А. Ніковський формується як літературний критик, який виважено аналізував тогочасний літературний процесу в Україні. Його об’ємні аналітичні статті поєднували у собі простоту викладу та серйозне осмислення стану національної літератури, гуманітарної науки й культури і були цікавими для широкого кола читачів.

Окремої уваги заслуговують огляди “Літературно-наукового вісника” та відгуки на матеріали “Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка”, які А. Ніковський публікував у “Раді” впродовж 1911–1914 рр. Об’єктом розгляду були поетичні та прозові твори М. Вороного, Г. Чупринки, Х. Алчевської, М. Чернявського, П. Тичини, М. Рильського, О. Слісаренка, Дніпрові Чайки, О. Левицького, Д. Марковича, О. Кобилянської, Н. Кибальчич, М. Яцьківа, В. Леонтовича, М. Могилянського, Олександра Олесья. Творчості останнього присвячене ґрунтовне дослідження “Вічна казка”, що 1911 р. під псевдонімом Ан. Василько вийшло окремою книжкою [404]. У критичних статтях А. Ніковський підкреслював необхідність переходу в українській літературі від регіональних до загальнолюдських проблем. Загалом, його робота у жанрі літературної критики була спрямована на осмислення літературного процесу в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Після переїзду до Києва, А. Ніковський влився також в наукове життя української інтелігенції. Зокрема, він брав участь у роботі Українського наукового товариства у Києві, створеного з ініціативи членів “Старої Громади” В. Антоновича, П. Житецького, І. Луцицького та В. Науменка. Статут УНТ, підписаний вище перерахованими засновниками, було затверджено 1906 р., а діяти товариство почало 29 квітня 1907 р. [95, арк. 60]. Метою своєї діяльності члени товариства вважали організацію наукової роботи і популяризацію здобутків тогочасної науки [424, с. 48]. Очолював УНТ проф. М. Грушевський. Товаришами голови були О. Левицький та І. Стешенко; членами Ради – М. Біляшівський, М. Лисенко, О. Черняхівський (секретар), І. Чопівський та О. Шрамченко (скарбник). Ревізійна комісія діяла у складі: А. Корчак-Чепурківський, Л. Черняхівська та Є. Чикаленко [572].

Ця своєрідна національна академія наук об’єднала кращих українських науковців, забезпечуючи їм можливість для співпраці, обміну думками і досвідом та поширення знань серед народу [419, с. 7]. Товариство розвинуло широку наукову діяльність, видавши за 6 років існування (1907–1912 рр.)

10 томів “Записок УНТ”, 2 томи “Збірника технічної секції” та 2 томи “Медичного збірника” [424, с. 48].

А. Ніковського було обрано членом УНТ наприкінці вересня – на початку жовтня 1913 р. [119, арк. 53–54 зв.]. Він увійшов до складу товариства одночасно з такими відомими українськими науковцями та громадсько-політичними діячами, як Д. Дорошенко, Ф. Штейнгель, П. Стебницький, О. Лотоцький, М. Чубинський та Ф. Корш [119, арк. 53–53 зв.].

11 жовтня 1913 р. Рада УНТ призначила А. Ніковського секретарем товариства [119, арк. 76.]. Крім цього, з квітня 1914 р. він редагував “Замітки Українського наукового товариства” [119, арк. 66 зв.]. Навесні 1915 р., у зв’язку з виїздом із Києва М. Грушевського, відбулася реорганізація товариства. На загальних зборах УНТ, які відбулися 8 березня 1915 р., новим головою організації було обрано В. Науменка. Тоді ж А. Ніковського разом з М. Біляшівським та Д. Дорошенком було обрано членами Ради УНТ [119, арк. 74 зв.–75].

В УНТ А. Ніковський працював у філологічній секції. Її очолював В. Перетц, а найбільш відомими членами були: О. Грузинський, І. Єрофеїв, А. Лобода, С. Маслов, К. Михальчук, І. Огієнко, М. Петров, Т. Сушицький, І. Стешенко, С. Шевченко та ін. [118, арк. 7; 572]. Серед наукових досліджень А. Ніковського як члена УНТ варто назвати наступні: “Розвідки Михальчука з історії української мови” [119, арк. 66 зв.], “Праці О. Шахматова про початки руської мови” [119, арк. 83], “Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки” [119, арк. 53; 514] та ін. Остання доповідь у 1913 р. була надрукована у випуску “Літературно-наукового вісника”, що був присвячений пам’яті поетеси [493]. Ця робота у порівнянні з іншими літературними розвідками А. Ніковського, що публікувалися переважно у “Раді”, відрізняється тим, що була написана спеціально для наукового журналу і тому її текст позбавлений публіцистичної риторики і має виключно науковий характер.

Забігаючи наперед, варто відмітити, що з початком революційних подій в Україні відбулася чергова реорганізація УНТ. 29 березня 1917 р. на загальних зборах головою товариства знову було обрано М. Грушевського, який щойно повернувся до Києва, а його заступниками – І. Стешенка і В. Леонтовича. Тоді ж відбулися деякі зміни у керівному складі УНТ: замість А. Ніковського до Ради було обрано В. Прокоповича [119, арк. 86 зв.]. З тих пір, як свідчать протоколи засідань Ради товариства, співпраця А. Ніковського з цією науковою установою припинилася.

Участь у роботі УНТ була каталізатором мовознавчих досліджень А. Ніковського. На сторінках “Раді” він неодноразово торкався мовних проблем Одеси, досліджував вплив української мови на місцевий жаргон, аналізував мовні програми гімназій, розглядав особливості мови народних шкіл, церковних відправ, театральних вистав тощо. Низка його мовознавчих коментарів з’явилася у журналі “Україна” [613, арк. 22]. У цей час А. Ніковський слідкував за тим, щоб статті і повідомлення у “Раді” друкувалися відповідно до норм українського правопису. У листах до Є. Чикаленка він

вказував на наявні помилки і пояснював як варто вживати ті чи інші слова. Тут же у газеті А. Ніковський публікував результати своїх досліджень [124, № 533, арк. 1–3].

29 червня 1914 р. А. Ніковський відзначив перший рік свого редакторства у “Раді”. Ця дата виявилася для нього сумною, оскільки, як він писав Є. Чикаленку, йому не вдалося зібрати навколо себе газетярів-професіоналів і покращити славу редакції [124, № 599, арк. 1–3]. Втім, позитивні нововведення у газеті помічали як сучасники А. Ніковського, так і сучасні вчені. Зокрема, дослідниця історії “Ради” Н. Фіголь зауважує, що в останній рік свого існування (1914 р.) газета була змінена і вдосконалена, рубрики видання урізноманітнилися, з’явилися нові підрубрики, що допомагало більш доречно групувати тематичний матеріал, значно збільшилась рекламна частина [626, с. 97, 99].

Нова геополітична ситуація у Європі, що сформувалася напередодні Першої світової війни, відобразилася і на сторінках “Ради”. На вбивство спадкоємця австрійського престолу 15 червня 1914 р. газета відреагувала статтею А. Ніковського “Франц Фердинанд”. У ній автор намагався аналізувати події з нейтральної позиції, але в його словах відчувався дух слов’янського єднання, симпатія до сербів і антипатія до австрійців. Провівши паралель між замахом на спадкоємця австрійської корони і вбивством намісника Галичини Потоцького, А. Ніковський наголосив, що підґрунтям таких актів є напружені міжнаціональні відносини, очевидно натякаючи на українсько-російські протиріччя [336]. А. Ніковський визнавав, що не засудив вбивство в потрібній мірі, а лише намагався з’ясувати психологічне підґрунтя замаху. Він був упевнений, що негативне відношення газети до убивства “взагалі очевидне, і при цій нагоді розписуватися в своїй благонадійності і нема потреби, і негарно [124, № 556, арк. 1 зв.]”.

У липні 1914 р. відбулася нарада А. Ніковського, Є. Чикаленка та членів редакції з приводу ставлення “Ради” до майбутньої війни. Всі присутні на нараді визнали за неможливе видавати газету в російсько-патріотичному напрямку, оскільки вважали, що перемога Росії у війні призведе до посилення національного гніту, а її розгром – до визволення українців. Нарада вирішила, що газета повинна зайняти нейтральну позицію, обмежитись поданням фактів про військові події та уникати будь-яких коментарів [390, с. 330–331].

Початок Першої світової війни спричинив черговий наступ російського царату на український національний рух. У першу чергу імперія намагалася розправитись з українським друкованим словом шляхом закриття українських періодичних видань. 21 липня 1914 р. о першій годині ночі у помешкання А. Ніковського прийшов пристав і заявив, що головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-ад’ютант М. Іванов визнав за необхідне припинити у місті Києві видання газети “Рада” на весь час військового стану [97, арк. 42]. Наступного дня редактор “Ради” вирушив до військового цензора, який пояснив, що офіційною причиною закриття газети став вихід у номері від 18 липня 1914 р. статті О. Білоусенка (псевдонім О. Лотоцького – М.Г.) “Кінець сезону VIII. – Наше становище” [124, № 560, арк. 1]. Головна думка

статті полягала у тому, що не зважаючи на переслідування, заборони, утиски, яких зазнав український народ у своїй боротьбі за національні права, він не зламався, а навпаки “ціле наше, громадянство засвоїло собі один спільний погляд [...] безупинної праці серед неприхильних обставин [185]”. Вихід статті О. Білоусенка вкрай неприхильно зустріла газета “Київ”, яка у статті “«Рада» – рада” звинувачувала український друкований орган у поширенні австрофільських і сепаратистських настроїв серед українського суспільства і закликала знищити “в себе на тілі “маленькую гниющую ранку” (газету “Рада” – М.Г.) [124, № 560, арк. 1]”.

За іншою версією причиною закриття “Ради” стала публікація статті “Війну об’явлено” у номері від 20 липня 1914 р. [124, № 562, арк. 1]. У ній А. Ніковський всю відповідальність за початок війни покладав на Німеччину, виправдовуючи при цьому Росію, яка в австро-сербському конфлікті заступилася за слабшого. Крім того, А. Ніковський закликав українців захищати Російську імперію. “Цей напад Германії загрожує великим лихом нашому українському народові і народ наш, як підданий російської держави, стоїть перед ясным і простим фактом: треба боронити державу, треба боронити свої хати, лани, своє добро [217]”, – писав він.

Статтю “Війну об’явлено” Є. Чикаленко оцінив негативно. Він вважав, що не варто було закликати український народ боронити імперію і називав передовицю “казенною, статтею 20-го числа [135, № 1031, арк. 16 зв.]” На ці закиди А. Ніковський у листі до С. Єфремова виправдувався – “Не кликали ж ми, щоб дядьки брали вила й граблі в руки”, і робив висновок: “ту передовицю тяжче читати, як мені навіть писати було [135, № 1031, арк. 16 зв.]”. Слід відмітити, що на думку Є. Чикаленка, дійсними винуватцями закриття “Ради” були давні вороги газети – цензори Т. Флоринський і С. Щоголев [390, с. 333].

Відразу ж після закриття газети редакція направила командуючому військами Київського військового округу складене Ф. Штейнгелем, В. Леонтовичем, С. Єфремовим, М. Василенком, І. Маличем та А. Ніковським “Прохання видавців і співробітників газети “Рада” [124, № 560, арк. 1]. Автори “Прохання” запевняли, що “Рада” займає абсолютно лояльну позицію щодо цілісності і безпеки Російської імперії. Тут же наводилися приклади критики Австро-Угорщини в статтях “Кінець сезону”, “Шанси війни і миру” та замітці “Речь против Австрии” [122, арк. 1].

Після невдалих переговорів із військовою цензурою, Є. Чикаленко, який не хотів видавати газету в “російсько-патріотичному дусі”, вирішив закрити її. А. Ніковський відстоював протилежну позицію, наполягаючи на необхідності видання української газети за будь-яких умов. Мотивував він це тим, що висвітлення дозволених тем з українського життя, сам факт існування щоденної української газети і мова її видання будуть значним фактором впливу як на масову суспільну свідомість, так і на російську політичну еліту [124, № 568, арк. 1 зв.].

Наприкінці серпня 1914 р. А. Ніковський та керуючий конторою “Ради” І. Малич, порадившись із Є. Чикаленком, вирішили повернути домовласнику

приміщення редакції, а всі редакційні речі перевезти в київський будинок Є. Чикаленка [390, с. 333]. Справа ліквідації “Ради” виявилась нелегкою. Восени 1914 р., не звівши рахунків редакції, із Києва виїхав І. Малич. 3 січня 1915 р. Є. Чикаленко видав А. Ніковському нотаріально завірену довіреність, у якій уповноважив останнього провести ліквідацію усіх справ редакції, а саме: розрахуватися з усіма колишніми співробітниками і службовцями, постачальниками паперу і різних матеріалів для газети, поштово-телеграфним відомством та ін.; розірвати з домовласником договір на оренду приміщення для редакції тощо [126, арк. 1]. А. Ніковському довелося також погасити борги редакції (близько 4000 карбованців) перед паперопостачальною фірмою, яка в разі несплати зазначеної суми погрожувала видавцю “Ради” судовим позовом [132, арк. 1; 390, с. 335].

Важке матеріальне становище, в яке потрапила сім’я А. Ніковського після закриття “Ради”, змушувало його шукати постійну добре оплачувану роботу. У жовтні 1914 р. йому пропонували посаду учителя або “письмоводителя” повітового начальника у щойно окупованій російськими військами Галичині. Але від цих пропозицій А. Ніковський відмовився, вважаючи, що “надто воно одвічальна роля провадити в життя русский закон и русский язык [124, № 575, арк. 1 зв.]”. У листі до Є. Чикаленка від 5 жовтня 1914 р. С. Єфремов наполягав на виплаті А. Ніковському фінансової допомоги із резервного фонду “Ради”, мотивуючи це як “моральним правом” колишнього редактора, так і необхідністю втримати його “при українській справі [123, № 394, арк. 2]”.

У цей час родина А. Ніковського жила із його тимчасових підробітків – він на замовлення виконував статистичні звіти, а також готував до навчання у 4-му класі гімназії сина В. Леонтовича – Віктора. Приватні уроки, на які А. Ніковський щоденно витрачав 4 години, приносили у сімейний бюджет 75 карбованців на місяць [124, № 579, арк. 1]. Слід зазначити, що подружжя Леонтовичів було задоволене рівнем підготовки свого сина, оскільки запропонувало А. Ніковському працювати його вихователем і репетитором влітку. Значні видатки, які ніс А. Ніковський у зв’язку із народженням другої дитини, змусили його відразу ж погодитись [124, № 583, арк. 2]. Заняття з В. Леонтовичем тривали від початку січня до жовтня–листопада 1915 р.

Впродовж вересня–грудня 1914 р. А. Ніковський редагував “Літературно-науковий вісник” [141, с. 95]. Проте справи “ЛНВ”, за його висловом, були “плохі, погані й лихі [124, № 577, арк. 1]”. 2 січня 1915 р. журнал, який виходив 18 років, було закрито військовою цензурою без пояснення причин [124, № 578, арк. 1].

Восени 1914 р. А. Ніковський намагався організувати в Києві видання нової щоденної україномовної газети “Вісти”. У часописі планувалося містити статті присвячені питанням внутрішньої і зовнішньої політики Російської держави, історії, науки, мистецтва і літератури, оголошення, фейлетони, кримінальну хроніку тощо [98, арк. 1–1 зв.]. А. Ніковський розцінював видання щоденної газети як одне з найважливіших завдань українського руху. У листі до Є. Чикаленка він писав, що існуючі видання не

можуть замінити щоденну газету, крім того газету не могли затримувати в цензурі довше як на дві години, тоді як журнал могли тримати більше двох тижнів [124, № 577, арк. 1].

Місцева царська адміністрація, яка з пересторогою ставилась до будь-яких проявів національного руху, намагалася спинити “се у всякім разі шкідливе бажання видавати газету [135, № 1034, арк. 20]”. Здолавши всі труднощі військового часу, А. Ніковський 2 січня 1915 р. таки отримав дозвіл на видання газети, але вже 9 січня 1915 р. місцева влада заборонила випуск усіх україномовних видань та конфіскувала набрані матеріали [124, № 579, арк. 1]. Підставою для таких дій стало розпорядження київського губернатора, видане на основі наказу начальника Київського військового округу: “Припинити на весь час військового стану всі періодичні видання на малоросійському наріччі, давньоєврейській мові та на єврейському жаргоні [434]”.

Утім, українське громадянство не полишало ідеї видання україномовного часопису. В лютому 1915 р. в Києві було засновано редакцію майбутнього журналу “Основа”. До її складу ввійшли С. Єфремов, Д. Дорошенко та члени київської групи “Літературно-наукового вісника”. Редагувати журнал було запропоновано А. Ніковському. Редколегія вирішила видавати часопис не в Києві, а в Харкові чи Одесі [124, № 580, арк. 1]. Остаточний вибір місця дислокації редакції припав на Одесу як на місто з найбільш лояльною на той час цензурою.

Через постійний жандармський нагляд видавати часопис під своїм іменем А. Ніковський не міг. Тому він запросив до співпраці своїх давніх одеських знайомих: на редакторську посаду І. Гаврилюка – голову Українського музично-драматичного гуртка “Українська хата” в Одесі, та В. Буряченка за секретаря [96, арк. 426–427]. “Патріотизм цих двох молодих громадян пішов так далеко, – писав А. Ніковський, – що вони, не вважаючи на небезпеку, провадили всю технічну справу, аж до експедиції, зашивання й розсилки пакунків, за 30 карбованців кожний щомісячно [475, с. 8]”.

Не вважаючи на те, що офіційно посаду редактора “Основи” займав І. Гаврилюк, усіма фінансовими та видавничими справами керував А. Ніковський. Про це свідчить їхнє листування періоду видання “Основи”, яке зберігається у фондах ІР НБУВ. І. Гаврилюк обговорював з А. Ніковським усі аспекти видання журналу – від важливих до найдрібніших: про суми гонорарів за видані твори, про взаємовідносини з цензурою і жандармським управлінням, про розсилку оповісток, коли і як оголошувати передплату, про закупівлю паперу, кому надсилати журнал безкоштовно чи за зниженою ціною і т.д. [130, № 93, арк. 5–5 зв.; 130, № 99, 15–17 зв.].

Видавати “Основу” доводилось у важких умовах військового часу. До того ж в Одесі важко було знайти людину, яка могла б грамотно переписувати українською мовою матеріали для часопису [135, № 1036, арк. 22]. Але найбільше журналу дошкуляли цензурні утиски. Для “Основи” було запроваджено подвійну цензуру. Перший раз цензори читали кожен матеріал окремо, вирішуючи дозволяти його чи ні. Потім вимагали подати вже готові

примірники журналу для того, щоб перевірити, чи все було надруковано відповідно до дозволу [135, № 1043, арк. 30].

Друкувалася “Основа” в “Південноросійському акціонерному товаристві друкарської справи”, яке знаходилася за адресою: Одеса, вул. Пушкінська, 18 [127, № 29, арк. 2]. Друкарня постійно затримувала набір статей, вичитку коректурних примірників та випуск готового журналу. Причиною цього було нелояльне ставлення до “Основи” власника друкарні Ф. Шульги, якому, за свідченням А. Ніковського, не подобався поступально-демократичний напрямок журналу [124, № 589, арк. 1 зв.; 124, № 591, арк. 1 зв.; 115, № 60478, арк. 1].

Часопис був призначений головним чином для інтелігенції і, як зазначалося в жандармських звітах, носив “окраску тенденцій української соціал-демократії [99, арк. 192; 102, арк. 168]”. А. Ніковський рекомендував надсилати перший номер “Основи” всім передплатникам “Літературно-наукового вісника”. А українським діячам, які були заслани до Сибіру, часопис надсилався безкоштовно. Зважаючи на це, “Основа” перебувала під пильним наглядом жандармського управління, де були переконані, що журнал видається для революційної пропаганди групою осіб з Києва на чолі з Є. Чикаленком [130, № 99, арк. 16]. Через ці підозри І. Гаврилюка навіть викликали у поліцію, де він переконував слідчих, що видає журнал з власної ініціативи і на власні кошти [130, № 99, арк. 15 зв.–17].

Передплатити “Основу” можна було в будь-якій українській книгарні Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Катеринодара, Одеси, Петрограда й Москви. Особливою активністю у розповсюдженні журналу відзначалася українська книгарня “Слово” у Катеринославі [129, № 56, арк. 6; № 57, арк. 9; № 58, арк. 10]. А. Ніковський у листі до Є. Чикаленка писав, що “передплатників “Основи” дала мало не сама Катеринославщина [124, № 592, арк. 1 зв.]”.

Відомості про початок виходу журналу “Основа” швидко поширились у Російській імперії. Досягли вони навіть Владивостока, де “Основу” на перше півріччя 1916 р. передплатило “Общество народных чтений” [128, арк. 1–1 зв.]. Жвавий інтерес до “Основи” проявили і деякі вищі навчальні заклади імперії. На 1916 р. журнал передплатила студентська бібліотека Катеринославського гірничого інституту [129, № 57, арк. 9; № 58, арк. 10], а Новоолександрійський інститут сільського господарства просив редакцію надсилати “Основу” для студентів безкоштовно чи за зниженою ціною [130, № 93, арк. 5 зв.].

Впродовж свого існування “Основа” не мала значних фінансових труднощів. Кошти систематично надходили від роздрібного продажу журналу та від передплати. Фінансову допомогу надавали українські меценати, ТУП й українська інтелігенція. Варто відзначити, що сам А.

Ніковський з грудня 1915 р., після того, як влаштувався працювати у Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, почав передавати свою зарплату редактора у касу видавництва [116, № 60483, арк. 2 зв.]. Натомість, редакція часопису постійно відчувала нестачу матеріалів, тому А.

Ніковський прагнув залучити до видання якомога більше авторів. У листах до С. Єфремова він просив його писати до “Основи” самому та “ворушити” київських діячів [135, № 1040, арк. 27], а також запрошувати до співпраці П. Стебницького, О. Лотоцького і Л. Чикаленка [135, № 1035, арк. 21].

На сторінках “Основи” А. Ніковський виступав переважно з літературно-критичними статтями [141, с. 98; 488; 492]. Однією з них була гострокритична рецензія на “Граматику українського язика” І. Нечуя-Левицького. У своїй статті А. Ніковський, наголосивши на “суб’єктивності, випадковості, і непевності” джерел “Граматики”, зробив висновок, що книжка І. Нечуя-Левицького не годиться “ні для однокласних, ні двох-, ні трьохкласних шкіл, ні для гімназій і ні для всякого іншого, хто схотів би граматики вчитися [492, с. 106, 122]”.

За весь час існування “Основи” вийшло всього три номери часопису. Підготовка першого її випуску тривала з березня по серпень 1915 р. Офіційний дозвіл на видання журналу царська адміністрація видала на початку квітня 1915 р. [124, № 584, арк. 1], проте деякі матеріали для набору в друкарню А. Ніковський подав ще наприкінці березня 1915 р. [124, № 581, арк. 2]. До першої книжки “Основи” частково увійшли матеріали від київської групи “Літературно-наукового вісника” і “Світла”, частково були залучені нові сили – В. Винниченко, В. Леонтович, С. Єфремов [538, с. 38]. Випуск першого номеру журналу сильно гальмувала цензура, яка заборонила майже всі подані матеріали, а також відсутність кваліфікованих наборщиків, внаслідок чого набір журналу затягнувся до кінця липня. Дебютний випуск “Основи” датувався серпнем 1915 р., але фактично, через перешкоди створені цензурою і друкарнею, його вихід спізнився щонайменше на місяць.

Перший номер “Основи” був найбільш лояльний до російської влади, оскільки вміщені в ньому публікації переважно мали академічний характер. Але вже з другого номера, як відзначається в доповідній записці начальника жандармського управління м. Одеси, “журнал різко изменил своё направление, поместив статьи сепаратистского направления [101, арк. 193]”. У другій книжці “Основи” А. Ніковський хотів опублікувати декларативну передову статтю про необхідність культурної роботи й організації національної думки в Україні. Своїми планами він поділився з С. Єфремовим, якому пропонував написати полемічну статтю на “теми російсько-українських спорів, відносин, рахунків і планів [135, № 1039, арк. 26]”. С. Єфремов відгукнувся на пропозицію і написав “З хвиль життя”, яка зрештою стала причиною закриття журналу. Автор статті констатував наростання українського національного руху і заявляв царським чиновникам, що “декретом можна було припинити українську пресу, але не можна ніяким декретом спинити оте вільне, незалежне слово, що живе в устах народу [430, с. 121]”. Через заборону цензури стаття Єфремова не була надрукована в другому випуску “Основи” і вийшла в наступному в дещо зміненому вигляді і з обережнішими висновками [538, с. 38–39]. Один із одеський цензор, з яким редактор “Основи” перебував у дружніх стосунках, радив зачекати з випуском “З хвиль життя” [135, № 1051, арк. 38 зв.]. Проте, А. Ніковський

був переконаний у необхідності публікації статті. З цього приводу він писав С.Єфремову: “з невеликим “страхом Божим” будемо хоч щось писати [...] конфіскація книжки – це все ж таки життя, а не тиха смерть під червоним атраментом (чорнилом – *М.Г.*) цензора. Закриють за напрямом – але й так небагато одкрито [135, № 1048, арк. 35 зв.]”.

Третій випуск “Основи” виявився найбільш вдалим і зібрав масу позитивних відгуків. Зокрема, С. Єфремов в листі до А. Ніковського писав, що книжка “Основи” “вже тим цікавіша, що хоч боязливо, але до неї пробилось життя [131, № 137, арк. 1]”, Д. Дорошенко назвав її “цікавою [135, № 1053, арк. 40 зв.]”, а І. Гаврилюк стверджував, що “третья книжка громадянству дуже подобається [130, № 97, арк. 11]”.

Враження місцевої царської адміністрації від третього випуску “Основи” було іншим. Аналізуючи зміст журналу, співробітник Одеського тимчасового комітету у справах друку Ф. Кулик-Драгомиров у своєму звіті писав, що пропагування “Основою” ідеї самостійності України як незалежного правового організму, різкі й негативні судження про Росію та про заходи російської влади, захист обособленості України і Галичини у питанні мови і релігії свідчить про існування українського сепаратизму, а це, мовляв, суперечить політичним інтересам Росії і є небезпечним для її державної цілісності [103, арк. 23 зв.–24]. 16 січня 1916 р. Одеський тимчасовий комітет у справах друку постановив накласти арешт на третій номер “Основи”, а офіційного редактора журналу І. Гаврилюка притягнути до судової відповідальності [103, арк. 22]. 2 лютого 1916 р. постановою одеського генерал-губернатора видання журналу було припинено на весь час перебування Одеського військового округу на військовому стані [101, арк. 193 зв.].

6 лютого 1916 р. правління “Південноросійського товариства друкарської справи” повідомило А. Ніковському, що на час закриття журналу було набрано 9 аркушів наступної книжки “Основи”, а борг редакції перед друкарнею становив 387 карбованців 22 копійки. Друкарня також попереджала редактора, що коли він не видасть розпорядження щодо виконаної роботи до 15 лютого 1916 р., то набраний шрифт буде розібраний [127, № 31, арк. 4].

Із готових матеріалів було вирішено видати альманах “Степ”. Більшість поданих на розгляд цензури праць, серед них статті М. Грушевського “Зайві сумніви”, С. Єфремова “З хвилин життя”, Ромула “З крайніх полюсів”, С. Шелухіна “Солдатські листи”, І. Прихоненка “Український рух та кооперація”, були заборонені [114, № 52553, арк. 7]. Виданий в середині 1916 р. альманах “Степ” містив праці А. Ніковського, Л. Орленко, Г. Чупринки, П. Устяка, М. Пилиповича, І. Липи, С. Шелухіна та Ю. Стрижавського і був логічним завершенням “Основи”.

Не зважаючи на короткий період видання, “Основа” все ж встигла зібрати значне коло шанувальників. Під час ліквідації часопису з’ясувалося, що він мав близько 400 передплатників, а на новий, 1916 р., незважаючи на відсутність оповісток і нерегулярність виходу – до 150 [114, № 52550, арк.

2 зв.].

Після закриття “Основи” А. Ніковський разом з однодумцями планували започаткувати в Катеринославі періодичне видання “Степ”. Редагувати його також мав А. Ніковський [114, № 52553, арк. 7 зв.]. Втім, до видання журналу справа не дійшла. Через цензурні утиски, нестачу коштів і небажання друкарні братися за його випуск він так і залишився задумом.

Отже, підсумовуючи дослідження діяльності А. Ніковського як журналіста, редактора і видавця у період між першою російською революцією 1905–1907 рр. і початком Лютневої революції 1917 р. варто наголосити на наступному:

– громадсько-політична діяльність А. Ніковського у згаданий період була нерозривно пов’язана із співробітництвом з єдиною на той час українською щоденною газетою “Рада” спочатку як дописувача, згодом – як редактора, яке стало одним із головних чинників у формуванні його світогляду, своєрідною платформою для початку політичної кар’єри. З іншого боку, період, коли А. Ніковський редагував газету, був періодом її розквіту;

– після закриття “Ради” російською владою на початку Першої світової війни А. Ніковський зробив спробу започаткувати іншу щоденну газету, редагував “Літературно-науковий вісник” та “Основу”;

– літературно-публіцистична і громадсько-політична діяльність А. Ніковського були нерозривно пов’язані, оскільки саме через друковане слово він намагався донести до читачів демократичні ідеї, вплинути на формування світогляду українців, готуючи тим самим підґрунтя для національного відродження. Через друковані органи, різні культурно-просвітницькі заходи, організаційну роботу він намагався залучити до участі у національному русі найширші кола української громадськості.

2.3. Громадсько-політична діяльність напередодні та під час Першої світової війни

Після переїзду до Києва у 1913 р. А. Ніковський успішно поєднував публіцистичну і редакційну діяльність із політичною. Як і раніше, він брав активну участь у роботі Товариства українських поступовців (ТУП). У цей час А. Ніковський був членом київської громади “Лев”, до якої також входили Д. Дорошенко, О. Дорошкевич, Денисенко та Дем’яновський. Свою назву громада отримала завдяки Львівській вулиці у Києві, де у помешканні Д. Дорошенка найчастіше проводилися зібрання [108, арк. 717; 378, с. 156].

А. Ніковський був прихильником ідеї ТУП про перебудову Росії на федеративних засадах і надання Україні автономії в її складі. Він неодноразово брав участь у переговорах з російськими поступовцями (переважно представниками партії кадетів). Так, на початку січня 1914 р. для зустрічі із членами ТУП до Києва прибув відомий російський політик, депутат Державної Думи, лідер Конституційно-демократичної партії П.

Мілюков [378, с. 153]. Ініціаторами цього візиту були українські діячі, які звернулись до П. Мілюкова з проханням допомогти у боротьбі з київськими російськими націоналістами, які ініціювали заборону святкування 100-

річного ювілею Т. Шевченка [377, с. 381].

А. Ніковський мав виступити перед російським політиком із доповіддю про недопущення української преси на село. Про стан справ в Україні мали також розповісти М. Грушевський, Л. Яновська, Л. Жебуньов, В. Леонтович, Л. Черняхівська, В. Прокопович, М. Василенко. Проте, як свідчить Є. Чикаленко, на зустріч із П. Мілюковим А. Ніковський прийти не зміг, і за нього доповідав Л. Жебуньов [390, с. 307–308].

Під час цієї зустрічі члени ТУП заявили, що першочерговими завданнями їх організації є українізація шкільної освіти, забезпечення вживання української мови в судових і урядових установах, усунення обмежень для українського друкованого слова тощо [377, с. 381–392]. Обговорювалося також питання про надання Україні автономії у складі перебудованої на федеративних засадах Росії. У відповідь П. Мілюков заявив, що такі вимоги можна ставити лише тоді, “коли українство виросте в реальну силу, яка присилує рахуватися з собою [378, с. 153]”, а також заперечив можливість федералізації Росії [631].

Після переговорів з П. Мілюковим А. Ніковський (так він стверджував на допитах у ДПУ в 1929 р.) розмістив у “Раді” дві свої статті з вимогою, щоб російські політичні партії підтримували не лише ідею створення української народної школи, а й надання Україні автономії [378, с. 153]. Ймовірно це були статті “Націоналісти й сепаратизм ” та “ Націоналісти й сепаратизм II”. Вони були не лише декларацією прагнень ТУП, але й реакцією на дії київського Клубу російських націоналістів, який різними шляхами намагався придушити український національний рух [273; 274]. Зокрема, 10 січня 1914 р . загальні збори членів Клубу російських націоналістів Києва постановили надіслати міністру внутрішніх справ Росії телеграму, в якій зазначалося, що на території України ведеться “шалена пропаганда ідеї українського сепаратизму, численні агітатори [...] доказують, що малороси – це цілком окремий народ, який повинен існувати самостійно як культурно, так і політично [557, с. 56]”. Основний зміст згаданих статей А. Ніковського полягав у наступному: українська інтелігенція відстоює ідею автономії тільки у складі Росії, а не Австро-Угорщини, і оскільки вона прагне перебудови Росії на засадах федералізму, то ні в якій мірі не може пропагувати ідей сепаратизму [273].

Найвагомішим позитивним для української сторони результатом цих переговорів була промова П. Мілюкова на засіданні Державної Думи 19 лютого 1914 р., у якій він виступив на захист українського національного руху. В ній лідер кадетів наголошував, що справжніми сепаратистами є російські націоналісти, які заперечують існування самостійної української мови й літератури та сприяють урядовим гонінням, які вже змусили український рух перенести свій центр на територію Австро-Угорщини, де існування українського сепаратизму цілком можливе [377, с. 381–382]. Водночас П. Мілюков охарактеризував федералістські задуми українців як несвоєчасні, утопічні та “шкідливі і небезпечні [631]”.

Промова П. Мілюкова знаменувала тактичну перемогу ТУП. У статті “Поступ у поглядах на український рух”, що вийшла в “Раді” 21 лютого 1914 р., А. Ніковський констатував визнання російськими кадетами факту існування українського національного руху. “П. Мілюков, – писав він, – заявив, що не поділяє й не симпатизує автономно-федеративному устрою держави, але признав [...] ширість українських федеративних змагань, вказав на їх традиційність на українському ґрунті [315]”.

Політична діяльність А. Ніковського значною мірою визначалася його приналежністю до масонського руху в Росії. Він був членом масонської ложі “Світло правди”, до якої вступив у 1913 р. До складу ложі також входили майстер Чебаков, замісник З. Алоїзієвич, оратор В. Прокопович, братчики – М. Радченко, Бочкарьов та А. Корчак-Чепурківський [378, с. 153]. Ложа “Світло правди”, за свідченнями А. Ніковського, проіснувала до березня 1917 р., коли з появою розбіжностей у поглядах на питання українського національного руху (М. Радченко і А. Корчак-Чепурківський відстоювали українські націоналістичні ідеї, а Чебаков і З. Алоїзієвич були їхніми запеклими опонентами) вона була оголошена завмерлою [378, с. 153]. Як стверджує сучасна дослідниця українського масонства О. Крижановська, А. Ніковський також належав до ложі “Федерація”, що існувала у Києві у 1912–1913 рр. [597, с. 36, 41].

Участь у масонському русі, за свідченнями А. Ніковського, була “такого роду громадської діяльності, що вимагає повної дисципліни, послуху, солідарності, готовності жертвувати собою, особистими інтересами та амбіцією, відмови від упереджень національних, політичних, моральних, щирого довір’я до товаришів [378, с. 152]”. До масонів А. Ніковський відносив низку українських та російських громадсько-політичних діячів, таких як І. Полторацький, Ф. Штейнгель, В. Уляницький, А. Вязлов, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Дурдуківський, Д. Дорошенко, М. Біляшівський, Богдан та Ігор Кістяківські, М. Челноков, П. Новгородцев, М. Некрасов, П. Мілюков.

За свідченнями С. Єфремова, які він дав у ДПУ в 1929 р. в ході слідства у справі “Спілки визволення України”, А. Ніковський, В. Прокопович та інші провідні діячі ТУП входили до масонського братства, що виникло у Росії після поразки революції 1905–1907 рр. як відгалуження французького масонського братства “Великий схід Франції”. Згодом братство отримало назву “Іменем Великого сходу народів Росії”, що, на думку С. Єфремова, повинно було підкреслити національну толерантність та федералістські орієнтири масонства [557, с. 61].

На початку Першої світової війни А. Ніковський взяв участь у скликаній з ініціативи Є. Чикаленка позачерговій нараді ТУП. У зв’язку з літніми канікулами, зібрання поступовців було малочисленим. Окрім А. Ніковського й Є. Чикаленка, на нараду прибули Л. Яновська, А. Вязлов та В. Леонтович. Під час обговорення питання про ставлення ТУП до війни, А. Ніковський та Є. Чикаленко зайняли т.з. “пораженчеську” позицію, Л. Яновська відстоювала думку про необхідність повного розгрому Австрії і

приєднання Галичини до Росії, А. Вязлов та В. Леонтович не мали чіткої позиції [390, с. 331].

Під час Першої світової війни українське питання неодноразово виносилося на порядок денний у взаємостосунках між українськими і російськими поступовцями. При цьому українці не втрачали надії дійти порозуміння з представниками російської політичної еліти демократичного спрямування.

Восени 1914 р. А. Ніковський у складі делегації, до якої також входили М. Василенко і В. Науменко, вирушив до Москви. Метою делегації було проінформувати московські ліберальні кола про становище української культури на окупованій російськими військами території Галичини [629]. У Москві А. Ніковський, М. Василенко і В. Науменко, до яких інколи приєднувався А. Кримський, вели переговори з російськими автономістами-федералістами, редакцією газети “Русские ведомости”, Товариством слов’янської культури, В. Обнінським та І. Кістяківським [629]. Утім, українська делегація не досягла поставленої мети. Як писав А. Ніковський, “Виявилось [...], що російська інтелігенція – [П.] Мілюков, [С.] Прокопович, [П.] Новгородцев, І. Кістяківський ставляться цілком позитивно до окупації і прилучення Галичини, хочуть війни за всяку ціну і дуже мало опікуються долею галицьких “руських”. Українській делегації вдалося залучитися підтримкою лише С. Мельгунова і В. Обнінського та їх прибічників [108, арк. 601]”. Д. Дорошенко з цього приводу писав, що “українські делегати зустріли саме лишень платонічне співчуття і нічого конкретного [425, с. 34]”. Саме під час цієї поїздки А. Ніковський вперше зустрівся з С. Петлюрою та О. Саліковським, з якими уже тривалий час листувався [108, арк. 601].

З’їзд ТУП, який відбувся у вересні 1914 р., прийняв остаточне рішення про необхідність збереження українцями Російської імперії нейтрального ставлення до війни [425, с. 33]. Наприкінці листопада 1914 р. А. Ніковський спільно з іншими представниками ТУП – М. Грушевським та М.

Василенком – взяв участь у конференції з В. Обнінським, що приїхав до Києва за дорученням московських поступових кіл. Метою його візиту було переконати українську інтелігенцію у тому, що вона “здобуде щось од війни тільки в тім разі, коли продемонструє свою волю до перемоги над Німеччиною [108, арк. 601]”. Конференція припинилася 28 листопада 1914 р., коли стало відомо про вчинений поліцією обшук у професора М. Грушевського. Останній вирушив за поясненнями до генерал-губернатора, де й був заарештований, після чого висланий до міста Симбірськ [99, арк. 120].

Відомості про утворення у серпні 1914 р. Союзу визволення України Рада ТУП сприйняла негативно і 27 листопада 1914 р. вирішила звернутися до керівників Союзу з проханням не виступати від імені підросійської України [370; 425, с. 33]. А. Ніковський також не схвалював діяльність СВУ, оскільки вважав неприпустимим те, що організація фінансувалася Австро-Угорщиною і підпорядковувалась її уряду. У листі до Є. Чикаленка він засуджував лідерів СВУ за те, що вони приймали відповідальні політичні

рішення, які стосувалися всього українського народу, без попереднього узгодження з представниками Великої України [124, № 583, арк. 1–1 зв.].

Пізніше, в добу Центральної Ради, А. Ніковський пояснив свою позицію так: по-перше, ТУП домагався надання Україні автономії у складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави, а СВУ – незалежності України; по-друге, СВУ виступав за перемогу держав Троїстого союзу, а ТУП займало нейтральну позицію; по-третє, “очевидна прихильність Союзу до уряду німецьких держав та очевидне потурання німецького уряду Союзові примусило ТУП триматися осторонь від цієї організації” [284].

У грудні 1916 р. Рада ТУП випустила декларацію під назвою “Наша позиція”, в якій говорилося, що українські поступовці визнають війну “чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії”, ставляться до неї негативно і займають нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі, оскільки “жодна з них не могла викликати спочуття ні цілями, ані способами боротьби [156, с. 129–130]”. Зважаючи на таку позицію ТУП, у грудні 1916 р. А. Ніковський взяв участь в ініційованому депутатом IV Державної Думи О. Керенським збиранні коштів на організацію і проведення “двірцевого перевороту” в Петербурзі [108, арк. 602].

У роки війни А. Ніковський тривалий час працював уповноваженим відділу постачання Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (КПЗФ ВСМ) – організації, що була створена для допомоги хворим і пораненим солдатам російської армії і населенню окупованої Галичини. Ця організація, діяльність якої мала сильний суспільний резонанс, об’єднала багато представників української інтелігенції, які проходили тут своєрідну організаторську підготовку [513].

Всеросійський союз міст (ВСМ) – неурядова добродійна організація, яка була утворена у вересні 1914 р. з метою подолання негативних наслідків війни та виконання доручень урядових установ та військових властей. Основним завданням ВСМ були опіка над пораненими російськими солдатами; допомога містам в обладнанні й утриманні лікарень для поранених; обладнання харчових пунктів і складів перев’язочних засобів, медикаментів, медичних інструментів, білизни і теплих речей; організація діяльності санітарних потягів; забезпечення міст-членів Союзу медичним персоналом тощо [512, с. 11]. З осені 1914 р. діяльність ВСМ поширилася і на фронти. Там почали створюватися польові госпіталі, амбулаторії, бані, пральні, лікарні для інфекційних хворих, лабораторії, ремонтні майстерні, солдатські крамниці і т. ін. [520, с. 45]. З травня 1915 р. діяльність ВСМ та спорідненого з ним Всеросійського земського союзу (ВЗС) ще більше розширилась: поряд із допомогою хворим і пораненим вони почали займатися забезпеченням армії спорядженням, опікуватися біженцями, організовувати дрібні промислові підприємства та кустарні майстерні тощо.

Тривалий час КПЗФ ВСМ очолював князь С. Урусов. У листопаді 1915 р. у зв’язку із хворобою залишив посаду особоповноваженого по Південно-Західному фронту, а на його місце було обрано відомого українського громадсько-політичного діяча барона Ф. Штейнгеля [167]. З

цього часу почався новий етап існування цього комітету, названий Д.

Дорошенком “ерою його українізації [371, с. 59]”. Ф. Штейнгель вважав, що “діяльність на українській території повинна найближче лежати на серці самим українцям [425, с. 38]”. Тому, при його посередництві, на роботу до комітету було запрошено чимало українських громадсько-політичних діячів: М. Біляшівського, В. Уляницького, Д. Дорошенка, А. Ніковського, А. Вязлова, Ф. Матушевського, В. Леонтовича, І. Красковського та ін. [167, с. 283; 425, с. 38].

Офіційно А. Ніковський вступив на службу до КПЗФ ВСМ 25 листопада 1915 р., де займав посаду уповноваженого ВСМ по відділу постачання, складів і військових магазинів [105, арк. 1, 36]. Він керував заготівлею фуражу і провіанту для армій Південно-Західного фронту, а також підготовкою білизни для військових і санітарних пралень [105, арк. 36 зв.]. Як писала дружина А. Ніковського – Наталя Дмитрівна – вже через 2 тижні його “вибрали в бюро і з 16-го чи 17-го (грудня 1915 р. – М.Г.) числиться “уповноваженим”. А тепер бар[он] [Ф.] Штейнгель виїхав та передав свої обов’язки особоуповноваженого і председателя – Андрію. Та і плата така, що ніяк не сподівалися: 10 р. в день. Так що Андрій має силу тепер велику [116, № 60483, арк. 2–2 зв.]”.

Про відстрочку від служби в армії для А. Ніковського клопотався особисто особоуповноважений комітету Ф. Штейнгель [105, арк. 5]. 21 березня 1916 р. Головний комітет Всеросійського союзу міст подав прохання в мобілізаційний відділ Головного управління Генерального штабу про зарахування А. Ніковського в санітари. У зв’язку з цим 26 березня 1916 р. КПЗФ ВСМ звернувся до Київського повітового військового начальника з проханням надати А. Ніковському відстрочку від служби [105, арк. 6], яка була надана спочатку до 25 квітня, а згодом до 15 травня 1916 р. [105, арк. 23, 33]. І тільки 26 травня 1916 р. поступило повідомлення Головного управління Генерального штабу в Петрограді про зарахування А. Ніковського в санітари військового часу [105, арк. 27]. Це означало, що йому перестала загрожувати можливість мобілізації, і він міг продовжувати вільно працювати в КПЗФ. Більше того, особоуповноважений Ф. Штейнгель продовжував сприяти просуванню А. Ніковського по службі, направивши в середині серпня 1916 р. в Головний комітет ВСМ прохання про його переведення в “зауряд военные чиновники” [105, арк. 29].

Утім, з епістолярної спадщини А. Ніковського видно, що він не прагнув будь-яким способом уникнути служби в лавах російської армії. Зокрема, у листі до Є. Чикаленка від 27 вересня 1915 р. А. Ніковський писав: “Я піду. Настрій у мене такий, щоб іти, не уникати. Під час поїздок по залізниці я надивився такого горя людського, побачив, що життя в масі, в цілім світі, на фронті і не менше тут, в тилу, згубило всяку цінність. Дріжати за себе, в безумнім страхові тікати од смерти, – і соромно, і безнадійно. Од цієї скверни світової нікуди не втічеш, і всяка активність для порятунку гірша за пасивність свідому. Отож я спокійно жду моєї мобілізації [124, № 589, арк. 1–1 зв.]”.

Робота у КПЗФ ВСМ виснажувала А. Ніковського і забирала весь вільний час. “В Союзі працюю без усякої перерви цілий день і вечір: дихаю, читаю і живу [...] уривками [114, № 52553, арк. 7 зв.]”, – писав він П.

Стебницькому. Дружина А. Ніковського – Наталя Дмитрівна – про роботу чоловіка у Союзі Г. Саливону писала так: “Він часто, навіть під час моєї хворости приходив пізно, втомлений, пошматований сотнями діл і людей, – і я не завше бачила увагу в погляді в дрібницях, – це мене зразу ж боляче вражало, але коли я продумувала причини цього, я, кохаючи, прощала. То були для Андрія скажені дні [116, № 60486, арк. 2 зв.–3]”.

Наприкінці 1916 р. працювати у Союзі стало практично неможливо через централізм Москви, “інтриги”, “наклепи”, а також “проблему власті і повну відсутність роботи [114, № 52553, арк. 7 зв.]”. А. Ніковський у листі до Є. Чикаленка навіть заявив про своє бажання залишити службу у КПЗФ ВСМ, утім його прізвище зустрічалося у документах Союзу до осені 1917 р.

Отже, як свідчать джерела і література, своєрідною перехідною ланкою від культурно-просвітницької роботи “Громад” і “Просвіт” до викликаної Лютневою революцією 1917 р. партійно-політичної і державотворчої активності свідомих кіл української інтелігенції було Товариство українських поступовців. Участь А. Ніковського у роботі цієї організації та налагодження зв’язків із такими представниками української національної еліти, як С.

Єфремов, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, А. Вязлов, Д. Дорошенко та ін., сприяли становленню його як громадсько-політичного діяча національно-патріотичного спрямування, який вдало поєднував ідеологічну, організаційну та політичну роботу.

Громадсько-політичній діяльності А. Ніковського у згаданий період була притаманна цілеспрямованість і логічна послідовність. Вона розвивалась у руслі програмних засад ТУП і підпорядковувалась стратегічній меті – боротьбі за автономію України у складі реформованої на федеративних засадах Росії та за здобуття українським народом права на вільний культурний і суспільний розвиток.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

3.1. Громадсько-політична діяльність у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

Крах самодержавства в Росії внаслідок Лютневої революції став поштовхом до активізації українського національного руху. Революція 1917 р . принесла в Україну надію на національне відродження, відновлення власної державності, самостійності та суверенітету. В цей бурхливий період А. Ніковський увесь час перебував у вирі історичних подій.

Першою громадською організацією, у діяльності якої А. Ніковський взяв активну участь, була Рада об'єднаних громадських організацій м. Києва (РОГО). До Ради, яка виникла 2 березня 1917 р. з ініціативи Київської міської думи, увійшли представники усіх міських національних, громадських, культурних та просвітянських організацій, а також делегати від рад робітничих і військових депутатів [278, с. 1; 364, с. 4]. А. Ніковський був кооптований до її складу 3 березня 1917 р. як представник від “українських національних організацій [254]”.

Невдовзі РОГО виділила зі свого складу Виконавчий комітет (ВК РОГО), перше засідання якого відбулося 4 березня 1917 р. о 12 годині дня. На засіданні шляхом голосування А. Ніковського було обрано членом Президії виконкому Ради, де він спільно з І. Фрумїним виконував обов'язки секретаря. Головою ВК РОГО став М. Страдомський, його заступниками – О. Доротов та Д. Григорович-Барський [278, с. 2; 253; 320]. Того ж дня, 4 березня 1917 р. о 8 годині вечора відбулося засідання Ради об'єднаних громадських організацій , на якому головою Ради було обрано Д. Григоровича-Барського, а її секретарем – А. Ніковського [255]. 16 березня 1917 р. виконком Ради офіційно доручив А. Ніковському вести справи газети, що мала стати друкованим органом революційної влади в Києві [559, с. 324].

11 березня у залі засідань Київської міської думи відбулося друге засідання РОГО, під час якого А. Ніковський зробив детальний звіт про роботу Виконавчого комітету Ради. Він розповів про його склад та порядок роботи, а також навів приклади конкретних заходів, здійснених комітетом. Завершуючи доповідь А. Ніковський торкнувся питання про права і компетенцію ВК РОГО [293]. За його твердженням, головні завдання Виконавчого комітету Ради у цей час полягали у зміцненні нового державного ладу, підтриманні порядку і спокою у місті, створенні умов для ефективного функціонування міліції, забезпеченні міста продовольством, дотриманні санітарних норм тощо [293; 278, с. 2].

Виконавчий комітет РОГО значною мірою впливав на суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Зокрема, він сприяв створенню робітничої і селянської міліції та виконав розпорядження О. Керенського про звільнення політичних злочинців. 3 березня ВК РОГО добився призупинення виконання

смертних вироків у Києві. 4 березня нарада штабу військового округу під його тиском відмінила заборону на видання газет українською, єврейською та іншими мовами. 4 березня 1917 р. на засіданні Виконавчого комітету Ради А. Ніковський підняв питання про подальшу долю 67 ув'язнених у Києві галичан, яких російська військова влада заарештувала за їхню приналежність до української, польської або єврейської нації [320]. 5 березня ВК РОГО ліквідував губернське жандармське управління, 6 березня – усунув від влади губернатора, роззброїв залізничну жандармерію та наказав прибрати портрети царя з усіх державних установ. Зважаючи на це, 5 березня 1917 р. РОГО надіслала Г. Львову і О. Керенському, підписаний А. Ніковським, рапорт про перемогу революції у Києві [559, с. 325].

Ще більшу активність А. Ніковський проявляв у роботі суто українських організацій. В цей час він входив до Ради Товариства українських поступовців, яка з перших днів революції заявила про свою активну політичну позицію: постановила вжити всіх заходів, щоб змусити Тимчасовий уряд припинити війну, організувала 3 березня 1917 р. багатолюдні збори представників українських організацій і груп та стала співзасновником Українського національного фонду [557, с. 75].

А. Ніковський був одним із 14 членів Ради ТУП, що 6 березня 1917 р. виступили з відозвою до українського народу, в якій закликали підтримати новий лад у Росії; засновувати українські школи та українізувати існуючі; відновлювати й засновувати “Просвіти” й інші культурно-просвітні товариства; підтримувати українську пресу; роз'яснювати народові значення революційних подій; обстоювати автономію України у складі оновленої федеративної Росії; проголошували необхідність скликання Всеукраїнських установчих зборів [250; 173, с. 258].

А. Ніковський також був одним з ініціаторів створення Центральної Ради. Він вважав, що ТУП має бути загальнонаціональним центром єднання українських політичних сил. Саме тому він, як і більшість представників “старшої” генерації українських громадських діячів, погодився на висунуту есдеками І. Стешенком, Д. Антоновичем та О. Степаненком вимогу включити до УЦР представників від соціалістичних організацій [389, с. 10–11].

25–26 березня 1917 р. відбувся з'їзд ТУП, в ході якого товариство реорганізувалося в Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ). Тоді ж А. Ніковський став одним із його керівників [423, с. 239; 453, с. 79; 557, с. 78–79]. Делегати, що прибули на з'їзд, заявили про підтримку Тимчасового уряду, метою своєї діяльності оголосили створення автономного устрою в Україні та заявили про необхідність включення до статуту автономії положення про права національних меншин. Також з'їзд звернувся до населення із закликом сприяти підготовці Українського національного конгресу [453, с. 79]. 30 травня 1917 р. під час виборів президії СУАФ А. Ніковський став заступником голови партії [256].

Упродовж роботи Всеукраїнського національного конгресу (6–7 квітня 1917 р.) відбулися наради представників громад ТУП, які відновили Українську радикально-демократичну партію (УРДП). А. Ніковський

увійшов до тимчасової Ради (бюро) партії [332; 569, с. 37]. Після партійної конференції 25–26 червня 1917 р., коли УРДП було перейменовано на Українську партію соціалістів-федералістів, його обрали заступником голови УПСФ.

По закінченню Всеукраїнського національного конгресу, 8 квітня 1917 р. відбулися перші організаційні збори Центральної Ради, на яких, за пропозицією М. Грушевського, з її складу було виділено Виконавчий комітет – Малу раду. А. Ніковський був обраний одним із 20 її членів від СУАФ-УРДП [174, с. 65; 581, с. 699]. Також він увійшов і до реорганізованої 29 червня 1917 р. Малої ради, що складалася тепер із 40 осіб [174, с. 144].

27 червня 1917 р. впродовж П'ятої сесії Центральної Ради, коли відбулася реорганізація її Президії, А. Ніковського (разом з Ф.

Крижанівським, С. Веселовським та І. Шрагом) було обрано одним із чотирьох заступників голови УЦР [8, арк. 3; 569, с. 135]. Цю посаду він обіймав до 12 березня 1918 р., одночасно працюючи у таких комісіях Ради: для скликання територіального з'їзду [174, с. 107]; з розроблення проекту “Статуту автономії України” [8, арк. 7 зв.; 174, с. 143]; у справі переговорів з національними меншинами [174, с. 169].

У комісії Центральної Ради з підготовки “Статуту автономії України” А. Ніковський працював разом з Л. Старицькою-Черняхівською, С. Русовою, С. Єфремовим, О. Шульгиним, Ф. Крижанівським та Є. Чикаленком. Ця комісія була створена з ініціативи Всеукраїнського національного конгресу, який ставив перед Центральною Радою завдання врахувати в ході підготовки документа інтереси всіх національних меншин, які проживали на території України [269].

А. Ніковський брав участь і в політичному житті української столиці. Так, на виборах в гласні Київської міської думи, що мали відбутися 23 липня 1917 р., він балотувався від блоку № 15 “Українських соціалістів-федералістів і безпартійних соціалістів”, куди також входили С. Єфремов, Ф.

Матушевський, І. Фещенко-Чопівський та Ф. Штейнгель [169].

Слід відзначити, що у добу Центральної Ради А. Ніковський залишався прихильником автономії України і перебудови Росії на федеративних засадах. Так, ще 21 квітня 1917 р. у статті “Дорога до автономії” він закликав усі народи, що проживали на постімперському просторі, виявити “свою волю до самостійного життя в спілці народів Росії [281]”. А. Ніковський усвідомлював, що до старих порядків вороття вже немає, і що народом керує воля до самоврядування. Він писав: “Коли тепер українці, білоруси, литовці, грузини заявляють про свої права на самостійне життя, то це вже не просьба і не грозьба, а *самий процес здійснення права* (курсив А. Ніковського – М.Г.) [281]”.

А. Ніковський, хоч і не брав безпосередньої участі у переговорах з Тимчасовим урядом, намагався активно впливати на політику Центральної Ради у питанні здобуття Україною автономії. Наприкінці травня – на початку червня 1917 р. УЦР розробила і надіслала Тимчасовому уряду декларацію з вимогою здійснення низки конкретних заходів, зокрема: виразити

“принципально доброзичливе відношення” до гасла автономії України; вирішити долю Галичини шляхом допуску на міжнародну конференцію представників українського народу; заснувати при Тимчасовому уряді посаду комісара по справах України; виділити українців в окремі військові частини; українізувати середню та вищу школи; призначити на адміністративні посади українців і виділити з державного казначейства в розпорядження Центральної Ради кошти на національно-культурні потреби [136, с. 478–479].

На пропозиції української сторони і проголошення І Універсалу УЦР центральний російський уряд відреагував украй негативно. Вимогу термінового оголошення автономії він вважав передчасною і пропонував відкласти вирішення цього питання до скликання Всеросійських установчих зборів. Представник Тимчасового уряду І. Фрумін повідомив, що загальноросійський уряд розглядає Центральну Раду лише як “приватно-правову організацію, яка може вести широку культурно-просвітницьку роботу [136, с. 101]”.

На об’єднаному засіданні виконавчих комітетів, яке зібралося 15 червня 1917 р., щоб обговорити декларацію УЦР та відношення до неї загальноросійської влади, А. Ніковський наголошував, що Центральна Рада не бажає бути краєвим урядом. Також він висловив переконання, що ТУ повинен не лише висловити свою думку з приводу автономії України, але й буде змушений стати на шлях її здійснення [136, с. 101]. Прийняття І Універсалу позитивно оцінила редагована А. Ніковським газета “Нова рада”, яка характеризувала його як такий, що відкидає шляхи анархічних виступів, розбрату та ворожнечі у здобутті Україною “свого права [251]”.

На початку вересня 1917 р. А. Ніковський отримав пропозицію вступити до Генерального Секретаріату, від якої відразу відмовився, оскільки негативно оцінював роботу тогочасного складу уряду. “Вони здебільшого гріють стільці на своїх засіданнях і говорять про все разом: як усунути Оберучева, коли скласти декларацію, де купити дюжину стільців і дюжину олівців [124, № 605, арк. 1 зв.]”, – писав він. Однак, А. Ніковський не зрікався урядової роботи повністю, за яку хотів взятися тоді, “коли настане ділова ера [124, № 605, арк. 1 зв.]”.

Водночас він позитивно характеризував голову Генерального Секретаріату В. Винниченка, про якого 20 вересня 1917 р. в листі до Є. Чикаленка писав: “Винниченко вище всякого признання і похвал. Орієнтується швидко, енергія колосальна; рішучий і простий, єсть просто таки державна інтуїція і непохитний, правдивий, послідовний демократизм. Це велика радість бачити розмах цієї людини [124, № 605, арк. 2]”.

Наприкінці вересня 1917 р. на засіданні Малої ради Генеральний Секретаріат оприлюднив декларацію, в якій своїми першочерговими завданнями проголосив об’єднання всіх українських земель в автономну територіальну одиницю в межах Російської федеративної республіки, скликання Українських установчих зборів, участь української делегації в мирній конференції та забезпечення прав національних меншин [174, с. 327–328]. Значна частина політичних сил підтримала позицію ГС. Від імені фракції соціалістів-федералістів А. Ніковський заявив, що прочитана

декларація є формулою тих поглядів та національно-політичних домагань, які ставить в своїй діяльності Центральна Рада. Крім формальної підтримки діяльності Генерального Секретаріату, А. Ніковський наголосив на необхідності термінового затвердження секретарств в обхід обмежень, які поставила інструкція Тимчасового уряду [174, с. 328].

На засіданні Малої ради 24 жовтня 1917 р. відбулося обговорення зробленого М. Ткаченком доповіді комісії, яка розглядала справу можливого перемир'я між учасниками Першої світової війни. В постанові, ухваленій внаслідок розгляду цього питання, йшлося про потребу участі окремого представника України в мировій конференції поряд із загальноросійським представником. А. Ніковський заявив про підтримку фракцією соціалістів-федералістів цієї думки, мотивуючи таке рішення тим, що росіяни не досить добре ознайомлені з економічними інтересами окремих регіонів держави, через що їх представник на конференції не зможе добре обороняти інтереси України. Також він наполягав, щоб український представник був ознайомлений з усіма договорами російського уряду з Антантою, оскільки “ці договори робилися не тільки без огляду на принципи інтересів національностей, а взагалі без всякого принципу [174, с. 358–359]”. На думку І. Гошуляк, Центральна Рада вимагала участі українців у міжнародній мирній конференції з метою вирішення питання територіальної приналежності західноукраїнських земель [415, с. 28].

29 серпня 1917 р. на вимогу Київської ради робітничих депутатів комісар м. Києва М. Страдомський склав свої повноваження і тимчасово передав їх товаришу голови Виконавчого комітету РОГО А. Доротову [109, арк. 1; 328]. В середині вересня 1917 р. київські кадети висунули на посаду міського комісара К. Василенка. Приблизно в цей же час його було призначено генеральним секретарем праці Генерального Секретаріату. 19 вересня 1917 р. К. Василенко надіслав у Петроград телеграму, в якій заявив, що вважає положення ГС УЦР “хитким” і висловив бажання бути представником Тимчасового уряду в Україні [109, арк. 2]. В таких умовах Генеральний Секретаріат двічі (28 вересня і 9 жовтня 1917 р.) пропонував ТУ призначити на посаду київського міського комісара А. Ніковського [24, арк. 14 зв.; 174, с. 322]. Проте, в Петрограді проігнорували цю пропозицію і без узгодження з українською стороною призначили свого кандидата, кадета К. Василенка, який зайняв комісарське крісло 12 жовтня 1917 р. [109, арк. 5, 7; 327].

Позиція Тимчасового уряду викликала протидію з боку українського органу виконавчої влади. 14 жовтня 1917 р. Генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко повідомив Тимчасовий уряд і К. Василенка про невизнання цього призначення [109, арк. 8], а Виконавчий комітет Ради солдатських депутатів 17 жовтня 1917 р. постановив сповістити Тимчасовий уряд, що такі призначення остаточно дискредитують його авторитет в Україні [331]. Питання про призначення А. Ніковського піднімалося й у Меморандумі Генерального Секретаріату Тимчасовому урядові Російської республіки від 13 жовтня 1917 р. У документі український уряд вимагав від центральної

влади дотримуватися ст. 7 (про призначення осіб на посади) Інструкції Тимчасового уряду від 4 серпня 1917 р., вважаючи, що призначення комісаром Києва К. Василенка, замість запропонованого на цю посаду А. Ніковського, було порушенням домовленості [174, с. 344].

К. Василенко обіймав посаду комісара недовго і відмовився від неї в часи більшовицького перевороту. 1 листопада 1917 р. генеральний секретар внутрішніх справ призначив комісаром м. Києва А. Ніковського [262]. Утім, вже через тиждень А. Ніковський відмовився від посади через неприхильне ставлення до нього міської думи. Разом з тим, він запропонував передати обов'язки міського комісара губернському [326].

7 листопада 1917 р. міська дума постановила вважати посаду комісара м. Києва зайвою й передала його повноваження органам міського управління [330]. В свою чергу, А. Ніковський наполягав, щоб долю комісаріату вирішував Генеральний Секретаріат, а не міська дума, зауваживши, що “призначення комісарів йде від уряду, а не від органів міського самоврядування [326]”.

У жовтні 1917 р. на засіданнях Малої ради А. Ніковський активно полемізував із політичними силами національних меншин в Україні (“Бунд”, російські есдеки і есери) з приводу проголошеного ними принципу єдиної суверенності Російських установчих зборів та звинувачень українців у тому, що вони можуть зрадити ідеї федералізму і піти самостійницьким шляхом [355]. У статті “Самоозначення і централісти”, що вийшла 12 жовтня 1917 р. у “Новій раді”, він виступив за зверхність Всеукраїнських установчих зборів над Всеросійськими у питаннях визначення державного статусу України [355]. У цьому питанні А. Ніковський навіть відійшов від програмних положень УПСФ, відповідно до яких принципи об'єднання Росії на федеративних засадах мали визначити Всеросійські установчі збори [164, с. 8]. Позицію російських і єврейських партій у Центральній Раді він розцінив як продиктовану “глибоким централістичним вихованням, яке не терпить ніякої конкуренції з абсолютистичними інтересами російської державності [355]”. У згаданій статті А. Ніковський навіть визнавав за можливе існування самостійної української держави. Він вважав, що “коли народ сам визначає свою долю (курсив А. Ніковського – М.Г.), то він має право вирішувати, “чи буде він складати самостійну державу, чи житиме в союзі з Росією, чи Австрією, чи Румунією, чи навіть Німеччиною [355]”.

Отримавши інформацію про більшовицький переворот, Мала рада 25 жовтня 1917 р. на закритому нічному засіданні одноголосно постановила утворити Крайовий комітет охорони революції в Україні. Комітет був сформований з представників Центральної Ради та українських політичних партій і організацій. Йому підпорядковувалися всі органи влади на території України [570, с. 41–42]. А. Ніковський увійшов до складу комітету як представник УПСФ [174, с. 359; 190]. 26 жовтня 1917 р. Крайовий комітет охорони революції постановив всіма засобами, що були в його розпорядженні, підтримувати мир і порядок у регіоні та карати будь-які контрреволюційні виступи і спроби нацькувати одну частину населення на іншу. Для

забезпечення порядку в регіоні заборонялися зібрання, мітинги та інші виступи під відкритим небом [174, с. 360].

Після жовтневого перевороту в Петрограді А. Ніковський відразу зайняв антибільшовицьку позицію. Показовою в цьому відношенні є надрукована в “Новій раді” його стаття “Хто з ними”, в якій він планомірно доводив абсурдність дій більшовиків і виступав проти проголошених ними демагогічних соціально-політичних лозунгів. “Бахкати з гармат у культурнім місті, – писав він про більшовицькі заворушення у Києві, – може безумець або розбишака, якому ніщо, в тім числі і інтереси пролетаріату, не дороге [353]”. А. Ніковський закликав своїх читачів-співвітчизників прислухатися до голосу розуму і почуття громадської відповідальності: “Хто з ними, – писав він у “Новій раді”, – той проти нас: проти Центральної Ради, проти всіх організованих демократичних громадян, проти добра самої України [353]”. На думку І. Крупського, саме завдяки роботі української преси більшовики наприкінці 1917 р. потерпіли в Україні політичний крах [450, с. 151]. Великий вплив на свідомість мас в той час мала редагована А. Ніковським “Нова рада” та його антибільшовицькі статті.

А. Ніковський активно долучався до намагання Центральної Ради об’єднати всі українські землі. 12 листопада 1917 р. він взяв участь у протестаційному вічі галичан і буковинців проти планів насильницького приєднання окупованих державами Четвертого союзу територій Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Буковини до Польщі. Це віче, яке підтримали представники УЦР, Генерального Секретаріату і лідери українських політичних партій, ухвалило резолюцію, в якій йшлося про необхідність об’єднання всіх українських земель у складі однієї держави з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для економічного, культурного і політичного розвитку українського народу. Приєднання Галичини і Буковини до Польщі протестуючі розглядали як “акт насильства австрійсько-польського імперіалізму [415, с. 35]” і наголошували на необхідності включення цих територій до складу України [374, с. 71–72; 415, с. 35–36].

На виборах до Всеукраїнських установчих зборів А. Ніковський балотувався від блоку УПСФ і Української трудової партії по Подільському виборчому округу. До кандидатського списку, в якому прізвище А.

Ніковського стояло під номером “2”, також входили такі визначні українські громадсько-політичні діячі, члени УПСФ, як М. Корчинський, С. Єфремов, О.

Саліковський, О. Шульгин, О. Лотоцький, С. Русова та Г. Голоскевич [22, арк. 2, 17]. У передвиборчій програмі кандидати від блоку брали перед виборцями зобов’язання відстоювати єдність УНР і демократичної, перебудованої на федеративних засадах Росії, рівність усіх громадян, незалежно від їх соціального і національного походження, забезпечення прав та інтересів інтелігенції. Політичний блок УПСФ–УТП, до якого входив А.

Ніковський, намагався уникати програмного принципу УПСФ про викуп землі. Натомість, у програмі йшлося про передачу колишніх поміщицьких земель до тих, хто цю землю обробляє [150].

А. Ніковський також брав активну участь у передвиборчій кампанії партії соціалістів-федералістів. 16 грудня 1917 р., він, спільно з іншими кандидатами (О. Саліковський, І. Фещенко-Чопівський), виступив на мітингу, який влаштувала УПСФ на підтримку свого партійного списку. Виступ А. Ніковського мав назву “Війна і мир” і передбачав виклад таких питань: “Утрати народів світа на війні. Чи можуть держави далі воювати. Втрати України на війні. Україна, Галичина та Буковина. Чи можна далі воювати. Який може бути мир?” [91, арк. 179].

Прийняття IV Універсалу про самостійність України А. Ніковський вважав “скороспілим актом [106, арк. 20]”. “Нова рада” у редакційній статті від 13 січня 1918 р. оцінила цей документ як поступку самостійникам, вважаючи, що він перервав “нитку федеративного розвитку [180]”. IV Універсал може “замість того, щоб підняти темп національного життя, понизити його. І цьому вже напевне сприятимуть ті уклони в більшовицький бік, яких у йому знайдеться чимало [180]”, – узагальнювала газета.

Після захоплення більшовицькими збройними формуваннями Києва Центральна Рада виїхала до Житомира. В цей час А. Ніковський залишався в українській столиці, працюючи з С. Єфремовим над виданням “Нової ради”. На сторінках газети він виступав як проти політики уряду УНР, так і проти політики більшовиків.

Протистояння між керівництвом більшовиків і редакцією “Нової ради” досягло піку перед відступом військ М. Муравйова з Києва. Наприкінці лютого 1918 р. Ю. Коцюбинський наказав заарештувати співробітників редакції “Нова рада”, побити рушницями друкарські машини і знищити шрифт. У ніч на 28 лютого 1918 р. червоноармійський загін чисельністю 18–20 осіб на чолі з більшовиком Хайкіним вдерся в будинок, де мешкав А. Ніковський. Не знайшовши його там, бойовики вирушили до приміщення редакції “Нової ради”, що знаходилась на вул. Інститутській, 22. Отримавши повідомлення про наближення озброєного загону, співробітники редакції забарикадувалися в будинку. О 1 год. 30 хв. ночі почалася облога і обстріл редакції. Перестрілка тривала близько 4 годин. Нападники втратили троє людей вбитими і четверо пораненими. Серед оборонців редакції жертв не було [271; 285].

4 березня 1918 р. у Києві під головуванням А. Ніковського відбулася приватна нарада членів Центральної Ради, які залишились у місті на час більшовицької окупації. З доповіддю виступив військовий міністр О.

Жуківський. Було ухвалено вважати вкрай необхідною присутність уряду в Києві і висловлено побажання у найближчому часі скликати УЦР [329].

Після вигнання більшовиків і повернення Центральної Ради й кабінету В. Голубовича до Києва А. Ніковський наполягав на необхідності зміни уряду й самого принципу його формування. Привладну партію есерів він звинуватив у завищених амбіціях, у нездатності створити нову сильну владу та згуртувати навколо себе народ [106, арк. 20; 282]. На його думку, уряд В. Голубовича повинен був піти у відставку через те, що на час його формування УПСР переживала партійну кризу, засідання Центральної Ради

відбувалися під обстрілом і, виходячи з цього, “нове міністерство склалося в атмосфері майже істеричній [282]”. Есерівський уряд В. Голубовича А.

Ніковський характеризував як “уряд без голови [125, арк. 4]”. Водночас політик негативно оцінював умови Брестського миру й засуджував уведення німецьких військ до України. За цих обставин 12 березня 1918 р. А.

Ніковський склав повноваження заступника голови Центральної Ради, перейшовши, як і більшість членів УПСФ, в опозицію до уряду УНР [216]. На засіданні ЦК УПСФ 14 квітня 1918 р. він був обраний одним із членів комісії для складання заяви про причини “різкої опозиції” партії есерів. Тоді ж А.

Ніковський висловився проти участі партії соціалістів-федералістів у довиборах до Центральної Ради і проти проведення Українських установчих зборів [93, арк. 2, 6 зв.].

Таким чином, підсумовуючи громадсько-політичну діяльність А.

Ніковського у добу Центральної Ради слід зробити наступні висновки:

– А. Ніковський включився у політичне життя в Україні з перших днів Лютневої революції, про що свідчить його участь у роботі РОГО м. Києва і її Виконавчого комітету;

– громадсько-політичний діяч був одним із творців Центральної Ради, тривалий час обіймав посаду заступника голови УЦР М. Грушевського, працював у декількох комісіях Ради;

– як член УПСФ А. Ніковський відстоював проголошену ТУП доктрину збереження перебудованої на федеративних засадах єдиної Росії та надання Україні автономії у її складі, боровся за об’єднання усіх українських етнічних земель в одну державу;

– Жовтневий переворот у Петрограді А. Ніковський сприйняв негативно, оскільки вбачав у приході до влади більшовиків загрозу для втілення у життя української національної ідеї. Він був членом антибільшовицького Крайового комітету охорони революції в Україні із перших днів існування організації, а також критикував більшовиків на шпальтах редактованої ним газети “Нова рада”;

– ідеологічні розходження із привладною партією есерів змусили А. Ніковського на початку 1918 р. перейти в опозицію до влади і вийти зі складу Малої ради. На сторінках “Нової ради” він активно критикував політику уряду В. Голубовича, виступав за зміну принципів формування виконавчої гілки влади, негативно висловлювався щодо підписання УНР Берестейського мирного договору з країнам Четвертного союзу та введення німецьких та австро-угорських військ в Україну.

3.2. А. Ніковський в опозиційному русі проти Гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)

Після укладення Берестейського миру між УНР та державами Четвертного союзу і повернення Центральної Ради до Києва в Україні настав складний економічний і політичний період. Помірковані українські політичні кола не підтримували політику уряду В. Голубовича. Міністри есефи вийшли з його складу, пояснивши це тим, що “нинішній кабінет міністрів не в силі

стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці [25, арк . 90–91; 302]”. Незадоволення ситуацією виявляло також німецьке військово командування, яке в демагогічному характері зовнішньої і насамперед внутрішньої політики Центральної Ради вбачало загрозу виконанню взятих Україною зобов’язань щодо продовольчого постачання Німеччини і Австро-Угорщини. Посол Німеччини в Україні Фрайгер Мумм фон Шварценштайн у телеграмах німецькому МЗС повідомляв, що “постійна співпраця з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможлива [152, с. 42]”. Німецьке оберкомандування, яке прагнуло сильної влади в Україні, все більше прислухалося до концепції відновлення давніх гетьманських традицій державного управління.

Підготовка гетьманського перевороту була таємницею не для всіх. Зокрема, для членів УПСФ джерелом інформації про тогочасні політичні події був А. Ніковський. Як свідчить О. Саліковський, до нього, як до редактора найбільш впливової на той час української газети і відомого громадського діяча, часто заходили з інформаційними цілями близькі до генерала В. Гренера німецькі високопосадовці [32, арк. 1 зв.; 383, с. 7].

Перший неофіційний контакт А. Ніковського з начальником штабу фельдмаршала Г. Ейхгорна генералом В. Гренером відбувся з ініціативи останнього при посередництві начальника німецької контррозвідки у Києві майора Г. Гассе. В ході тривалої розмови, яка відбулася в будинку Бродського на вул. Катеринівській, 9, німецький генерал прагнув з’ясувати політичну ситуацію в країні й розпитував про міцність Центральної Ради. В. Гренер гостро критикував діяльність законодавчої гілки влади УНР і твердив про необхідність встановлення міцної влади, оскільки український уряд, за його словами, нездатний “не тільки до державної роботи, але й до здійснення своїх соціальних експериментів [396, с. 10]”. В ході розмови А. Ніковський наполягав на необхідності скликати парламент і замінити есерівську соціалізацію землі дрібною селянською власністю [422; 396, с. 10].

22 квітня 1918 р. майор Г. Гассе запропонував А. Ніковському у разі зміни влади сформувати новий уряд. Г. Гассе заперечував необхідність подальшого існування Центральної Ради і пропонував німецьку військову силу як опору для нового уряду. Від цієї пропозиції А. Ніковський відмовився [397, с. 15]. Через два дні, 24 квітня 1918 р., відбулася зустріч А. Ніковського з австрійським представником – Йозефом Германом. Останній повідомив А. Ніковського про підготовку перевороту та прагнув з’ясувати його ставлення до таких претендентів на гетьманську булаву, як Є. Чикаленко, Д. Дорошенко, ерцгерцог Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) та В. Винниченко. А. Ніковський вважав, що жоден з названих діячів не погодиться на таку пропозицію, а В. Вишиваний, мовляв, мало знаний в Україні [397, с. 15].

Як уже згадувалось, А. Ніковський постійно інформував Центральний комітет УПСФ про хід переговорів, які велися з німецьким і австрійським військовим командуванням. Зокрема, 25 квітня 1918 р. він повідомляв, що німці не допустять скликання Українських установчих зборів і хочуть розпустити Центральну Раду [93, арк. 12]. 28 квітня 1918 р. на черговому

засіданні ЦК УПСФ А. Ніковський доповідав, що в розмові з австрійським дипломатом Й. Германом про можливу кандидатуру гетьмана України останній повідомив дату перевороту – 29 квітня 1918 р. [93, арк. 23].

Сприймаючи переворот як неминучу подію, Центральний комітет УПСФ розпочав складати список членів нового уряду. В ході обговорення списку К. Мацієвич висунув на посаду прем'єр-міністра С. Єфремова. А. Ніковський був проти цієї кандидатури, вважаючи, що “Єфремов для [роботи] кипучої, публичної, хитрої не годиться [93, арк. 26 зв.]”. Він був також проти В. Липинського як кандидата на посаду міністра закордонних справ, обстоюючи думку, що Д. Дорошенко “морально вище [93, арк. 26 зв.]”. О. Шульгин пропонував поставити на чолі уряду А. Ніковського, мотивуючи це тим, що він має багато спільних рис із В. Винниченком. Обговорення закінчилось укладенням списку, до якого увійшли: С. Єфремов, О. Саліковський, Д. Дорошенко, С. Шелухін, І. Феценко-Чопівський, В. Прокопович та К. Мацієвич [93, арк. 27].

Слід зауважити, що як до перевороту, так і після нього різні політичні сили займалися укладенням списків кандидатів до складу уряду. Прізвище А. Ніковського фігурувало у кількох із них: у списку графа Гейдена, голови з'їзду хліборобів, на якому П. Скоропадського було проголошено гетьманом [375, с. 14], та у списку Є. Чикаленка, укладеному близько 18 квітня 1918 р., де А. Ніковському пропонувався портфель міністра торгівлі [391, с. 15].

Державний переворот відбувся 29 квітня 1918 р., в результаті чого в Україні була встановлена авторитарна форма правління – Гетьманат. Формування уряду, який на думку гетьмана П. Скоропадського мав бути “как можно [более] украинский [385, с. 159]”, він доручив М. Устимовичу. Останній, втілюючи гетьманську програму в життя, мав на меті “скласти національний, український, а разом з тим діловий кабінет необхідний зараз [266]”. Відповідно до списку М. Устимовича у новому уряді А. Ніковський мав отримати портфель міністра праці [266].

За свідченнями Д. Дорошенка, переговори про вступ соціалістів-федералістів до нового уряду М. Устимович вів з А. Ніковським особисто. Тимчасовий голова Ради Міністрів пропонував есефам сім місць у кабінеті. Проте А. Ніковський “з обуренням відкинув цю пропозицію і ніби пригрозив, що викине його за двері, коли він ще другий раз прийде [371, с. 250]”.

У свою чергу А. Ніковський писав у “Новій раді”, що тимчасовий прем'єр не вів офіційних переговорів з ЦК УПСФ про вступ її членів до уряду, а приватні бесіди велися без з'ясування загального становища та програми прем'єра. Він стверджував, що внаслідок цього та зважаючи на ті закони, які були опубліковані за підписом М. Устимовича як отамана Ради Міністрів, УПСФ не знайшла можливості для співробітництва з новим урядом [295].

30 квітня 1918 р., в рамках програми створення нового кабінету міністрів, відбулася зустріч генерала В. Гренера з гетьманом П.

Скоропадським. М. Устимович, внаслідок відмови есефів взяти участь у формуванні уряду, подав на розгляд сторін інший список претендентів, який, на думку німецького військового командування, мав занадто правий ухил [94,

арк. 18]. Під тиском німців, незадоволених партійним складом планованого уряду, М. Устимович був змушений піти у відставку [266].

Після демісії М. Устимовича головою Ради Міністрів гетьман призначив М. Василенка. Новий прем'єр в інтерв'ю газеті "Киевская мысль" заявив про прагнення гетьмана створити національний кабінет міністрів і досягти компромісу з традиційними українськими політичними партіями [292]. Тривала робота над створенням нового гетьманського уряду. У списку кандидатів на міністерські посади, який став результатом домовленостей між М. Василенком, гетьманом П. Скоропадським і німецьким військовим командуванням, фігурувало і прізвище А. Ніковського. Як і раніше, йому пропонувалося очолити міністерство праці [94, арк. 2].

Отримавши повноваження скласти новий уряд, М. Василенко в першу чергу звернувся до соціалістів-федералістів. Він поїхав на збори партії, поінформував про ситуацію, яка склалася, і переконував її правління вступити до складу нового уряду, запевняючи, що в разі відмови йому доведеться сформувати професійний уряд, але із осіб, "які не матимуть такої визначеної національно-політичної фізіономії, як соціалісти-федералісти [292]". У відповідь на пропозицію М. Василенка лідери УПСФ заявили, що їх партія майже вирішила відмовитися від участі в новому уряді, але остаточне рішення вимагає додаткового обговорення [292].

Н. Полонська-Василенко свідчить про те, що С. Єфремов та Л. Старицька-Черняхівська погоджувались з М. Василенком, але більшість есефів підтримала А. Ніковського і відхилила пропозицію прем'єра [523, с. 492]. І. Феценко-Чопівський пояснював відмову А. Ніковського вступити до гетьманського уряду і залучити до урядової праці членів УПСФ його близькою дружбою з М. Грушевським [388, с. 43].

Як уже зазначалося, А. Ніковський був активним учасником переговорів про формування нового уряду. 29 квітня 1918 р. Центральний комітет УПСФ закликав усі політичні сили, які не були причетні до гетьманського перевороту, взяти участь у спільних нарадах. Кістяком новоствореного політичного об'єднання, що отримало назву Центр українських партій (ЦУП), стали УПСФ, УСДРП, УПСР та соціалісти-самостійники [383, с. 8; 473, с. 244–245; 479, с. 19].

Основним завданням новоствореної організації було ведення переговорів з німцями про можливість повернення влади традиційним українським партіям. Перша нарада ЦУП відбулася 30 квітня 1918 р. в будинку П. Холодного на Бібіковському бульварі, 44. Обговоривши поточну політичну ситуацію, нарада прийняла ряд рішень, зокрема вести переговори в першу чергу з німцями, як з ініціаторами перевороту і справжніми господарями становища; відмовитися від започаткованої есерами земельної реформи; доповнити Центральну Раду представниками земського та міського самоврядування [383, с. 8].

Візит делегації українських соціалістів до В. Гренера розчарував українських політиків. Німецький генерал запевнив їх у неможливості відновлення роботи Центральної Ради і радив брати участь у формуванні

гетьманського уряду, пропонуючи вісім міністерських портфелів [333; 383, с. 8].

Коли делегація повернулася від генерала В. Гренера і нарада відновила свою роботу, погляди її учасників на можливість співпраці з гетьманом кардинально розділилися: В. Винниченко і С. Єфремов наполягали на необхідності такої співпраці, тоді як А. Ніковський виступав категорично проти вступу представників від згаданих партій до нового кабінету [409, с. 72–73; 529, с. 96–97]. За свідченням П. Христюка, В. Винниченко найбільш активно вмовляв есефів вступити до гетьманського уряду. Йому суперечив А. Ніковський, який “заявляючи, що соц[іалісти]-фед[ералісти] такі ж соціалісти, як і соц[іал]-демократи, отже закидів в буржуазности на себе не приймають [571, с. 10]”, вимагав, щоб УСДРП також взяла участь у продовженні переговорів і формуванні уряду [571, с. 10]. У відповідь В. Винниченко заявив, що “для нас не в гетьмані справа, а в Україні. Коли є можливість працювати – треба ту можливість використати [383, с. 8]”. Більшість учасників наради пристали на таке трактування політичної ситуації і приступили до складання списку претендентів на міністерські посади. Найгостріші дебати розгорнулися навколо кандидатури прем’єра. На думку О. Саліковського, на цю посаду в той час найбільш відповідним кандидатом був А. Ніковський, але він відмовлявся очолити уряд, не зважаючи на жодні аргументи. В. Винниченко навіть дорікнув А. Ніковському: “Який ви патріот! Для вас ваша паршива “Рада” дорожча за Україну [383, с. 8]”, а потім заявив, що вийде з УСДРП і вступить до кабінету, лиш би той став прем’єр-міністром. Проте А. Ніковський не змінював своєї позиції і як раніше не погоджувався співпрацювати з гетьманським режимом [383, с. 8].

Незважаючи на гострі суперечності, впродовж 30 квітня – 1 травня 1918 р. нарада все-таки виробила список кандидатів на міністерські посади. До складу уряду, відповідно до пропозиції генерала В. Гренера, мало увійти 8 представників від ЦУП з С. Шелухіним на чолі [383, с. 8].

2 травня 1918 р.¹ відбувся черговий раунд переговорів між делегацією ЦУП та В. Гренером. Делегати передали генералу постанови наради і список претендентів на міністерські портфелі, але на цей раз В. Гренер не виявив такого зацікавлення соціалістами, як при попередній зустрічі і заявив, що вільних міністерських тек залишилось тільки 4, які пропонувалося взяти представникам українських партій [426, с. 39; 571, с. 11]. О. Саліковський стверджує, що після цього візиту ЦУП вирішив відмовитись від подальших переговорів з німцями, не бажаючи “давати український “штамп” на чужу справу [383, с. 8]”.

Утім, документи свідчать, що українські соціалісти і надалі претендували на частину міністерських портфелів. Із заміток у записнику А. Ніковського видно, що 2 травня есефи планували провести в уряд на посаду прем’єр-міністра А. Ніковського, міністра судових справ – С. Шелухіна, міністра освіти – В. Прокоповича, міністра продовольства і торгівлі – К. Мацієвича [125, арк. 11–11 зв.].

Таку дату подає Д. Дорошенко, але про хід згаданих переговорів йдеться в бюлетені газети “Киевская мысль” від 2 травня 1918 р., тому більш вірогідно, що вони відбулися трохи раніше.

Вимоги, які ставили партії-члени ЦУП виявилися неприйнятними як для гетьмана, так і для німецького командування. 3 травня 1918 р. П. Скоропадський затвердив новий уряд, більшість у якому становили представники партії кадетів, ліберально-поміркованих суспільних інституцій та Протофісу [9, арк. 30]. Після цього перетрактації між сторонами фактично припинилися.

Невдачі у переговорах з гетьманськими колами та німецьким командуванням підштовхнули А. Ніковського до зміни політичної тактики: від переговорів і пошуку можливостей для співпраці він переходить в опозицію до діючої влади. Про це свідчить публікація в газеті “Народне життя”, де А. Ніковський заявив про свою непричетність до попередніх переговорів [307]. А у номері “Нової ради” від 9 травня 1918 р., першому, що вийшов після гетьманського перевороту, УПСФ офіційно заявила про свій перехід в опозицію до існуючого режиму і розпочала критику дій уряду.

Доводиться констатувати той факт, що А. Ніковський, отримавши можливість впливати на політику Української Держави, не знайшов у собі політичної волі відмовитися від ідеологічної заангажованості і включитись у державотворчу працю.

10–13 травня 1918 р. з метою обговорення нової суспільно-політичної ситуації в Україні, був скликаний з’їзд Української партії соціалістів-федералістів. А. Ніковський взяв участь у роботі з’їзду з доповіддю “Внутрішнє становище на Україні і організація влади”. У ній він підвів короткі підсумки державного розвитку УНР і розкритикував діяльність Центральної Ради. Гетьманський переворот він вважав, “незважаючи на його штучність”, “логічно природним”, оскільки “людність сподівалася твердої влади” [257].

Результатом роботи з’їзду були “Постанови з’їзду партії соціалістів-федералістів”. Основними положеннями цього документу були: 1) партія залишалася на соціалістичних засадах; 2) виключалися будь-які можливості федеративного зв’язку з Росією; 3) визнавалися умови Брест-Литовського мирного договору; 4) пріоритетним завданням була відбудова промисловості; 5) вся земля вище трудової норми мала бути відчужена і передана малоземельному й безземельному селянству; 6) всюди в діловодстві мала запроваджуватись українська мова [91, арк. 104–106; 314].

У резолюції “В справі тактики і відношення до моменту”, прийнятої на з’їзді партії соціалістів-федералістів 11 травня 1918 року, есефи засудили конституцію гетьманського уряду як абсолютистську і антидемократичну, і стали у рішучу опозицію до нього [92, арк. 98]. У протоколі закритого засідання з’їзду партії її членам категорично заборонялося входити до кабінету міністрів [92, арк. 152].

У ході роботи з’їзду УПСФ головою партії було обрано С. Єфремова, його заступником А. Ніковського. Також здійснено довибори в Центральний комітет, кількість членів якого зросла до 15 [219]. На той час у партії склався певний розподіл ролей між головою та його заступником. “Ідейне керівництво” належало С. Єфремову, тоді як ведення “реальної політики”

було в компетенції А. Ніковського [108, арк. 603]. Короткі згадки про лідерів партії цього періоду залишив А. Марголін у виданій англійською мовою праці “Ukraine and Policy of the Entente”. А. Ніковського він характеризував як людину дотепну, жваву, реалістичну в думках. Однопартійці називали А. Ніковського “живий нерв” (“moving nerve”), а за С. Єфремовим закріпилось ім’я “совість партії” (“conscience of the party”) [587, р. 40]. Як С. Єфремов, так і А. Ніковський чудово організовували партійні засідання, які завжди мали серйозний і діловий характер. А. Ніковський головував на засіданнях тоді, коли голова УПСФ С. Єфремов хворів. Як пише А. Марголін, інколи він був трохи різкуватий, але водночас умів припинити дискусію так, щоб нічий почуття не були ображені [587, р. 41].

У часи Гетьманату А. Ніковський як і вся УПСФ став прихильником ідеї повної самостійності України. Вважаючи федералізм за “музику майбутнього”, він прийшов до думки, що “федерація не може бути декретована згори, а може будуватися з самостійних елементів [108, арк. 603]”.

Пропагуючи ідею федералізму, А. Ніковський восени 1918 р. на сторінках “Нової ради” виступив з пропозицією створення Чорноморсько-Балтійського союзу. Нове політичне утворення він розглядав як “гроно держав”, необхідними передумовами об’єднання яких мали бути спільні кордони, участь у Першій світовій війні та право народів цих держав на самовизначення. До Чорноморсько-Балтійського союзу мали увійти Фінляндія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна та країни Кавказу. Основним завданням організації мав стати захист союзних держав від насильницького прилучення до більшовицької Росії [289]. Ідею створення Чорноморсько-Балтійського союзу А. Ніковський намагався реалізувати в 1921 р., перебуваючи на посаді міністра закордонних справ в уряді Директорії УНР. Проте його планам не судилося здійснитися.

Упродовж травня–червня 1918 р. А. Ніковський брав участь у роботі конспіративної політичної організації, яка проводила таємні наради діячів УПСФ, УСДРП, УПСР та представників від міністерств і державних установ УД. Метою діяльності організації було взаємне інформування її учасників та підтримка проукраїнських елементів у державних структурах Гетьманату. Засідання відбувалися по мірі потреби. Від міністерств у роботі організації брали участь Л. Білецький та С. Лемківський, від партій, крім А. Ніковського, – С. Єфремов, П. Зайцев, В. Винниченко, Л. Чикаленко, М. Залізняк та інші [88, арк. 52 зв.–53].

Наприкінці червня – на початку липня 1918 р. відбулася поїздка посла Німеччини в Україні Фрайгера Мумма фон Шварценштайна та генерала В. Гренера в Берлін, де між іншим обговорювалося питання можливості зміни уряду в Україні [391, с. 70–72]. Після їх повернення, в середині липня 1918 р. П. Скоропадський висловив Д. Дорошенку бажання провести реконструкцію свого кабінету в напрямку його українізації і доручив йому підібрати відповідні кандидатури [395, с. 245]. Приблизно на цей час А. Ніковський взяв участь у об’єднаному засіданні соціалістичних партій, відомості про яке

збереглися в агентурних зведеннях Особливого відділу Штабу гетьмана. Засідання відбулося 13 липня 1918 р. в приміщенні Українського клубу. В ньому взяли участь 15 чоловік, серед них С. Петлюра, М. Ливицький, М. Порш, Б. Мартос та інші. Основним питанням, що виносилося на обговорення, було “в якій пропорційності і на яких умовах вони (українські традиційні партії – *М.Г.*) можуть увійти в міністерство [10, арк. 260–260 а]”. Можливо, саме на цьому засіданні відбулося узгодження списку кандидатур на міністерські посади, які А. Ніковський 20 липня зафіксував у своєму записнику. Серед претендентів в уряд значились: Д. Маркович, Д. Дорошенко, М. Туган-Барановський, А. Ржепецький, В. Прокопович, М. Василенко, П. Стебницький, К. Мацієвич, Є. Чикаленко, О. Шульгин, С. Шелухін, І. Мірний та О. Лотоцький [125, арк. 16].

Слід наголосити, що А. Ніковський був прихильником зміни влади демократичним шляхом і засуджував терористичну діяльність радикально налаштованих осіб і політичних сил. Наприкінці липня 1918 р. Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР) спільно з російськими лівими есерами організувала вбивство Борисом Донським генерал-фельдмаршала німецької армії Г. Ейхгорна. В планах УПЛСР також було вбивство гетьмана П. Скоропадського, міністра земельних справ Української Держави та низки німецьких та австрійських генералів [465, с. 149]. А.

Ніковський брав участь у засіданні Центрального комітету УПСФ, на якому партія засудила тактику УПЛСР і ухвалила “Висловити жаль з приводу такого способу боротьби взагалі і тут особливо, бо тут замах на наше самовизначення [93, арк. 65]”. На цьому ж засіданні А. Ніковського було обрано до складу делегації, яка мала відвідати німецького посла Фрайгера Мумма фон Шварценштайна [93, арк. 65]. 31 липня делегація була прийнята послом і оповістила його про ухвалену резолюцію, а також висловила “щире спочуття значній втраті, яку понесла Німеччина в особі небіжчика [321]”.

Усвідомлюючи необхідність спільних дій у боротьбі за владу, низка українських політичних партій, що з тих чи інших причин не отримали місць в уряді Української Держави, в середині травня 1918 р. створили Український національно-державний союз (УНДС), до складу якого увійшли УПСС, УПСФ, УТП, УДХП, Об’єднана рада залізниць України та Всеукраїнська поштово-телеграфна спілка. А. Ніковський взяв активну участь у створенні нового політичного утворення, а згодом очолив його [402, с. 16].

Довгий час УНДС являв собою малочислену та маловпливову організацію, навколо якої гуртувалася переважно партійна інтелігенція. Підтримки масових організацій, особливо селянських, він не мав. Тому з часом назріла потреба в зміцненні УНДС за рахунок включення до нього партій, які мали вплив на широкі селянські і робітничі маси.

Ідея трансформації УНДС в нове політичне об’єднання виникла у Центральному комітеті УПСФ, який доручив Президії київського осередку партії створити Український національний союз [88, арк. 55]. З самого початку роботою нової організації опікувався А. Ніковський, який, як писав у своїх спогадах Л. Білецький, був “душею перших утворень Укр[аїнського]

Націон[ального] Союзу” та “ініціатором цієї міжпартійної організації і перший представник від партії” [88, арк. 55].

Об’єднання українських політичних партій в УНС відбулося наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. На початковому етапі існування Союзу до нього увійшли УПСФ, УСДРП, УПСР (центральна течія) та соціалісти-самостійники. Поза межами УНС залишились есери (лівої течії) та хлібороби демократи. Керівним органом УНС була Головна рада, до складу якої увійшли лідери всіх партій і організацій – членів Союзу. Очолив новостворену організацію А. Ніковський. До Головної ради увійшли Ф. Швець (Селянська спілка), М. Шаповал (УПСР), Р. Лашенко (Товариство правників), О. Макаренко (УПСС), Д. Левицький (Галицько-Буковинська рада) [32, арк. 9]. Національний союз вимагав кардинальних змін політичного курсу Української Держави шляхом реорганізації уряду та скликання передпарламенту, проведення земельної реформи та забезпечення політичних свобод. Як зазначає О. Любовець, “основною засадою діяльності Союзу залишалася ідея утримання єдиного національного фронту [465, с. 152]”.

На відміну від документів УНДС, Статут УНС був надзвичайно лаконічний і чіткий. З його змісту виходило, що Союз визнає існуючу владу і збирається боротися за її зміну демократичним парламентським шляхом; новоутворене об’єднання відкидало вузькопартійні інтереси окремих політичних партій і прагнуло до державного будівництва; політичні партії не зв’язувались конкретною політичною діяльністю і мали певну свободу дій. 4 серпня Статут та повідомлення про створення УНС за підписом А. Ніковського були надруковані в “Новій раді” [170].

Спочатку політичні партії не надавали важливого значення новому об’єднанню. Вони делегували в УНС другорядних партійних діячів переважно для встановлення зв’язку з організацією, а не для здійснення важливих політичних заходів. Л. Білецький в своїх спогадах пише, що перші засідання Союзу були “неповажними” і з його слів А. Ніковському “більше приходилось виховувати інших членів Національного Союзу, щирих, великих патріотів, але молодих і непрактичних і до того ще й не політиків [88, арк. 55 зв.]”. З огляду на таке відношення до УНС, А. Ніковський навіть хотів зрікатися головування, але під тиском УПСФ був змушений залишитись [88, арк. 55 зв.].

До середини вересня 1918 р. УНС перетворився на велику і впливову організацію, яка об’єднувала значну частину українських політичних сил. Перші підсумки його діяльності А. Ніковський підвів у статті “Український Національний Союз”, надрукованій 11 вересня в газеті “Нова рада”. Він повідомляв, що до складу Союзу входили УПСР, УСДРП, УПСФ, УТП, УПСС, Селянська спілка, Всеукраїнська учительська спілка, Юридичне товариство, Союз залізничників, Поштово-телеграфний союз, Лікарська спілка, Галицько-Буковинська рада, Кирило-Мефодіївське братство та Холмський комітет. Також А. Ніковський повідомляв про організацію філій УНС у Вінниці, Кременчуці, Кам’янці-Подільському та Полтаві [286].

Зважаючи на єднання політичних сил, А. Ніковський висловив упевненість, що “платформа Національного союзу може бути без жадного примусу прийнята всіма свідомими громадянами України [286]”. Вперше за часи протистояння між гетьманом і національно-демократичним табором українські політичні партії вустами А. Ніковського заявили про можливість співпраці. Платформу УНС А. Ніковський називав компромісом, на основі якого гетьман і німецьке командування зможуть порозумітися з УНС [286].

Національний союз брав активну участь у житті Української Держави. Він виступив з критикою заяви Ф. Лизогуба про можливий федеративний союз України з Росією, брав активну участь у розслідуванні “справи Ковалевського”, відстоював право української мови на статус державної тощо

18 вересня відбулася ротація керівництва УНС: замість А. Ніковського його головою було обрано В. Винниченка. За свідченням німецької газети “Fossische Zeitung”, А. Ніковський залишив місце голови Національного союзу за станом здоров’я, посівши місце віце-голови [152, с. 140]. Л.

Білецький заявляє, що А. Ніковський погодився головувати в УНС тільки до тих пір, поки організацію не очолить В. Винниченко, який скептично ставився до діяльності Союзу [88, арк. 56]. На думку М. Шаповала, перший голова УНС відійшов від керівництва організацією, тому що на її засіданнях “почали висувати соціалістичні питання [394, с. 13]”.

Як уже наголошувалося, А. Ніковський був прихильником мирного способу зміни влади. Він прагнув шляхом переговорів добитися відставки кабінету Ф. Лизогуба і зміни урядової політики. На початку жовтня 1918 р. гетьман П. Скоропадський під тиском низки зовнішніх і внутрішніх обставин вирішив вступити у переговори з УНС щодо реорганізації кабінету міністрів. Перш за все на прийняття такого рішення вплинуло зростання впливу УНС та його вересневий меморіал, а також необхідність проведення земельної реформи і скликання Державного Союму [26, арк. 3–4; 426, с. 266].

УНС погодився розпочати переговори з гетьманом в тому разі, якщо останній офіційно звернеться до УНС, і вибрав делегацію у складі А. Ніковського (УПСФ), В. Винниченка (УСДРП) і Ф. Швеця (УПСР). Делегація мала переконати гетьмана призначити новий кабінет міністрів по списку складеному Українським національним союзом. Натомість УНС обіцяв вжити всіх можливих заходів, для примирення народу з гетьманом і його урядом [391, с. 123–124]. А. Ніковський писав, що, приступаючи до переговорів з гетьманським керівництвом про реконструкцію кабінету міністрів, УНС “стояв на ґрунті повного національного кабінету і демократичних реформ, у першій мірі аграрної демократичної реформи, парламентаризму, широких принципів земського самоврядування, волі і зібрань [280]”. УНС погоджувався взяти на себе відповідальність за соціально-економічну і політичну ситуацію у державі лише в разі формування ним цілого кабінету міністрів. Часткову реконструкцію уряду Національний союз також розглядав як позитивне явище, але у такому випадку міністри від УНС мали нести персональну відповідальність за свої дії, а міра опозиційності

Національного союзу мала безпосередньо залежати від ступеня демократизації кабінету [280]. У свою чергу П. Скоропадський прагнув лише примирити традиційні українські партії з владою шляхом залучення представників від УНС до роботи в уряді [385, с. 294].

Проте жодна із сторін, ні гетьман, ні Український національний союз тривалий час не наважувалися розпочати переговори першим. Зрештою гетьман за посередництва Д. Дорошенка офіційно висловив бажання зустрітися з делегатами УНС. 5 жовтня 1918 р. А. Ніковський, В.

Винниченко та Ф. Швець мали двогодинну аудієнцію у П. Скоропадського і обговорювали з ним питання формування нового кабінету [426, с. 268]. Слід відмітити, що у списку кандидатів до уряду прізвище А. Ніковського фігурувало як претендента на посаду заступника міністра внутрішніх справ [391, с. 133–134].

В ході розмови обидві сторони визнали необхідність проведення земельної реформи на користь селянства і зійшлися у поглядах на справу оживлення культурного життя села. Гетьман запевнив делегацію у міцності міжнародного становища Української Держави і повідомив про перебіг створення українських дипломатичних представництв за кордоном. “Нова рада” писала, що “у розмові виявилася повна можливість порозуміння п. Гетьмана з українською інтелігенцією в питаннях державности України [316]”.

17 жовтня внаслідок оприлюднення десятьма міністрами-кадетами “Записки у справі зовнішньої політики України”, в якій вони закликали допомогти Росії у боротьбі з більшовиками і вступити з нею в оновлений союз, попередній кабінет було розпущено. Того ж дня, 17 жовтня 1918 р., А. Ніковський мав зустріч з німецьким генеральним консулом фон Тілем, на якій обговорювався можливий склад майбутнього кабінету міністрів. Тіль стверджує, що укладений ними список було взято за основу при обговоренні складу уряду з гетьманом 17 жовтня [152, с. 180].

В результаті наради гетьмана з Ф. Лизогубом, О. Палтовим і фон Тілем, було складено новий список складу кабінету міністрів, до якого увійшли лобійовані А. Ніковським кандидатури від УНС – М. Славинський, О. Лотоцький, П. Стебницький, Х. Барановський. Вже затверджений список обговорювався з А. Ніковським 18 жовтня вранці. За свідченнями фон Тіля, він обіцяв забезпечити підтримку списку зборами УПСФ та УНС [152, с. 181].

23 жовтня 1918 р. відбулося засідання УНС, на якому обговорювалася можливість вступу представників організації в новий уряд. На цьому засіданні А. Ніковський виступив із доповіддю у якій зазначив, що для українських партій відкрилася можливість взяти участь у формуванні змішаного кабінету міністрів, і таким чином, сприяти його українізації та демократизації. Після доповіді розгорнулася дискусія, в ході якої погляди членів УНС на це питання кардинально розділилися. Ліві партії (УПСР (центральна течія) і частина УСДРП) висловлювалися за необхідність створення суто національно-демократичного кабінету, тоді як поміркована частина УНС підтримувала ідею змішаного кабінету, підкреслюючи при

цьому, що УНС не може нести ніякої відповідальності за діяльність коаліційного уряду. Нарада закінчилась ухваленням наступної постанови: “Н[аціональний] С[оюз] стоїть на принципі національного кабінету. До кабінету, який формується зараз ставиться критично, але приймає міри щодо демократизації та українізації сучасного кабінету [465, с. 160–161]”.

23 жовтня о 9 годині ранку А. Ніковський та В. Винниченко обговорювали з Ф. Лизогубом можливість призначення К. Мацієвича на посаду міністра земельних справ і А. В’язова “на контроль” [189]. 24 жовтня, в результаті тривалих переговорів, постав новий кабінет міністрів, який був відображенням згоди між гетьманом і Українським національним союзом. До уряду увійшли 5 представників від УНС: міністр юстиції – А. Вязлов (УПСФ), міністр віросповідань – О. Лотоцький (УПСФ), міністр праці – М. Славинський, міністр освіти – П. Стебницький (УПСФ) та міністр земельних справ – В. Леонтович (безпартійний) [291; 426, с. 274].

На початку листопада 1918 р. геополітична ситуація в Європі кардинально змінилася. Зважаючи на близькість поразки Німеччини, А. Марголін запропонував німецькому консулу в Україні фон Тілю реорганізувати гетьманську владу таким чином, щоб Україну очолили люди, прийнятні як для Антанти, так і для Німеччини [152, с. 186; 438, с. 472]. Такими особами, на думку А. Марголіна, були А. Ніковський та В. Винниченко. “Якби Німеччині вдалося зробити цих діячів, проти яких з боку Антанти не буде ніяких заперечень, стовпами республіканського режиму в Україні, – заявив А. Марголін, – то це слугувало б гарантією, що такий уряд не буде вести різкої антинімецької політики [586, р. 112]”.

Незадовго до початку повстання проти гетьмана в приміщені редакції “Нової ради” відбулася таємна нарада лідерів українських політичних сил, що входили до складу УНС. Представниками від УПСФ були С. Єфремов, А. Ніковський та К. Мацієвич, від УСДРП – В. Винниченко і В. Садовський, від УПСР – М. Шаповал і від Селянської спілки – Ф. Швець [304]. Обговорювалося питання підтримки повстання проти гетьмана. С. Єфремов, К. Мацієвич та В. Садовський висловлювалися категорично проти повстання, наголошуючи на можливості анархії і руйнування державного апарату [32, арк. 47 зв.–48 зв.]. А. Ніковський займав дещо м’якшу позицію. Він, як згадував М. Шаповал, “зазначив про можливість большевизму, але разом визнав, що і повстання річ не безнадійна і що другого шляху нема, хоч цей шлях політично може завести задалеко. Він був разом за і проти (підкреслення М. Шаповала – М.Г.) повстання [32, арк. 48 зв.]”. Як зазначав В. Винниченко, есефи А. Ніковський, С. Єфремов, А. Саліковський та есдек В. Садовський називали підготовку повстання “небезпечною авантюрою, яка безумовно не вдасться й яка принесе надзвичайну шкоду всій українській справі [409, с. 94]”.

14 листопада гетьман П. Скоропадський оголосив федеративну грамоту. Того ж дня було обрано Директорію. В ніч на 17 листопада загін добровольців зробив спробу заарештувати А. Ніковського. Від арешту його врятувало те, що він переховувався і не ночував вдома. Зробивши обшук,

добровольці залишили біля будинку А. Ніковського вартових. Не зважаючи навіть на велику винагороду, призначену за голову першого керівника УНС штабом добровольців, впіймати його не вдалось [220].

На зниження політичної активності А. Ніковського під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського великою мірою вплинула смерть його дружини – Наталії Дмитрівни, яка співпала з переслідуваннями Державної варти УД [27, арк. 93]. Висловлюючи подяку всім друзям, котрі відгукнулися на смерть дружини, А. Ніковський писав у “Новій раді”, що “в ті тяжкі дні [...] ці вислови спочуття і признання були єдиною і доброю втіхою, були твердим тementо життя і кращої нашої будучини [265]”.

Отже, підсумовуючи діяльність А. Ніковського у добу Гетьманату П. Скоропадського варто наголосити на наступному:

- гетьманський переворот А. Ніковський сприйняв як закономірне явище в політичному житті України;
- наприкінці квітня – на початку травня 1918 р. він брав активну участь у переговорах з німецьким військовим командуванням та гетьманськими колами з приводу формування уряду Української Держави. Втім, партійна дисципліна і недалекоглядність не дозволила йому піти на компроміс із консервативними силами, що у свою чергу викликало перехід значної частини традиційних українських політичних сил в опозицію до гетьмана П. Скоропадського і включення в уряд УД політиків проросійської орієнтації;
- А. Ніковський був одним із ініціаторів створення і творцем Українського національного союзу та першим головою цього політичного об’єднання. Він відіграв визначну роль у консолідації непричетних до гетьманського перевороту українських політичних сил та їх об’єднанні в УНС ;
- восени 1918 р. А. Ніковський здійснив низку заходів спрямованих на реорганізацію уряду УД, внаслідок чого до нового кабінету міністрів було включено п’ять представників від УНС;
- А. Ніковський не підтримав ідею збройного повстання проти гетьмана , оскільки вважав, що ця акція не тільки не матиме бажаного успіху, а й дестабілізує політичне й економічне життя в Україні.

3.3. Громадсько-політична діяльність у добу Директорії УНР та в еміграції (кінець 1918 – кінець 1924 рр.)

Після приходу до влади Директорії А. Ніковський перебував у лояльній опозиції до влади. Він, як і значна частина проводу УПСФ, наполягав на скликанні тимчасового передпарламенту, оскільки обраний Директорією курс на організацію влади через Трудовий Конгрес вважав помилковим. Так, у своїй статі “Трудовий Конгрес” А. Ніковський доводив, що зібраний “ненормальним” чином верховний орган влади не здатний встановити демократичний лад в країні. Особливо політик критикував принцип обмеження виборчих прав так званих “нетрудових” верств населення [465, с. 184].

Після відступу Директорії і захоплення Києва Червоною армією А. Ніковський залишився в українській столиці, але був змушений відійти від політичної діяльності. Першу половину 1919 р., побоюючись переслідувань більшовиків, він жив у Києві нелегально по підробленому паспорту, виданому на ім'я Й. Стефановича. Цей паспорт А. Ніковський отримав при допомозі української письменниці Г. Домбровської (псевдонім – Галина Журба) від польського комітету біженців у подяку за те, що він урятував поляка Неймана від розстрілу [106, арк. 108].

Перебування більшовиків при владі в Україні А. Ніковський розглядав як “тимчасове і випадкове”, бачив у ньому лише “рух розагітованих фронтовиків та голодних великоросіян у багатий харчами край”, а в українському радянському уряді лише “фальшиву експозицію Москви [106, арк. 108]”.

В цей час А. Ніковський був членом Організаційного комітету і Ревізійної комісії Українського Червоного Хреста, редактором часописів “Нова громада” і “Кооперативна зоря”, у яких писав під псевдонімом Йосип Стефанович, редагував деякі видання “Дніпросоюзу” (праці М. Туган-Барановського, переклади світової класики на українську мову), співпрацював із видавництвом “Друкар” [106, арк. 109; 108, арк. 609, 611]. Він був також директором першого в Україні кінематографічного підприємства “Українфільм”, що мало свої майстерні і великий павільйон на Лук'янівці у Києві та декілька демонстраційних апаратів. Поряд із культурно-просвітницькою діяльністю (на села виряджався переїзний кінематограф, який демонстрував науково-популярні фільми) працівники “Українфільму” збирали відомості про ситуацію у селах, пересування військ, повстанський рух тощо [106, арк. 109; 108, арк. 609–610].

Антирадянські настрої значної частини київської інтелігенції призвели до її об'єднання навесні 1919 р. у таємну організацію, головним завданням якої була боротьба проти більшовиків. Згадана організація об'єднала колишніх політичних супротивників – представників РСДРП, УПСР, УСДРП, УПСФ. У роботі політичного об'єднання А. Ніковський брав участь як представник від партії соціалістів-федералістів [106, арк. 109].

У липні 1919 р., побоюючись нової хвилі червоного терору, А. Ніковський разом з С. Єфремовим та П. Стебницьким більше двох тижнів переховувався на дачі П. Балицького на Пріорці під Києвом (на Хуторі Чорного Мина). Як свідчив А. Ніковський на допитах в ДПУ у 1929 р., в цей час, перебуваючи під впливом “більшовицького революційного пориву [108, арк. 612]” він висловлювався за примирення з більшовиками і перехід на радянську платформу. На противагу цьому його старші товариші наполягали на необхідності за будь-яких умов до кінця притримуватися своїх старих переконань [106, арк. 110].

Після вступу до Києва денікінських військ між політичними силами, що входили до згаданої вище таємної політичної організації, з'явилися кардинальні розбіжності, які призвели до припинення її діяльності [106, арк. 111]. А. Ніковський в цей час через відновлену ним спільно з С. Єфремовим

газету “Рада” активно виступав як проти денікінщини, так і проти радянської влади. Витіснення білої армії з Києва і його чергове захоплення більшовиками винесло на порядок денний питання про необхідність утворення нового антибільшовицького об’єднання. А. Ніковський входив до складу ініціативної групи, яка восени 1919 р.² утворила Братство української державності (БУД). Це об’єднання було організоване на зразок масонських лож за персональним принципом. До складу БУД входили С. Єфремов, А. Ніковський, О. Саліковський, В. Прокопович, М. Литвицький, Л. Чикаленко, В. Садовський, П. Зайцев, П. Стебницький, Д. Коліух, В. Коваль та ін. Метою діяльності організації було повалення більшовицької влади в Україні, дискредитація більшовизму на міжнародній арені, підтримка зв’язку з повстанцями та партійними і громадськими групами при уряді Директорії [106, арк. 112–113]. У братстві А. Ніковський очолював роботу секції “Політичних зносин” [106, арк. 116; 108, арк. 615].

На початку 1920 р. А. Ніковський фактично відійшов від політичної діяльності. За його власними свідченнями, він все більше схилився до порозуміння з більшовиками і навіть вів з ними переговори про видання позапартійної газети. Він також критично поставився до польсько-українського союзу 1920 р., вбачаючи в ньому “імперіалістичні домагання Польщі та похід за харчами та поправкою польської марки [108, арк. 621]”.

Проте під впливом Братства української державності, підкоряючись партійній дисципліні, А. Ніковський змінив свою позицію. На засіданні БУД він відстоював думку, що з приходом поляків потрібно розпочати активну дипломатичну діяльність і використовувати ситуацію так, “щоб підписаний без нас договір з поляками, не впав на нас зайвою вагою й відповідальністю [106, арк. 119]”.

Наближення польсько-української армії до Києва призвело до підвищення політичної активності БУД. Серед братчиків було виділено ініціативну групу у складі А. Ніковського, В. Прокоповича, О. Саліковського, В. Садовського та Л. Чикаленка, яка отримала завдання утворити Громадський комітет, що мав стати вищим органом влади в Києві та на визволених від більшовиків територіях. З ініціативи Громадського комітету в Києві було розпочато видання газети “Громадське Слово” і утворено українсько-польський клуб [108, арк. 624].

В цей період значно зростає політична і державницька активність А. Ніковського. У травні 1920 р. він був одним із членів колегії при губернському комісарі Київщини [33, арк. 44]. 9 травня він узяв участь у роботі зібрання представників українських громадських організацій, присвяченого формуванню нових місцевих органів влади. Присутній на зібранні полковник Романченко передав Громадському комітету прохання С. Петлюри висунути кандидатів на керівні державні посади. В зв’язку з цим, збори заслухали і обговорили доповіді А. Ніковського, О. Саліковського та П. Стебницького з питань державного будівництва й зовнішньої політики [339].

За іншими даними – на початку 1920 р.

14 травня 1920 р. А. Ніковський у складі делегації від Громадського комітету вирушив у Вінницю, де мали зібратися С. Петлюра, Ю.

Пілсудський та члени уряду УНР для обговорення військово-політичної ситуації в Україні [272].

16 травня у Вінниці в приміщенні “Просвіти” під головуванням А. Ніковського відбулося надзвичайне засідання місцевої Національної ради, в якому взяли участь представники Громадського комітету, Кам’янецької національної ради, армії та делегати з інших регіонів України [578]. Він виступив також з доповіддю про становище в Україні під владою більшовиків [467, с. 412]. Від імені запланованого С. Петлюрою та Громадським комітетом нового уряду А. Ніковський заявив, що головними завданнями виконавчої влади мають бути збереження незалежності України, перехід до парламентаризму та проведення земельної реформи, яка закріпить землю за селянами [21, арк. 15 зв.].

У травні 1920 р. УНР переживала тяжку урядову кризу. Внаслідок протиріч між І. Мазепою, з одного боку, та С. Петлюрою і А. Ливицьким – з іншого, 19 травня 1920 р кабінет міністрів пішов у відставку. Того ж дня С. Петлюра вирушив до Києва для ведення переговорів із Громадським комітетом про формування нового уряду [467, с. 412, 414].

Від імені комітету переговори з С. Петлюрою вели А. Ніковський, В. Прокопович, О. Саліковський та В. Садовський. Вони вимагали для Громадського комітету три головні портфелі – прем’єр-міністра та міністрів внутрішніх і закордонних справ, на які згодом були делеговані відповідно В. Прокопович, О. Саліковський та А. Ніковський [108, арк. 626]. З огляду на свої недавні контакти з більшовиками і антипольські виступи в радянській пресі, А. Ніковський спробував ухилитися від включення у кабінет міністрів. Проте після того, як В. Прокопович поставив свою участь в уряді в залежність від його згоди, а також під тиском БУД, А. Ніковський був змушений погодитись [108, арк. 626]. Остаточо кабінет міністрів було сформовано і затверджено 26 травня 1920 р. У новому уряді А. Ніковський отримав портфель міністра закордонних справ [11, арк. 72]. Того ж дня він, спільно з С. Петлюрою та іншими міністрами, виїхав із Києва до Вінниці [106, арк. 126].

В перші тижні після призначення уряду В. Прокоповича функції міністерства закордонних справ фактично виконували дві урядові інституції: МЗС УНР у Вінниці під керівництвом А. Ніковського та експозитура міністерства у Варшаві, яку очолював А. Ливицький. 1 червня 1920 р. А. Ніковський звернувся до голови Варшавської місії з проханням ліквідувати експозитуру і надіслати детальний звіт про її роботу [66, арк. 4]. 10 червня 1920 р. експозитура міністерства припинила своє існування. Наказом А. Ливицького її майно, справи і залишок коштів у супроводі начальника відділу і скарбника були надіслані у Вінницю [58, арк. 28].

У Вінниці Міністерство закордонних справ розташовувалось у приміщенні міського клубу на Миколаївському проспекті, 41, де йому було виділено 7 кімнат. Розпочинати роботу МЗС довелося у важких матеріальних

умовах, часто не вистачало найнеобхіднішого – паперу, канцелярських товарів, меблів. З проханням посприяти в умеблюванні помешкання А.

Ніковський двічі звертався до Вінницького повітового комісара і навіть до міністра внутрішніх справ О. Саліковського [58, арк. 26]. Невдовзі ця проблема вирішилась сама по собі. У зв'язку з контрнаступом більшовиків, міністерство закордонних справ разом з іншими урядовими установами було змушене переїхати у Жмеринку.

Пристаючи до керівництва міністерством, А. Ніковський 5 червня розіслав усім українським представникам за кордоном обіжник, в якому обіцяв твердо стояти “на ґрунті суверенної самостійної Української Народньої Республіки [71, арк. 412]” та налагоджувати тісне політичне й економічне співробітництво з державами світу [71, арк. 412].

8 червня 1920 р. газета “Громадське слово” повідомляла, що А.

Ніковський після ознайомлення зі справами МЗС приступив до фактичного керування ним. В першу чергу він звернув увагу на незадовільну роботу кур’єрської служби міністерства і почав уживати заходи для її покращення [233].

Становище, в якому перебувало міністерство, прикро вразило А.

Ніковського, оскільки, за його словами, там був “надлюдський розгартіяш, ніяких відомостей про стан місій, про їхні дипломатичні успіхи і зв’язки, про діяльність у пресі [108, арк. 647]”. Намагаючись розібратися в ситуації, керівник зовнішньополітичного відомства 2 червня 1920 р. розіслав всім українським дипломатичним представництвам обіжник, у якому просив негайно надіслати: 1) вичерпний огляд діяльності посольства чи місії; 2) відомості про зовнішню і внутрішню політику держави де перебуває представництво; 3) звіт про ставлення керівництва держави, де знаходилось посольство чи місія, та місцевої преси до ідеї незалежності України та про можливість її офіційного визнання; 4) інформацію про внутрішню організацію та особовий склад дипломатичного представництва; 5) детальний звіт про фінансовий стан установи і кошторис на 1 січня 1921 р. [82, арк.

14–14 зв.]. В обіжнику від 28 липня 1920 р. А. Ніковський просив послів і голів місій зібрати та терміново переслати МЗС інформацію про діяльність, уповноваження і особовий склад спеціальних місій, комісій, делегацій, агентур та агентів, направлених за кордон різними відомствами уряду УНР, а також повідомити про кількість, становище і місцезнаходження українських військовополонених в європейських країнах [82, арк. 23]. Очевидно, українські дипломатичні представники на вказівки міністра відреагували не належним чином, оскільки через місяць, 21 серпня 1920 р., А. Ніковський звернувся до них з вимогою негайно вислати вже зібрані матеріали, а також повідомити про причини затримки виконання доручення [85, арк. 18]. У той час поняття дисципліни для багатьох послів і голів місій УНР за кордоном було настільки відносним, що вони могли надовго залишати представництво, навіть не повідомивши про свою відсутність МЗС. Обіжником від 7 серпня 1920 р. А. Ніковський поклав такій поведінці українських дипломатів край: відпустки та виїзди послів і голів місій мали дозволятися міністерством

лише у виняткових випадках, з обов'язковим призначенням заступника [35, арк. 189].

Слід зауважити, що українські дипломатичні представники за кордоном часто діяли на власний розсуд, а прийняті ними рішення подекуди призводили до небажаних політичних наслідків і фінансових збитків. У кількох наступних обіжниках А. Ніковський спробував дисциплінувати роботу українських закордонних представництв. Так, у одному з них він просив уважно розглядати всі пропозиції військової допомоги, але нікого не направляти до місця осідку уряду без попередньої домовленості з ним [83, арк. 8–8 зв.]. В обіжнику від 31 липня 1920 р. містилася загальна інструкція про ведення переговорів з представниками іноземних держав [82, арк. 24].

Наступним кроком міністра на шляху наведення порядку в справах закордонного представництва була своєрідна паспортна реформа, яка була відповіддю на випадки зловживань з боку власників українських дипломатичних паспортів. Відповідно до задуму А. Ніковського, всі дипломатичні паспорти видані установами МЗС до 1 вересня 1920 р. визнавалися недійсними, а нові мали видаватися виключно Міністерством закордонних справ. В обіжнику від 27 липня 1920 р А. Ніковський просив послів і голів місій зібрати всі старі дипломатичні паспорти, а також підготувати і надіслати документи на тих осіб, які за службовим становищем мають право ними користуватися [87, арк. 62].

Як уже зазначалося, пріоритетним у зовнішній політиці УНР був польський напрямок. У червні 1920 р. А. Ніковський направив міністру закордонних справ Польщі ноту, в якій обіцяв поглиблювати дружні політичні й економічні стосунки між УНР і ПРП [78, арк. 7]. Втім, Варшавський договір 1920 р., на якому базувалися польсько-українські відносини, тривалий час залишався таємницею навіть для верхівки дипломатичного корпусу за кордоном. Ця утаємниченість негативно упливала на роботу посольств і місій УНР, керівники яких неодноразово зверталися до А. Ніковського з питанням про те, чи можуть вони з огляду на існування союзного договору самостійно вести переговори з іноземними представниками. У відповідь міністр закордонних справ в обіжнику від 5 липня 1920 р. повідомляв, що ніяких перепон для цього немає, оскільки угода між УНР і ПРП підписана на підставі повної рівноправності обох держав, без будь-якої односторонньої залежності однієї держави від іншої [82, арк. 22]. Слід зазначити, що А. Ніковський вперше ознайомився зі змістом польсько-українського договору в середині червня 1920 р. у Вінниці, а тексту військової конвенції не бачив узагалі. Проте, суть деяких аспектів військового договору він все ж таки знав. На допитах в ДПУ в 1929 р колишній міністр свідчив, що йому було відомо “про контроль поляків над заводами воєнної амуніції, переважну роль Польщі в українській металургії, та ще якісь інші умови, що обмежували суверенітет української держави [106, арк. 22]”.

У сфері зовнішньої політики УНР А. Ніковський особливу увагу приділяв налагодженню добросусідських відносин з державами, які виникли

на терені колишньої Російської імперії: Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Білорусією, Доном, Кубанню, Чорноморщиною, Грузією, Вірменією та Азербайджаном.

Особливий інтерес керівник українського зовнішньополітичного відомства проявляв до новостворених республік Кавказу. У ноті до міністра закордонних справ Грузії він наголошував на необхідності розвитку політичних відносин та економічного зближення між Грузією і Україною [70, арк. 15–15 зв.]. Цю ноту, а також ноти до міністрів закордонних справ Вірменії та Азербайджану, А. Ніковський надіслав в червні 1920 р. при посередництві голови НДМ УНР на Кавказі І. Красковського. Ключовим завданням останнього міністр закордонних справ УНР вважав якнайшвидше досягнення взаємного визнання між Україною та Азербайджаном і Вірменією [470, с. 194]. А. Ніковський наполягав також на необхідності політичного і економічного зближення з мусульманськими країнами сходу при посередництві Азербайджану і Абхазії [70, арк. 14 зв.]. 25 червня 1920 р. міністр закордонних справ уповноважив голову НДМ УНР на Кавказі І. Красковського бути представником УНР у “Чорноморщині, Кубанщині і в Республіці Союзу Горських народів – захищати там інтереси українських громадян і вести переговори по всяким політичним та економічним справам [86, арк. 149]”. При цьому він надіслав І. Красковському інструкцію, в якій просив підтримувати прагнення всіх кавказьких народів до незалежності від Москви, сприяти зближенню з Кубанню та Доном, допомагати українцям Чорноморщини, та трактувати Крим як невід’ємну частину України [86, арк. 147 зв.–148].

Досить помітне місце в зовнішньополітичній діяльності УНР посідала Білорусь. Зближенню між Білоруською і Українською Народними Республіками сприяло їхнє невизначене міжнародне становище і спільний ворог – більшовики. 29 вересня під час успішного наступу Армії УНР на Волині і Поділлі голова білоруського уряду В. Ластовський надіслав А. Ніковському листа з привітанням “з причини нових перемог Славного Українського війська”, в якому стверджував, що білоруси завжди стояли і стоять “за найтіснішу Білорусько-Українську дружбу і взаємну підтримку” [68, арк. 4]. У відповідь український міністр запевнив В. Ластовського у позитивному ставленні уряду УНР до налагодження стосунків між Білоруссю й Україною і висловив сподівання, що уряди обох держав координуватимуть свої зовнішньополітичні акції [68, арк. 5].

Крім цього, уряд Білорусі кілька разів звертався до уряду УНР з проханням про фінансову допомогу. Під час наради послів УНР у Відні в серпні 1920 р. А. Ніковський віддав М. Васильку розпорядження видати представнику БНР О. Цвікевичу 100 000 австрійських крон у кредит [77, арк. 3 зв.]. В “Огляді сучасного міжнародного становища Української Народної Республіки і закордонної політики УНР” А. Ніковський писав, що це був один-єдиний випадок грошової підтримки білоруського уряду, оскільки надалі уряд УНР через своє власне тяжке фінансове становище подальших виплат здійснювати не міг [78, арк. 68].

Зміцнення міжнародного становища УНР унаслідок успішного наступу польсько-українських військ і оволодіння ними значною частиною території України у травні 1920 р. призвело до відновлення укладених ще в часи Гетьманату дипломатичних стосунків між Україною і Фінляндією. 12 червня 1920 р. фінський міністр закордонних справ Р. Гольсті сповістив свого українського колегу про визнання “де факто” незалежності України і висловив побажання, щоб між Фінляндією і Україною “нав’язались зносини глибокої приязни, основаної на стремлінню до спільного ідеалу справедливості і свободи [76, арк. 2]”. У відповідь А. Ніковський від імені Ради Народних Міністрів УНР запевняв, що український уряд “буде вважати безумовним своїм обов’язком твердо зберігати симпатії України до Фінляндії як до дружньої держави [74, арк. 3]”.

На перешкоді зростання дипломатичної активності УНР постійно стояла її військова слабкість. Під натиском переважаючих сил Червоної армії уряд УНР був змушений залишити Вінницю, згодом деякий час місцем його осідку були Жмеринка, Проскурів, Кам’янець-Подільський, Станіславів.

В ніч з 14 на 15 липня 1920 р. всі українські урядовці, які перебували в той час в Станіславові (загальною кількістю близько 600 осіб, включаючи міністрів), були заарештовані польською військовою владою і насильно вивезені вглиб Польщі. З цього часу місцем перебування РНМ УНР стало провінційне польське місто Тарнів, неподалік від Кракова, а резиденцією міністерства закордонних справ, як і великої кількості інших українських державних установ, – готель “Брістоль”. А. Ніковський засудив таке поведіння польської сторони, вважаючи його “порушенням основ польсько-українського договору, а також і великою шкодою для самої суті польсько-українських відносин [13, арк. 152 зв.]”.

В другій половині серпня 1920 р. з метою організації продуктивної роботи іноземних представництв УНР та з’ясування політичної ситуації в Європі і визначення перспектив України в міжнародній політиці А.

Ніковський скликав у Відні конференцію послів і голів дипломатичних місій. У конференції взяли участь близько 25 українських дипломатичних представників та громадсько-політичних діячів. Серед них були Х.

Барановський, Д. Антонович, О. Шульгин, С. Шелухін, Г. Сидоренко, Р. Смаль-Стоцький, М. Василько, М. Славинський, А. Марголін, А. Яковлів, М. Левицький, М. Галаган, О. Лотоцький, К. Лоський, В. Кедровський та ін. [57, арк. 1; 106, арк. 129; 108, арк. 648]. Засідання наради послів і голів місій проходили в приміщенні посольства УНР у Відні і розпочалися 18 серпня о 4 годині дня [35, арк. 180].

Спілкування міністра закордонних справ з послами і головами місій відкрило для нього багато неприємних моментів у роботі української дипломатії. За словами А. Ніковського, “зібрана в Відні конференція послів і голів місій виявила повний розгардіяш у політиці, організації, акції й фінансах закордонного представництва. Місії працювали на власну руч, широко розкидали гроші, ангажувалися у всякі непевні справи, не мали ніякого зв’язку з урядом, не діставали ніяких інструкцій [106, арк. 129]”.

Виступивши перед учасниками конференції з коротким оглядом стратегічного і політичного становища в Україні, А. Ніковський підкреслив, що вся робота українського дипломатичного корпусу має бути зосереджена на підтримці армії та на активній дипломатичній праці і пропаганді [57, арк. 1 зв.]. Разом з тим на конференції А. Ніковський підняв питання про реорганізацію закордонних дипломатичних установ і про скорочення штатів посольств і місій. При цьому він підкреслив, що скорочення штатів не повинне викликати зменшення продуктивності роботи дипломатичних представництв [179, р. 126].

На нараді А. Ніковський виніс на порядок денний низку актуальних для української зовнішньої політики питань: 1) взаємовідносини уряду УНР з більшовиками; 2) відношення урядів європейських держав до єврейських погромів в Україні; 3) можливість військового і політичного союзу з П. Врангелем; 4) актуальність і значення договору між УНР і Кубанню; 5) включення Галичини до складу Польщі; 6) ставлення Ліги Націй до України; 7) антиурядова діяльність членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця; 8) розклад української еміграції тощо [165, с. 15; 179, р. 125].

У ході ранкового і вечірнього засідання 19 серпня 1920 р. учасники конференції зосередили свою увагу на умовах і наслідках Варшавського договору 1920 р. На нараді А. Ніковський послідовно відстоював пропольський вектор української зовнішньої політики. Зокрема, він заявив, що “Польща являється нашими воротами в Європу [57, арк. 2]”, а союз з нею “при всіх його дефектах дав нам стільки, скільки ми за весь час нашої державности не мали [57, арк. 13]”. При цьому міністр відзначив, що він розглядає договір як один з етапів до відбудови Української Народної Республіки [57, арк. 2].

У А. Ніковського склалося позитивне враження від конференції і її учасників. Він був переконаний, “що більшість наших дипломатичних представників за кордоном – це люде дійсно фахові, вироблені політики-дипломати, на яких можна опертися з довір’ям, як на корисних українській справі працівників [179, р. 127–128]”.

Перебуваючи у Відні, А. Ніковський зустрівся з австрійським канцлером К. Ренером, якому передав меморандум в справі отримання активів уряду УНР в Австро-Угорському банку, та посланником Папи Римського. Він виступив також із доповіддю про внутрішнє становище на окупованій більшовиками Україні перед місцевим українським емігрантським осередком [42, арк. 50–60; 179, р. 126]. Схвальну оцінку А. Ніковському дав М. Василько. В листі до С. Петлюри він писав, що “таких європейськи вихованих українців закордон до цього часу мало ще бачив [39, арк. 137–137 зв.]”.

Своє перебування у Відні А. Ніковський також використав для ознайомлення європейської громадськості з українськими справами. Зокрема, в інтерв’ю місцевій газеті “Deutsches Volksblatt” він розповів про військово-політичну ситуацію, національний і релігійний рух та становище робітників і селян в Україні [359]. У розмові з кореспондентом іншої віденської газети

“Wiener Mittagspost” український міністр пояснив причини скликання конференції дипломатичних представників та виклав бачення Міністерством закордонних справ УНР політичної ситуації в Європі [358].

Одним із наслідків Віденської конференції були кадрові перестановки в українському закордонному представництві. У вересні 1920 р. А. Ніковський подав до РНМ УНР доклад з проханням звільнити з посад голів дипломатичних місій УНР – А. Марголіна (Англія), М. Галагана (Угорщина), Д. Антоновича (Італія) та Д. Левицького (Данія) [58, арк. 89]. Всі вони, за виключенням останнього, були звільнені за власним бажанням, і тільки Д. Левицький – “в порядку дисциплінарнім [...] за службові упущення, бездіяльність та за самовільну відпустку [58, арк. 90]”. Поміж звільнених дипломатів в штаті міністерства залишився тільки А. Марголін, якого А. Ніковський призначив на посаду юрисконсульта МЗС в Лондоні [65, арк. 47]. 17 листопада 1920 р. А. Ніковський подав доклад голові Директорії, в якому просив звільнити радника і в.о. голови НДМ УНР в Італії В. Мазуренка з 1 липня 1920 р. та радника і в.о. голови НДМ УНР у Ватикані отця Франца Ксаверія Бонна з 1 серпня 1920 р. [60, арк. 23]. 30 листопада С. Петлюра підтвердив звільнення, вважаючи, що “давно було пора од цих випадкових людей в Укр[аїнській] Державності позбавитись [60, арк. 20]”. Оскільки дипломатична місія у Ватикані залишилась без керівника, А. Ніковський пропонував на цю посаду призначити М. Тишкевича [60, арк. 27].

У ході конференції у Відні А. Ніковський доручив послу УНР у Швейцарії М. Васильку контролювати діяльність берлінського посольства та НДМ в Італії, а також розпоряджатися грошовими коштами всіх місій за кордоном. Причинами для прийняття такого рішення були: 1) із Швейцарії було простіше фінансувати посольства і місії, ніж із Польщі; 2) сам М. Василько виділяв з власних коштів значні суми для утримання українських дипломатичних представництв [106, арк. 137; 108, арк. 657]. Проте А. Ніковський продовжував сам контролювати фінансові потоки міністерства. М. Василько видавав гроші лише за рахунками затвердженими міністром закордонних справ, які потім передавалися фінансовим агентам у Берліні для оплати [60, арк. 35, 36].

Як уже згадувалось, А. Ніковський особливу увагу приділяв справі інформування європейських держав про становище в Україні. 4 вересня 1920 р. він подав до Ради Народних Міністрів УНР доповідь “Про пропаганду за кордоном”, в якій зупинився на головних недоліках державної інформаційної політики. Йшлося про відсутність її централізації і уніфікації, необхідність активізувати діяльність пресових та інформаційних бюро та налагодити їх зв’язок з МЗС, а також створити Пресове бюро, яке інформувало б закордонні часописи про всі прояви громадянського і політичного життя УНР [43, арк. 25–26 зв.].

Невдовзі, після закінчення наради послів у Відні, А. Ніковський очолив ще один напрямок державницької роботи: 30 серпня 1920 р. його було призначено головою урядової Комісії з вироблення Конституції УНР. Свою роботу комісія розпочала 1 вересня 1920 р. Засідання відбувалися щодня з 10.

00 до 13.00 в кімнаті № 20 готелю “Брістоль” і з 16.00 до 18.30 в кімнаті засідань Ради Народних Міністрів. У її роботі взяли участь 16 визначних громадсько-політичних діячів і провідних юристів УНР – М. Білінський, С. Баран, О. Безпалко, О. Ейхельман, В. Завадський, І. Золотницький, І. Кобза, О. Ковалевський, М. Корчинський, П. Красний, І. Липа, П. Пилипчук, Ф. Хижняк та ін. [15, арк. 219]. Конституційна комісія працювала від 1 вересня до 1 жовтня 1920 р. За цей час відбулося 39 засідань [6, арк. 1]. На її роботу РНМ асигнувала 70 000 марок польських [5, арк. 1; 15, арк. 218].

Комісія розглянула три проекти конституції: Центральної Ради, проф. С. Барана та проф. О. Ейхельмана. На першому засіданні за основу майбутньої конституції було взято проект проф. С. Барана, що був схвалений Всеукраїнською національною радою “як повний і найбільш зв’язаний із сучасним реальним життям [149, с. 121–122]”. Конституційна комісія А. Ніковського значно доповнила і переробила цей проект [15, арк. 249]. Нова конституція отримала назву “Основний Державний Закон Української Народної Республіки”. Порівняльний аналіз проекту, що був проведений дослідницею конституційного законодавства в Україні 1917–1920 рр. Н. Єфремовою, дозволив зробити наступні висновки: 1) майже 80% нового проекту були запозичені з проекту С. Барана; 2) проект фактично не має зв’язку з Конституцією УНР 1918 р.; 3) урядовий проект відзначається вищим рівнем юридичної термінології [615, с. 158–159].

1 жовтня 1920 р. комісія закінчила роботу і подала проект конституції на розгляд РНМ УНР [334]. 23 жовтня проект “Основного Державного Закону УНР” було відхилено урядом А. Ливицького. О. Саліковський голосував проти його затвердження, а В. Прокопович і А. Ніковський не брали участі у засіданні [308].

Після прийняття 11 серпня 1920 р. Радою Народних Міністрів УНР рішення про припинення діяльності всіх військово-санітарних місій у Центральній та Південно-Східній Європі обов’язок опікуватися полоненими українцями було покладено на міністерство закордонних справ. А.

Ніковський отримав доручення створити і очолити комісію з представників МЗС, МФ, військового міністерства і Державного контролю, яка мала здійснити ліквідацію місій та перевірити їх загальні і фінансові звіти. На пов’язані з цією роботою видатки було асигновано 1500000 австрійських крон [14, арк. 1; 69, арк. 59–60]. Проте ні міністерство фінансів, ні військовий фонд Торговельно-економічної місії в Варшаві, на який згодом було покладено виплату асигнувань, коштів не виділили [14, арк. 2]. 15 жовтня 1920 р. А.

Ніковський порушив цю справу на засіданні РНМ і просив виділити згадану суму з фондів Державної Скарбниці. Однак, у розгляді цієї справи “за нев’ясненістю” було відмовлено [4, арк. 26 зв.–27; 139, арк. 267]. Керуючий міністерством фінансів навіть запропонував керівнику зовнішньополітичного відомства “вишукувати самому фонди на покриття цієї асигновки [58, арк. 79]”. Вважаючи, що пошук коштів знаходиться за межами його компетенції, А.

Ніковський 26 жовтня 1920 р. звернувся до головного отамана С. Петлюри [14, арк. 7–7 зв.], а 30 жовтня 1920 р. – до голови РНМ А. Ливицького з

проханням допомогти в отриманні грошей, або звільнити його від виконання обов'язку ліквідації військово-санітарних місій [58, арк. 79 зв.]. Внаслідок відсутності фінансування і байдужого ставлення РНМ військово-санітарні місії восени 1920 р. перебували у настільки занедбаному стані, що це дало право А. Ніковському писати військовому міністру “ми стоїмо перед доконаним фактом ліквідації В[ійськово]-С[анітарних] місій силою обставин, помимо постанови Ради Міністрів [58, арк. 70]”.

Впродовж всього періоду перебування А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ основним об'єктом зовнішньополітичної активності УНР була Польща. Після кількох поразок, яких зазнали польські збройні сили від Червоної армії влітку 1920 р., уряд ПРП почав все більше схилитися до мирних переговорів з радянською Росією.

Зважаючи на те, що УНР і ПРП вели війну проти РСФРР спільно на основі Варшавського договору, В. Прокопович і А. Ніковський 3 серпня 1920 р. звернулися до польського уряду з меморандумом, в якому просили його в ході майбутніх переговорів мати на увазі наступне: 1) УНР є самостійною державою, кордони якої визначаються межею розселення її народу; 2) її самостійність має бути підтверджена Всеукраїнською установчою радою; 3) УНР готова підписати торгівельний договір з Росією; 4) УНР готова забезпечити Росії вихід до Чорного моря і шляхи комунікації з країнами Заходу [73, арк. 27–28; 178, с. 243–244].

Наприкінці серпня 1920 р. між Польщею і радянською Росією почалися мирні переговори в Мінську. 30 серпня 1920 р. А. Ніковський направив польському міністру закордонних справ ноту, в якій повідомляв, що уряд УНР, не бажаючи створювати зайвих проблем для Польщі, вирішив відмовитися від участі власної делегації у переговорах і висловив переконання, що уряд ПРП буде відстоювати інтереси України [78, арк. 10]. Разом з тим, А. Ніковський наполягав щоб польська делегація за жодних обставин не визнавала існування УСРР. Офіційної відповіді на цю ноту уряд УНР так і не отримав, і, як зауважував А. Ніковський, хід переговорів у Мінську показав, що “польська делегація не виявила відносно цього питання відповідної енергії та послідовності [78, арк. 11]”.

Стратегічні успіхи польських і українських військ в серпні 1920 р. та наступ Врангеля призвели до зміцнення політичного становища ПРП. Унаслідок цього, місце переговорів було перенесене з більшовицького Мінська на нейтральну територію – в Ригу. Уряд УНР також вирішив скористатися сприятливою військовою ситуацією на фронті і почав вимагати участі своєї делегації в польсько-більшовицьких переговорах як рівноправної сторони [78, арк. 12]. Проте досягти порозуміння із Польщею не вдалося.

Незважаючи на негативне ставлення як Росії, так і Польщі, уряд УНР все таки направив до Риги свою делегацію на чолі з С. Шелухіним. А.

Ніковський сподівався, що українським представникам вдасться порозумітися з поляками [71, арк. 316 зв.]. Втім, очікування уряду УНР не справилились. 21 вересня 1920 р. польська делегація визнала мандати всіх учасників переговорів, у тому числі і представників із Харкова, що означало

визнання радянської України *de facto* [585, s. 206], а 5 жовтня 1920 р. голови делегацій ПРП, РСФРР та УСРР підписали протокол про початок перемир'я з 8 жовтня. У відповідь українська делегація вручила Я. Домбському ноту протесту проти визнання *de facto* уряду радянської України та зазначила, що всі рішення конференції, що були прийняті без участі УНР, остання вважатиме для себе необов'язковими [78, арк. 16].

В результаті переговорів, що велися між польським міністерством закордонних справ і послом радянської Росії Л. Караханом, 6 жовтня 1920 р. сторонами було підписано договір, який зобов'язував Польщу позбавити політичного притулку провідників українського національно-визвольного руху. За це радянська Росія мала виплатити Польщі 30 млн. карбованців золотом. У пояснюючій записці МЗС УНР до цього договору А. Ніковський звинуватив Польщу в “торгівлі людськими душами” і заявив, що “Польща фактично стає жандармом совітської Росії над політичними ворогами большевиків [55, арк. 82 зв, 85]”.

Між тим, стосунки між УНР і ПРП продовжували погіршуватися. 28 вересня 1920 р. польський прем'єр В. Вітос відвідав звільнену від большевиків Східну Галичину. По закінченні візиту Польське телеграфне агентство (ПАТ), а за ним низка польських газет оприлюднили комунікат, у якому Армія УНР звинувачувалась у здійсненні єврейських погромів та грабунків, а її діяльність характеризувалась як “майже бандитська” [71, арк. 316–318; 585, s. 207]. У відповідь на заяві ПАТ А. Ніковський 11 жовтня 1920 р. надіслав керівнику польського МЗС ноту протесту, в якій стверджував, що “надужиття” і “знущання над місцевим населенням” Східної Галичини є справою рук дезертирів, большевиків та різного “непевного елемента”. Він заявив про непричетність до цих злочинів Армії УНР і опротестував дискредитацію українського уряду в очах польського і українського громадянства [72, арк. 27–27 зв.].

Для того, щоб убезпечити ДЦ від подальших нападів антиуенерівських друкованих органів і неприхильного висвітлення ними подій в Україні, А. Ніковський призначив спеціального кореспондента, який мав розміщувати в польських і галицьких газетах статті й інформації про стан українських справ і “ослаблювати ті відголоси української галицької преси, яка в теперішній діяльності Уряду добачувала більш злих, чим добрих сторін [178, р. 330]”.

Визнання уряду УСРР на чолі з Х. Раковським зняло більшість протиріч, які існували між польською і большевицькою сторонами. 12 жовтня 1920 р. голови делегацій ПРП з одного боку та УСРР і РСФРР – з іншого підписали прелімінарний мирний договір. Військові дії припинилися 18-го жовтня о 24.00 [78, арк. 19–21]. Влада УНР виступила з офіційним протестом проти польсько-радянських домовленостей. 20 жовтня 1920 р. у листі до польського міністра закордонних справ А. Ніковський акцентував увагу на порушенні 1-ї і 4-ї статей Варшавського договору, в яких польський уряд визнавав єдиною законною владою на території України уряд УНР та зобов'язувався не укладати жодних договорів, які могли б їй зашкодити [72

, арк. 90].

А. Ніковський усвідомлював, що підписання польсько-радянського перемир'я і визнання УСРР фактично скасували Варшавський договір. Наголосивши, що “ставка на Польщу була темна [46, арк. 127]”, він заявив про необхідність зміни зовнішньої політики УНР і подався до демісії. 13 жовтня 1920 р. в листі до прем'єр-міністра В. Прокоповича А. Ніковський заявив, що як міністр він потерпів повне фіаско [46, арк. 127]. 14 жовтня 1920 р. С. Петлюра відправив кабінет В. Прокоповича у відставку. Втім, це був лише тактичний крок, спрямований на угамування незадоволення української громадськості. 16 жовтня 1920 р. було призначено новий кабінет міністрів з А. Ливицьким на чолі. До нього увійшли майже всі міністри, що були і в попередньому уряді. А. Ніковський залишився на посаді міністра закордонних справ. У зовнішній політиці УНР дотримувалась попереднього напрямку, який, як писав А. Ніковський, “йшов по лінії начерканій союзним договором [78, арк. 25]”.

22 жовтня 1920 р. прелімінарний договір був ратифікований Сеймом Польщі. 3 листопада 1920 р. А. Ніковський у листі до головного отамана писав, що у відповідь на цей крок польської сторони УНР повинна відповісти пошуком інших європейських союзників [39, арк. 144]. Після ратифікації Ризького перемир'я Польщею А. Ніковський знову заявив про свою відставку: 3 листопада 1920 р. – головному отаману [39, арк. 144], а 7 листопада – голові РНМ [78, арк. 29–30; 28, арк. 94]. Однак, його прохання задоволене не було.

15 грудня 1920 р. А. Ніковський надіслав до польського МЗС меморандум, в якому знову звинуватив Польщу у порушенні Варшавського договору та неналежному захисті інтересів УНР на переговорах з РСФРР у Мінську і Ризі. Також він звернув увагу колишнього союзника на важкі умови побуту українців на польській території і наголосив, що Армія УНР буде продовжувати боротьбу проти більшовиків незалежно від того отримає вона допомогу від європейських держав чи ні [67, арк. 201–207].

Невдачі української дипломатії на переговорах у Ризі в жовтні 1920 р., які ознаменували крах орієнтації на Польщу, змушували керівництво УНР шукати нових союзників і вступати у нові міжнародні комбінації. Отож, коли наприкінці 1920 р. тривали переговори між Польщею і Румунією про укладення оборонного союзу проти радянської Росії, МЗС УНР висловило бажання приєднатися до коаліції. А. Ніковський розробив принципи взаємодії УНР з Польщею і Румунією в разі підписання ними союзної угоди. Свої думки він детально виклав у листах до головного отамана С. Петлюри (3 листопада 1920 р.) [39, арк. 144–145], прем'єр-міністра УНР В.

Прокоповича (27 жовтня 1920 р.) [12, арк. 4] та голови надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвича (21 грудня 1920 р.) [12, арк. 5]. Ці принципи зводились до наступного: 1) УНР, з огляду на свою економічну і військову слабкість, не прагне до рівноправної участі в союзі; 2) уряд УНР не ставить за мету повалення більшовиків в Росії і не вимагає цього від союзників; 3) стосунки з Польщею будуть будуватися на основі

договору від 22 квітня 1920 р., (з корективами на користь УНР), з Румунією – на основі окремого договору, в якому буде вирішено долю Бессарабії; 4) умовами укладення союзу має бути взаємне визнання сторін; 5) в разі допомоги ззовні УНР стане буферною зоною на шляху просування більшовиків на захід [12, арк. 4–5; 39, арк. 144–145]. Утім, ці плани лідерів УНР здійсненні не були.

21 січня 1921 р. А. Ніковський звернувся до уряду Польщі з проханням повідомити про позицію польської делегації на переговорах, які продовжувалися у Ризі, і чи вживаються нею заходи для забезпечення прав та інтересів УНР [78, арк. 35]. 29–31 січня 1921 р. відбулася поїздка А.

Ніковського до Варшави, в ході якої з'ясувалося, що взаємовідносини між УНР і Польщею будуть залежати від наслідків переговорів. В разі продовження війни з більшовиками польська сторона обіцяла трактувати УНР як свого союзника, укласти з нею новий оборонний союз та надавати матеріальну і фінансову допомогу. За умови підписання мирного договору з радянською Росією, польський уряд зобов'язувався забезпечити політичну і дипломатичну підтримку УНР з боку держав Антанти [18, арк. 97, 135–136].

Становище, в якому перебували українсько-польські стосунки на початку 1921 р., найбільш повно розкрив А. Ніковський в інтерв'ю польській газеті “Goniec Krakowski”. Його позиція полягала у наступному: 1) на даний час незалежна Україна фактично припинила своє існування; 2) ДЦ УНР не чекає збройної підтримки з боку Польщі; 3) УНР не бажає бути *kasus belli* (причиною війни) для Польщі; 4) українські політики розглядають Польщу як шлях до західної культури; 5) ДЦ УНР визнає кордоном між УНР і ПРП річку Збруч, чим відмежовується від питання Східної Галичини, яке вважає справою Польщі і країн Антанти; 6) зовнішньополітичними орієнтирами УНР є співпраця з країнами Антанти [17, арк. 243–244].

Поразка української армії у боротьбі з більшовиками та її спільний з урядом перехід за Збруч у листопаді 1920 р. поставили владні кола УНР перед необхідністю організації українських емігрантів у Польщі, яких наприкінці 1920 р. тут нараховувалося близько 35 тисяч. З іншого боку, перед українською політичною елітою постала гостра потреба забезпечити умови для функціонування Державного Центру УНР, який після підписання Ризького мирного договору між Польщею і радянською Росією був змушений продовжувати свою діяльність нелегально.

24 листопада 1920 р. уряд УНР направив до МЗС ПРП меморіал, в якому були викладені основні засади його подальшої діяльності, найважливішими з яких було бажання надалі перебувати та функціонувати на території Польщі. Офіційної відповіді на це звернення польська сторона не дала [585, s. 252–253], а з грудня 1920 р. МЗС ПРП почало наполягати на необхідності офіційної ліквідації тарнівського урядового осередку [37, арк. 6]. 11 лютого 1921 р. в ході засідання Ради Народних Міністрів УНР керуючий міністерством фінансів П. Ведибіда зачитав доповідь про можливість фінансування державних установ УНР польським урядом. На цьому ж засіданні РНМ доручила справу здобуття коштів А. Ніковському [29, арк. 33;

61, арк. 66]. Останньому “порадили” звернутися до Генріха Юзефського, який на той час обіймав посаду товариша міністра внутрішніх справ в уряді УНР [106, арк. 125, 134]. Г. Юзефський мав високий статус у польському політикумі і, за словами А. Ніковського, “мав топтану стежку до маршала Пілсудського [108, арк. 662]”. В листі від 11 лютого 1921 р. до Г. Юзефського А. Ніковський попереджав про зростаючу небезпеку з боку радянської Росії і можливість втрати контролю над інтернованою Армією УНР в Польщі в разі припинення діяльності українського уряду. Він просив його використати всі можливі зв’язки в польських урядових колах, для того щоб добитися фінансової підтримки ДЦ УНР у розмірі 25 мільйонів польських марок щомісячно [84, арк. 33 зв.].

Пошуки виходу із важкого фінансового становища співпали із урядовою кризою, внаслідок якої С. Петлюра відправив у відставку кабінет А. Ливицького. 16 березня 1921 р. головний отаман звернувся до А. Ніковського з пропозицією сформувавши новий кабінет міністрів [16, арк. 61]. У цей же день А. Ніковський провів переговори з фракціями Ради Республіки – соціалістів-самостійників, народних-республіканців, соціал-демократів, селянських соціалістів та місцевого самоврядування. Дві останні категорично заявили про небажання брати участь не тільки у формуванні уряду, а й у переговорах [51, арк. 266–267]. Їхня позиція змусила А. Ніковського відмовитись від справи створення кабінету міністрів. Про своє рішення він повідомив С. Петлюру 17 березня 1921 р., яке мотивував тим, що біля нього “в умовах нашого пробування на чужині конденсується різко виявлений одіум хоч би й невеликих груп Ради Республіки [20, арк. 27]”.

У період перебування на посаді міністра закордонних справ А. Ніковський брав участь у роботі Ради Республіки. Цей представницький орган був утворений на основі закону від 9 січня 1921 р. і мав служити противагою Всеукраїнській національній раді у Відні. До його складу входило 46 депутатів від УСДРП, УПСФ, УПСС, УХДП, НРП та інших партій і організацій. До складу Ради Республіки А. Ніковський був кооптований як представник від УПСФ [40, арк. 10 зв.].

Слід наголосити, що оскільки уряд ніс політичну відповідальність перед парламентом, одночасне перебування низки депутатів у складі кабінету міністрів і у складі РР більшість партій вважало неприпустимим. З ініціативи УСДРП було навіть внесено законопроект, відповідно до якого депутат РР не міг бути членом уряду. Втім, політичні діячі і надалі суміщали посади у законодавчій і виконавчій гілках влади. А. Ніковський був одним із тих небагатьох, хто, вступивши до кабінету В. Прокоповича, склали свої депутатські повноваження [40, арк. 9–10].

18 березня 1921 р. між Польщею і радянською Росією було укладено Ризький мирний договір, який остаточно скасовував польсько-українські домовленості, а Москва стала вимагати від уряду ПРП ліквідації на її території українських державних, політичних і військових утворень [177, s. 4–6]. Після підписання договору відбулася низка зустрічей А. Ніковського з польськими високопосадовцями, зокрема з Я. Домбським і Є. Сапігою, які

радили українським провідникам самим “дбати про свою долю, вичікуючи кращих часів [106, арк. 132–133]”.

Ратифікація Ризького мирного договору польським Сеймом 30 квітня 1921 р. теоретично мала привести до повної ліквідації ДЦ УНР. Утім, у Польщі добре розуміли, що відмова допомогти українській політичній еміграції призведе до його автоматичної переорієнтації в бік Німеччини. В результаті в польських урядових колах виникла ідея збереження ДЦ УНР під прикриттям діяльності добродійних (громадських) організацій [585, s. 257]. У березні 1921 р. з’явився документ “Pro Memoria”, в якому йшлося про можливість таємного перебування українського уряду і військових підрозділів на польській території [590, s. 34–35]. Текст “Pro Memoria” можна вважати підставою для початку перетрактацій польського уряду з Державним Центром УНР.

У відповідь А. Ніковський підготував “Меморіал в справі унормування стосунків польсько-українських в зв’язку з ратифікацією Рижського миру” [79, арк. 82–89], основними положеннями якого були: 1) всі українські установи на території Польщі – головний отаман, Рада Республіки і уряд УНР – до 1 травня 1921 р. мали видати офіційні акти про свій виїзд з території Польщі і подати їх в польське МЗС; 2) офіційним місцем перебування уряду і Ради Республіки мала стати Болгарія, Угорщина або Франція; 3) з часу формальної ліквідації на всіх офіційних документах головного отамана, Ради Республіки та уряду з метою конспірації мало вказуватися офіційне, а не фактичне місце їх перебування; 4) для уможливлення легальних стосунків ДЦ УНР з польськими урядовими установами планувалося створити Український центральний комітет (УЦК) [79, арк. 82–83].

Питання фінансування діяльності українських державних установ урядом Польщі розглядалося у другому розділі меморіалу, який носив назву “Фактична поміч”. Українська сторона претендувала на щомісячні виплати в розмірі близько 73,5 млн. марок польських (для утримання уряду, Ради Республіки, війська та на допомогу для біженців), а також на одноразову виплату т. з. ліквідаційної суми у розмірі близько 48,4 млн. марок польських (для погашення заборгованості по заробітній платі урядовцям та на законспірування діяльності Державного центру УНР) [79, арк. 85–87].

У другій половині квітня 1921 р. для ведення переговорів із польським урядом до Варшави прибула делегація у складі міністра закордонних справ УНР А. Ніковського і голови комісії у закордонних справах Ради Республіки УНР П. Пилипчука. А. Ніковський вирушив до польської столиці 25 квітня 1921 р., залишивши керування міністерством закордонних справ своєму заступнику О. Ейхельману [41, арк. 113].

26 квітня 1921 р. відбулася неофіційна зустріч А. Ніковського, П. Пилипчука і Г. Юзефського із заступником міністра закордонних справ ПРП Я. Домбським, в ході якої українська делегація намагалася з’ясувати ставлення польської влади до подальшої долі УНР і просила надати фінансову допомогу українським урядовим установам [45, арк. 34–34 зв.]. У

відповідь Я. Домбський запевнив, що польський уряд вважає уряд УНР єдиним претендентом на владу в Україні, але не може допустити його офіційного перебування на території Польщі. На його думку, подальше фінансування українських установ польським урядом могло здійснюватись тільки таємно, за умови суворої конспірації їх діяльності [45, арк. 34–35]. Польський уряд висунув перед владою УНР вимогу до 28 квітня 1921 р. видати офіційну ноту про припинення діяльності українських урядових установ на території Польщі і їх ліквідацію. 27 квітня 1921 р. українська делегація таку ноту подала [45, арк. 37–37 зв.], а вже 30 квітня 1921 р. А. Ніковський та П. Пилипчук, доповідаючи в Тарнів про хід переговорів, повідомляли про прохання поляків заявити про виїзд уряду УНР з території Польщі і перерахувати, які саме установи ліквідуються [38, арк. 83].

Таким чином, уряд УНР був змушений припинити свою легальну діяльність в Польщі. Виконуючи взяті на себе зобов'язання, українська сторона організувала Український центральний комітет – інституцію, яка мала бути офіційною “вивіскою” подальшої діяльності УНР на польському терені і при посередництві якої відтепер мали відбуватися всі взаємовідносини між Державним Центром УНР в Тарнові та урядом ПРП [585, s. 261–162; 590, s. 37]. А. Ніковський став одним із членів-засновників комітету [108, арк. 666]. Йому ж було доручено розробку статуту УЦК. Готовий текст статуту Рада Народних Міністрів УНР затвердила ще до виїзду української делегації у Варшаву. В ході переговорів польська сторона внесла в документ низку змін, які були спрямовані на надання УЦК ознак громадської, а не політичної організації. Про суть переговорів з поляками А. Ніковський систематично інформував голову РНМ В. Прокоповича [45, арк. 127–128].

Основним завданням УЦК, як відзначалося у його статуті, було забезпечення всіх матеріальних, санітарно-медичних і духовних потреб громадян УНР на терені Польщі. Передбачалося, що джерелами фінансування УЦК будуть добровільні пожертви громадян, прибутки від заснованих комітетом підприємств та суми, одержані від польських громадських установ [31, арк. 3–4; 66, арк. 122; 590, s. 40] Отже, на початковому етапі свого існування УЦК був фіктивною організацією, одне з основних завдань якої полягало в легалізації фінансування уряду УНР польською стороною.

Переговори між українською делегацією і польським урядом у справі фінансування УНР просувалися дуже повільно. На початку червня 1921 р. українській стороні вдалося схилити на свій бік 6 польських міністрів, але як і раніше проти видачі грошей виступав міністр фінансів ПРП Я. Стечковський, який вимагав спеціальної на те постанови уряду [44, арк. 26]. У відповідь на зволікання поляків А. Ніковський ще наприкінці травня 1921 р. подав у відставку. 5 червня про це рішення він повідомив Я. Домбського, сподіваючись таким способом прискорити хід справи [44, арк. 26]. У свою чергу С. Петлюра відмовився задовольнити прохання А. Ніковського про демісію, оскільки вбачав у цьому вчинку лише намагання привернути увагу польських політиків до справ ДЦ УНР [44, арк. 35; 161, с. 434].

Переговори про видачу грошей підійшли до кінця наприкінці червня – на початку липня 1921 р. 1 липня 1921 р. А. Ніковський повідомляв В. Прокоповичу, що міністр фінансів Я. Стечковський погодився на поетапну виплату ліквідаційної суми у розмірі 60 млн. польських марок. У свою чергу делегація А. Ніковського домогалася негайної виплати першого траншу фінансової допомоги розміром не менше 40 млн. пол. марок [45, арк. 135]. Очевидно ця фінансова “одіссея” закінчилась вдало, оскільки 11 липня 1920 р. А. Ніковський повернувся зі свого довготривалого відрядження і приступив до виконання обов’язків міністра.

Зовнішньополітичні невдачі другого уряду В. Прокоповича викликали чергову урядову кризу. 2 червня 1921 р. В. Прокопович повідомив про демісію уряду, яку погодився відкласти до 6 липня 1921 р. [20, арк. 45]. Слідом за ним 20 липня 1921 р. А. Ніковський фактично самоусунувся від керівництва МЗС, передавши всі повноваження своєму заступнику проф. О. Ейхельману [50, арк. 8]. На цьому ґрунті виник черговий конфлікт між соціалістами-федералістами, найбільш впливовою партією центру Ради Республіки, і більшістю Ради. Фракція УПСФ, повністю підтримуючи напрямок свого представника в уряді, на знак протесту проти методів боротьби інших політичних сил і не погоджуючись підтримати кандидатури С. Тимошенка та А. Ливицького на посаду прем’єр-міністра, оголосила про свій вихід зі складу РР. Внаслідок такого кроку УПСФ, Рада Республіки, не маючи змоги скликати пленум, фактично припинила своє існування. Спроби головного отамана С. Петлюри та голови РР І. Феценка-Чопівського зберегти єдність законодавчого органу влади успіху не мали [40, арк. 18–18 зв.].

В умовах поглиблення політичної кризи 3 серпня 1921 р. С. Петлюра відправив уряд В. Прокоповича у відставку і в цей же день запропонував І. Феценку-Чопівському приступити до формування нового уряду [20, арк. 55]. 4 червня І. Феценко-Чопівський, посилаючись на недовіру Ради Республіки, відмовився від запропонованої посади. Того ж 4 серпня 1921 р. С. Петлюра доручив справу формування уряду П. Пилипчуку. 6 серпня 1921 р. було затверджено новий склад уряду, до якого А. Ніковський ввійшов як заступник голови РНМ і міністр закордонних справ [20, арк. 62]. На одному із перших засідань кабінету міністрів він доповів про головні завдання і працю міністерства закордонних справ [29, арк. 178]. Під час формування уряду П. Пилипчука С. Петлюра доручив А. Ніковському реорганізувати партію соціалістів-федералістів. Проте останній з незрозумілих причин (як пише С. Петлюра “чи не захотів, чи не зумів [19, арк. 177]”) самоусунувся від керівництва партією, і згадана реорганізація проведена не була [19, арк. 177].

Впродовж усього 1921 р. в таборі УНР відбувалася таємна підготовка до військового походу, який мав витіснити більшовицькі війська з території України. А. Ніковський як міністр закордонних справ брав активну участь у цій роботі. Схвалюючи саму ідею повстання, він на засіданні Комісії закордонних справ Ради Республіки 25 червня 1921 р. наголошував, що міжнародне положення УНР “в теперішній ситуації може підперти лише повстання на Україні, успішність же повстання в великій мірі залежатиме од

того, чи знайде уряд у нас резерви і сили, які ми могли б звідси кинути в час повстання [37, арк. 39]”.

Першочерговим завданням, що постало перед урядом УНР та Генеральним штабом в ході підготовки до повстання, було озброєння та екіпірування армії, постачання її найнеобхіднішими промисловими товарами. В цій ситуації А. Ніковський виступив у ролі координатора по закупівлі зазначених товарів за кордоном. 2 вересня 1921 р. він зобов'язав українських дипломатичних представників таємно з'ясувати можливість і умови придбання на європейському ринку зброї, амуніції, одягу, медичних препаратів, устаткування для ремонту транспортних засобів тощо [34, арк. 14]. 11 серпня 1921 р. А. Ніковський переслав до українських закордонних представників прохання Міністерства транспорту УНР з'ясувати умови придбання і термін постачання паровозів, вагонів і ремонтного інструменту. При цьому зазначалося, що Міністерство транспорту планує закупити 240 паровозів, 1500 вантажних і 100 пасажирських вагонів [34, арк. 16–16 зв.]. 28 вересня 1921 р. А. Ніковський надіслав послам і головам НДМ відношення Військового міністерства про необхідність зібрати в Німеччині, Австрії, Румунії і Чехословаччині інформацію про можливість й умови закупівлі зброї та амуніції і з'ясувати шляхи транспортування їх до кордонів Польщі [34, арк. 18–18 зв.]. В іншому обіжнику, також датованому 28 вересня 1921 р., А. Ніковський просив українських дипломатів “ознайомити” закордонні торгові фірми з потребами УНР у товарах першої необхідності (нафтові вироби, сіль, сірники, тканини, плуги і лемеші до них, культиватори, мішки для зерна і цукру), в яких мала виникнути потреба після вступу Армії УНР на українську територію [34, арк. 20–21].

На нашу думку, така зовнішньоекономічна активність українського МЗС мала на меті не тільки з'ясувати умови закупівлі різних товарів за кордоном, а й шляхом демонстрації об'ємності українського ринку зацікавити західноєвропейські держави у співпраці з УНР, що, в свою чергу, могло вплинути на підтримку ними українського антибільшовицького руху.

Однією з основних задач, які стояли перед А. Ніковським, було інформування лідерів провідних держав світу про становище населення на окупованій радянською Росією українській території та обґрунтування необхідності боротьби з більшовиками. З цією метою 7 жовтня 1921 р. він розіслав закордонним представництвам “Проект ноти до урядів держав світу” [36, арк. 66–68]. В супроводжувальному листі до цього документа А.

Ніковський закликав послів і голів НДМ у своїх заявах найбільше наголошувати на наступному: 1) Україна руйнується більшовиками не лише економічно, а й культурно; 2) економічне благополуччя Західної Європи значною мірою залежить від налагодження нормального функціонування народного господарства в Україні; 3) уряд УНР вважає виведення Червоної армії з території України одним із першочергових завдань [36, арк. 65]. Він також радив дипломатичним представникам УНР у ході переговорів із закордонними колегами акцентувати увагу на тому, що стабільність у східно-європейському регіоні може бути досягнута лише внаслідок надання

українському народу права на самовизначення [34, арк. 27].

На А. Ніковського також була покладена функція інформування європейської громадськості про хід повстання. Напередодні Другого Зимового походу військові кола і МЗС УНР домовилися, що на основі бюлетенів інформаційного бюро Ю. Тютюнника А. Ніковський буде подавати відомості про хід повстання до посольств і дипломатичних місій УНР за кордоном. Як виявилось пізніше, повідомлення які отримувало МЗС, були сфальсифіковані військовими для того, щоб викликати в Європі інтерес до повстання в Україні. Не знаючи про це, А. Ніковський надсилав неправдиві звіти за кордон, найбільше до українського посла в Німеччині Р. Смаль-Стоцького, який завчасно домовився з редакціями берлінських газет про їх розміщення [108, арк. 673].

МЗС розсилало неправдиву інформацію навіть після трагічного бою під селом Малі Миньки 17 листопада 1921 р., в ході якого Волинська група генерала Ю. Тютюнника зазнала нищівної поразки, а 537 українських вояків потрапили у полон, 359 з яких були тут же розстріляні. Наприклад, 20 листопада 1921 р. МЗС розіслало підписаний А. Ніковським обіжник, в якому повідомляло про переможний похід української армії і всенародну її підтримку, збільшення відділів Ю. Тютюнника до 30000 чоловік, взяття в облогу Києва, початок повстання на Лівобережжі та про відступ Червоної армії за Дніпро [80, арк. 40–41]. Зрозуміло, що нічого спільного з реальною ситуацією це повідомлення не мало. “Похід Тютюнника був конфузом перш за все для мене, – писав А. Ніковський у своїх зізнаннях під час слідства у справі СБУ у 1929 р., – На основі відомостей, що посилав мені Гол[овний] отаман я з усієї сили бив у дріт до посольств і місій про успіхи, про зайняті пункти, про радість людності і зустріч українського війська аж поки мені Смаль-Стоцький з Берліну не прислав телеграми: «Берлінські газети з певних джерел повідомляють про ліквідацію походу Тютюнника. Ваші повідомлення ніде містити». І справді через скільки день офіційно було підтверджено розгром Тютюнника [106, арк. 152]”.

Внесок А. Ніковського у справу підготовки, інформаційної та дипломатичної підтримки Другого Зимового походу можна охарактеризувати словами із його листа до С. Петлюри. “Ще ніколи У.Н.Р., – писав міністр закордонних справ, – навіть за виправи польського війська на Київ, не мала такого великого морального успіху як тепер: європейська дипломатія і преса відчували більшу детонацію повстання, ніж був самий вибух на Україні [39, арк. 146]”.

Поряд із питаннями зовнішньої політики А. Ніковському під час перебування на посаді міністра закордонних справ доводилося вирішувати проблеми фінансування міністерства, вести власну кадрову політику. У червні 1920 р., коли він обійняв цю посаду, за кордоном перебували такі українські дипломатичні установи: 5 посольств (Німеччина, Австрія, Болгарія, Туреччина, Фінляндія); 17 надзвичайних дипломатичних місій (Англія, Бельгія, Ватикан, Греція, Данія, Естонія, Італія, Кавказ, Латвія, Польща, Румунія, США, Угорщина, Франція, Чехословаччина, Швеція,

Швейцарія); 6 консульств (Берлін, Мюнхен, Гданськ, Рига, Батумі, Баку) [63, арк. 15 зв.].

До кінця 1920 р., через відсутність коштів, частину представництв довелося скоротити. 11 грудня 1920 р. А. Ніковський повідомляв С. Петлюрі, що після ліквідації посольства в Болгарії, місій в Греції, Данії та США та консульства в Ризі, діючими залишалось 4 посольства, 14 дипломатичних місій та 5 консульств. Разом в цих установах працювало 77 урядовців [60, арк. 146].

В першій половині 1921 р. припинили свою діяльність 2 НДМ (на Кавказі і об'єднане представництво в Латвії та Естонії), а також 2 українських консульства – в Батумі та Баку [63, арк. 11–14]. Станом на 1 травня 1921 р. діючими українськими дипломатичними установами були 4 посольства, 11 УНДМ і 3 консульства; на службі в МЗС УНР перебувало 53 урядовці, враховуючи самого міністра [63, арк. 11–14].

А. Ніковський намагався зберегти мережу українських дипломатичних представництв за кордоном. Наголошуючи на тій важливій ролі, яку відіграло зовнішньополітичне відомство, він неодноразово добивався збільшення його фінансування, а також протистояв скороченню штатів МЗС [60, арк. 47–51; 81, арк. 92, 94–94 зв.]. У “Резолюції Міністра закордонних справ в справі скорочення штатів міністерства від 2 грудня 1920 року” А. Ніковський писав: “Весь характер нашої роботи в самому Міністерстві розрахований на використання кожного робітника і працюючи під моїм безпосереднім доглядом абсолютно не має неактивних сил [60, арк. 50]”.

Утім, в умовах постійної нестачі коштів у Державній Скарбниці, його кадрова політика не мала успіху. У січні 1922 р., коли А. Ніковський залишив керівництво МЗС, дипломатичні заклади Державного Центру УНР продовжували існувати в Австрії, Бельгії, Італії, Польщі, Угорщині та Чехословаччині [54, арк. 12; 411, с. 85]. Фінансові труднощі ДЦ УНР відобразились і на роботі міністерств. Як відомо із рапорту в.о. директора загального відділу МЗС В. Дьяконенка міністру А. Ніковському від 4 січня 1922 р. приміщення МЗС було неоплачене за 2 місяці, бракувало канцелярського приладдя, паперу, конвертів, не було грошей навіть на розсилку кореспонденції і купівлю газет [62, арк. 3].

Зважаючи на втрату надії на перемогу в боротьбі з більшовицькою Росією, ускладнення взаємовідносин з С. Петлюрою і значною частиною українського еміграційного істеблішменту та невимовно важкі умови існування уряду УНР, А. Ніковський подав на демісію. Цього разу його прохання було задоволене. До нового уряду А. Лівницького, утвореного 22 січня 1922 р., А. Ніковський не увійшов.

Свою роботу на посаді міністра закордонних справ А. Ніковський оцінював скромно. У свідченнях по справі СВУ він писав: “Неуспіхи української національної політики за кордоном, безрезультатність своєї дипломатичної роботи як міністра закордонних справ УНР я пояснював тим, що я був тільки виявом реальної сили УНР, і успішність дипломата [...] пропорціональна реальній силі своєї держави, а державу творить не

дипломатична робота і не сила війська, а перш за все організованість і солідарність і єдина воля широкого громадянства, всякого народу [107, арк. 349]”. Та все ж, як підкреслював А. Ніковський у надісланому після його відставки листі до співробітників МЗС, більшість дипломатів УНР “в невимовно тяжких обставинах, при глибокій деморалізації в нашому державному центрі, всупереч обставинам та легковажному політиканству, високо тримали прапор [...] свідомої та доброї волі в служінні нашій милій отчизні [53, арк. 12]”.

Після демісії з поста міністра закордонних справ А. Ніковський деякий час продовжував жити у Тарнові. В цей час він відійшов від політичної діяльності, дуже рідко зустрічався зі своїми колишніми колегами, підтримуючи листування лише з К. Мацієвичем, Р. Смаль-Стоцьким та Я. Оренштайном. Позбавленого засобів до існування, А. Ніковського матеріально підтримували Я. Оренштайн та М. Василько [106, арк. 153].

У квітні 1922 р., перебуваючи у Варшаві, А. Ніковський зустрівся з С. Петлюрою. Втім, як свідчив сам колишній міністр, їхня розмова не перейшла у політичну площину. Пропозицію стати головою НДМ УНР у Румунії А. Ніковський також відхилив, мотивуючи це бажанням остаточно відійти від політики [108, арк. 674].

Наприкінці 1922 р. А. Ніковський, перебуваючи під враженням від убивства полковника Ю. Отмарштайна, яке розглядав як розправу когось із військових лідерів УНР (С. Петлюри чи Ю. Тютюнника) зі своїм політичним конкурентом, прийняв остаточне рішення переїхати у Берлін [106, арк. 153–154]. Архівні дані свідчать, що із Тарнова він виїхав 14 жовтня 1922 р. [51, арк. 269 б] і прибув у Берлін не пізніше 29 жовтня 1922 р., оскільки цим числом датований щоденниковий запис В. Винниченка про їхню зустріч [362, арк. 149].

У Берліні А. Ніковський прожив два роки: від жовтня 1922 р. до жовтня 1924 р. [106, арк. 155]. У цей період він працював коректором і редактором у видавництві “Українська накладня. Київ–Львів–Ляйпціг–Берлін” [107, арк. 372]. Із власником видавництва, Яковом Оренштайном, він познайомився ще у 1916 р., коли допоміг йому визволитися з російського полону й виїхати до його рідної Коломиї [108, арк. 675]. Їх також єднали спільні комерційні справи, що велися у 1918 р, та видання “Історії українського письменства” С. Єфремова [107, арк. 374].

Визнання Радою Амбасадорів у 1923 р легітимності приналежності Галичини до Польщі підштовхнуло А. Ніковського до думки, що з проголошенням цього акту зникли всі українські державно-політичні орієнтації: петлюрівська, гетьманська та Є. Петрушевича, і залишилась лише одна – радянська, оскільки лише УСРР, на його думку, залишалась самостійною державою і боролась за соборність України [108, арк. 676].

Така позиція підштовхнула колишнього міністра УНР до зближення із змінювачами, зокрема з Н. Калюжним і Є. Касьяненком. Вони надали А. Ніковському роботу редактора у берлінському робітничому видавництві “Космос” та намагалися переконати його очолити український

зміновіхівський журнал в Відні, який мав сприяти поверненню української унерівської інтелігенції в УСРР [106, арк. 25; 108, арк. 676]. У цих переговорах, як стверджував А. Ніковський на допитах у ДПУ в 1929 р., він відстоював думку про необхідність започаткування безпартійного і незалежного друкованого органу, який “здалеку і помалу [...] руйнував би старі нахили еміграції та навертав би в бік симпатій до радянства [106, арк. 157]”. Утім, маючи тверде переконання відійти від політики і зосередитись на літературній та науковій діяльності та не бажаючи публічно зректися своїх старих переконань, А. Ніковський відмовився від зробленої йому пропозиції [106, арк. 26, 157].

Контакти А. Ніковського зі зміновіхівцями та його бажання повернутися в УСРР викликали занепокоєння в унерівських колах, де вважали, що така співпраця може призвести до деструктивних наслідків для Державного Центру. У 1923 р. у Берліні Р. Смаль-Стоцький, О. Шульгин і М. Василько обговорили з А. Ніковським питання зміни його ставлення до радянської влади [106, арк. 25, 159; 107, арк. 357–358; 108, арк. 687]. О. Шульгин був занепокоєний тим, що виїзд такого поважного політичного діяча в радянську Україну призведе до деморалізації в емігрантських колах. М. Василько не засуджував його прагнень, але наполягав на тому, щоб цей від’їзд не спричинив негативних наслідків для української політичної еміграції в Європі. [107, арк. 359]. А. Ніковський відповів, що з унерівською політикою його більше нічого не єднає, оскільки слідом за офіційною ліквідацією настала і фактична ліквідація Державного Центру. Разом з тим, він запевнив присутніх, що не збирається зрікатися своїх переконань, пообіцяв не виступати публічно проти УНР та не розголошувати таємної інформації [107, арк. 364]. Однак, він висловив заклопотаність своєю подальшою долею і заявив, що “мріє їхати на Україну для рядової культурної роботи [106, арк. 26]”.

Проживаючи у Берліні, А. Ніковський активно листувався з К. Мацієвичем з приводу видання в Румунії журналу “Незалежна Україна” французькою мовою та М. Литвицьким з питань кооперації [108, арк. 697–698]. Листування з С. Єфремовим велося переважно на родинні та побутові теми. Останній писав А. Ніковському про його дітей, які жили у родині Дурдуківських, про нормалізацію життя в радянській Україні, про роботу ВУАН та ін. Особливо листування оживилося наприкінці 1923 р., коли Я. Оренштайн почав друкувати двотомну “Історію українського письменства” С. Єфремова. А. Ніковський брав активну участь у її виданні: “правив коректу, розміщав малюнки, стежив за оформленням книжки [108, арк. 698–699]”.

Під час перебування у Німеччині А. Ніковський підтримував стосунки з П. Лавровим, В. Винниченком, Н. Григор’євим, О. Кандибою (О. Олесем) та Б. Лепким. Останній навіть читав йому уривки зі свого чотиритомного роману про Мазепу [106, арк. 159; 107, арк. 352]. Також А. Ніковський “редагував стиль” в книжці Ю. Бачинського “Україна ірредента” [107, арк. 365].

У 1924 р. А. Ніковський потрапив у надзвичайно скрутне матеріальне становище. В цей період, окрім згаданої роботи у видавництві Я. Оренштайна, він також виконував замовлення празького “Видавничого Фонду” (редагував книжку “Про Кубань” та підручник з логіки) [107, арк. 352]. При повному напруженні сил йому вдавалося заробляти до 4 німецьких марок в день, тоді як для нормального життя потрібно було 12. Отож, А. Ніковському часто доводилось залишатися без сніданку, а інколи і без обіду. Знайти інший заробіток у Берліні, через недостатнє знання німецької мови, було складно. Переїхати у Прагу А. Ніковський також не міг, вважаючи неможливим досягнення компромісу із колишніми членами Директорії М. Шаповалом та Ф. Шевцем. Зважаючи на попередню політичну діяльність і антибільшовицькі виступи, повернення А. Ніковського в радянську Україну також було проблематичним [90, арк. 372].

Шукаючи виходу зі складної ситуації, А. Ніковський все більше схилився до думки про необхідність виїзду до Америки. На початку 1924 р. він звернувся до М. Василька з проханням посприяти в отриманні роботи у США. Тут же А. Ніковський писав, що міг би працювати журналістом, редактором, коректором, викладачем української мови та літератури, історії України та історії української літератури, латинської мови [90, арк. 372–373]. Бажаючи допомогти своєму колишньому начальнику, М. Василько в одному із листів до С. Петлюри просив його клопотатися про призначення А. Ніковського членом редакційної колегії при Видавничому Фонді у Празі або надати йому стипендію [90, арк. 393 зв.]. При цьому він характеризував його як надзвичайно чесну, моральну та ідейну людину. “Я свідок тому, – писав М. Василько, – що з Міністерської Посади він повернувся до приватного життя так само бідним як і до того був [...] коли він ще був Міністром, я пізнав його як надзвичайно коректну людину, що ідейно стоїть багато тисяч метрів вище в порівнянні з іншими (підкреслення М. Василька – М.Г.) [90, арк. 393–393 зв.]”.

Очевидно, що про А. Ніковського М. Василько також клопотався перед В. Винниченком. Останній у листі від 26 січня 1924 р. повідомляв М.

Василька, що під час своєї поїздки до Праги намагатиметься знайти добре оплачувану роботу для А. Ніковського, або сприятиме отриманню стипендії від Громадського комітету [90, арк. 382]. А вже у листівці від 30 січня 1924 р. В. Винниченко писав, що А. Ніковському “дається робота в видавництві, яка дасть йому змогу існувати [90, арк. 383 зв.]”.

Однак переїзд А. Ніковського до Праги не відбувся. У другій половині січня 1924 р. із листа від С. Єфремова він дізнався про можливість повернення в радянську Україну. 24 січня 1924 р. Всеукраїнська академія наук з ініціативи С. Єфремова і А. Кримського подала до ВУЦВК прохання дозволити А. Ніковському повернутися в Україну для роботи над російсько-українським словником [2, арк. 241; 146, арк. 41]. 25 березня 1924 р. ВУЦВК задовольнив це прохання. Втім, візу на в’їзд до СРСР А. Ніковський отримав лише у жовтні 1924 р. [106, арк. 159].

Окрім суто матеріальних проблем, А. Ніковського гнітило також і те, що в Україні без батьківської опіки залишилися двоє його малолітніх дітей – дочка Галина (1912 року народження) і син Володимир (1914 року народження) [59, арк. 24]. Тугою за родиною пройняті його листи до Г. Журби (січень 1923 р.) [89, арк. 11–11 зв.] і М. Василька (січень 1924 р.) [90, арк. 378].

2 жовтня 1924 р. львівська газета “Діло” повідомляла, що у цей час тривав розгляд справи про надання А. Ніковському дозволу на повернення в Україну для роботи в Академії наук [309]. 14 листопада 1924 р., перед самим виїздом А. Ніковського з Берліну, до нього завітав В. Винниченко з метою доручити видання “Сонячної машини” в Україні [362, с. 441]. У своєму “Щоденнику” В. Винниченко залишив словесний портрет А. Ніковського того часу: “Розпухле, обрюзгле товсте лице з нездоровим кольором. Взагалі вражіння розбухлости, зморщення очей з хворобливим блиском. Їде на Україну працювати в Академії. Всього боїться [362, с. 441]”.

Повертаючись в Україну, А. Ніковський думав, що це може бути пасткою для нього, що його можуть заарештувати відразу на кордоні і заслати в Сибір [106 арк. 159–160; 108, арк. 701]. “Але не їхати на Україну я не міг, – писав він у 1929 р. на допитах у ДПУ, – бо я мав тут борги совісті і обов’язки серця перед отчизною і перед дітьми, перед друзями і громадянством, бо я зазнав на еміграції [...] ностальгій, а також витерпів цілою мірою долю емігранта, людини абсолютно зайвої й шкідливої на кожній сп’яді чужої землі [108, арк. 701]”.

Як свідчить С. Єфремов, А. Ніковський повернувся у Київ 19 листопада 1924 р. Цим числом у його щоденнику датований такий запис: “Вернувшись увечері з Академії, несподівано застав Андрія Васильовича. Допіру приїхав. [...] А[ндрій] В[асильович] майже не перемінився. Такий само цікавий, дотепний. Багато розповідає [372, с. 162]”. Ніби у відповідь, але уже у 1929 році в одному із протоколів допиту по справі СВУ А. Ніковський написав, що знайшов у С. Єфремова дуже теплу і привітну атмосферу. Перші вечори по приїзді А. Ніковського вони повністю присвятили розмовам про ДЦ УНР, С. Петлюру, радянсько-польські стосунки та про життя українських емігрантів у Польщі і Німеччині [106, арк. 160, 184].

Таким чином, підводячи підсумок дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського у добу Директорії та у період його недовготривалого перебування в еміграції, варто відзначити таке:

– у грудні 1918 р. – перших місяцях 1919 р. діяч перебував у лояльній опозиції до Директорії, причому намагався корегувати урядовий курс шляхом публікації критичних статей у редагованій ним газеті “Нова рада”;

– відступ військ Директорії та захоплення Києва більшовиками стали причиною відходу А. Ніковського від активної політичної діяльності (за виключенням його участі у роботі таємної організації Братство української державності) та зосередження на громадських справах, літературі та науці;

– глибока національна свідомість, ерудованість, організаторський талант та високий авторитет А. Ніковського серед українського громадянства

сприяли тому, що після підписання Варшавського договору і вступу українсько-польських військ до Києва його було включено до уряду В.

Прокоповича як міністра закордонних справ. Упродовж наступних півтора року А. Ніковський мав значний вплив на формування української зовнішньої політики, сприяв налагодженню дипломатичних відносин із країнами Європи, займався організацією роботи МЗС УНР. Водночас він брав активну участь у роботі РНМ УНР і Ради Республіки та створенні Українського центрального комітету, який мав відстоювати права українських емігрантів у Польщі;

– тривале перебування у вимушеній еміграції стало важким випробуванням для А. Ніковського. Розчарувавшись у здатності політичного проводу УНР добитися визнання незалежності України світовим співтовариством, будучи морально надломленим і фізично виснаженим, розлученим зі своїми дітьми, що залишились у контрольованій більшовиками Україні, А. Ніковський вирішив повернутися в УСРР, яке, як виявилось згодом, було для нього фатальним.

3.4. Літературно-публіцистична, наукова та видавнича діяльність у 1917 – 1921 рр.

Літературна, наукова, редакторська та публіцистична діяльність А. Ніковського у добу національно-визвольних змагань органічно доповнювала його громадсько-політичну діяльність. Беручи участь у роботі різних громадських організацій та урядових установ, він одночасно намагався давати об'єктивну оцінку подіям, що відбувалися.

Після Лютневої демократичної революції 1917 р. у Петрограді та березневих демонстрацій у Києві, коли, за висловом М. Грушевського, “пекучою потребою нашого внутрішнього життя було відновлення преси [365, с. 139]”, Рада ТУП поставила за мету організацію видання щоденної української газети. Після тривалих дебатів Рада вирішила назвати новий друкований орган “Нова рада” [123, № 424, арк. 11; 389, с. 13].

Незмінним редактором щоденки впродовж двох років її існування був А. Ніковський. Під його вмілим керівництвом “Нова рада” стала найзмістовнішою й однією з найбільш популярних україномовних газет періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Перед новим виданням стояли завдання пропагування української національної ідеї серед широких кіл громадськості та підтримки української інтелігенції у боротьбі за національні права.

Перше число “Нової ради” вийшло 25 березня 1917 р. У редакційній статті А. Ніковський писав, що нова газета не може задовольнити українське громадянство ні технікою видання, ні накладом, але висловив впевненість, що “зовсім незабаром пощастить організувати ширше і з технічного боку краще впорядковане видання [294]”.

Нова газета відразу зіштовхнулася з низкою труднощів матеріального характеру: відсутністю друкарні, пристойного приміщення для редакції, сформованого професійного колективу співробітників. Найбільше дошкуляла редактору “Нової ради” відсутність власної друкарні, оскільки,

часто не вдавалося встигнути набрати та видрукувати потрібну кількість примірників газети. Цю проблему А. Ніковському та С. Єфремову вдалося залагодити вже на початку квітня 1917 р. Сплативши 150000 карбованців, “Нова рада” стала власником великої і сучасної друкарні Барського у Києві [123, № 426, арк. 13].

Тривалий час журналістському колективу “Нової ради” за редакційне приміщення слугувала лише одна кімната в Українському клубі, “де ми маємо, – як писав А. Ніковський, – аж три столи і ніякого проходу, де нас сидить п’ятеро-шестеро; а коли хто хоче вийти всім вставати доводиться [124, № 599, арк. 1]”. 15 травня 1917 р. на засіданні комітету Центральної Ради А.

Ніковський попросив виділити під редакцію газети “Нова рада” 6 кімнат у будинку колишньої Губернської канцелярії на вулиці Інститутській. Прохання задовольнили [7, арк. 12 зв.]. Правда, вже 17 травня комітет доручив завідувачому господарством О. Гуцалові підготувати перший поверх будинку під помешкання для членів Центральної Ради і просити редакцію “Нової ради” вдовольнитися чотирма-п’ятьма кімнатами [7, арк. 13].

З Українського клубу в нове приміщення редакція переселялася в такому складі: А. Ніковський та С. Єфремов – редактори, О. Мельник – репортер, П. Тичина та Г. Журба – референти іноземної преси. Остання залишила спогади, в яких описує А. Ніковського часів становлення “Нової ради”: “Ставний, високий, з енергійною, пливкою ходюю, рухами; повен якоїсь вродженої панської чепурності, Ніковський був на диво обдарований від природи здібностями і красою. Темно-русяве волосся, високе чоло і якоїсь небесної барви сині променисті очі. Коли сміявся – на щоках робилися ямки, що надавало йому якоїсь хлоп’ячості. Говорив і сміявся тихо. Ніколи мені не доводилось чути його піднесеного голосу. А проте, умів мовчки заморозити людину. Блискучий та химерний, як степовий кінь і, мов кінь, брикливий. А проте, в його погляді було щось соромливе і в заломі його гарних губів притаєна печаль. [...] Ніковський мав тоді 32 роки [373, с. 135]”.

Величезний вклад у справу становлення “Нової ради” зробив С.

Єфремов. Як співредактор газети та одnodумець А. Ніковського, поєднаний з ним міцною, багаторічною дружбою, він брався за будь-яку роботу в редакції: писав передові статті, правив дописи, перекладав телеграми, корегував текст [124, № 599, арк. 1]. Між А. Ніковським і С. Єфремовим склався певний розподіл ролей, які вони відігравали в редакції газети. Як свідчив А.

Ніковський, він редагував газету і мав “технічний і фінансовий провід”, тоді як “ідеологічне і принципіальне керівництво трималося працею С. Єфремова” [108, арк. 603].

Нормальній роботі газети перешкоджала також нестача постійних співробітників-фахівців. Серед інших А. Ніковський намагався залучити до роботи у редакції таких відомих українських громадсько-політичних діячів як П. Стебницького [114, № 52552, арк. 5 зв.–6] та Є. Чикаленка [124, № 601, арк. 2 зв.]. Гальмувала безперобійний вихід “Нової ради” у перші тижні її існування також відсутність кваліфікованих наборщиків, яким А. Ніковський був змушений іти на різні поступки – виплачувати завищену зарплату та

знижувати норму праці [124, № 598, арк. 1 зв.; 124, № 602, арк. 1]. До речі, матеріали для першого числа газети були готові ще 23 березня, але запланованому виходу “Нової ради” тоді зашкодив саме повільний набір газети [123, № 424, арк. 11].

Без перебільшення можна сказати, що “Нова рада” одразу знайшла свого читача. Українська інтелігенція чекала на подібне видання, яке відзначалося відданістю національним інтересам і поміркованістю, глибиною й аналітичністю викладу матеріалу. Про це свідчить стрімке зростання накладу “Нової ради” впродовж 1917 р. До кінця квітня кількість передплатників зросла до 4000. У листі до Є. Чикаленка від 20 квітня 1917 р. А. Ніковський писав, що “ще п’ять – шість днів і Ваш максимум у 5000 (передплатників “Ради” – М.Г.) буде побитий [124, № 601, арк. 2]”. Проте ця цифра не була остаточною: на початку травня 1917 р. тираж газети становив вже 11000 примірників (з них 6000 за передплатою) [124, № 602, арк. 1], а на середину червня 1917 р. – близько 20000 (у т.ч. 15000 передплатників) [124, № 603, арк. 1]. За короткий час тираж “Нової ради” зріс настільки, що друкарня редакції була неспроможна випустити необхідну кількість примірників газети. У другій половині червня, при загальному тиражі близько 20000 примірників, друкарня випускала лише 12000–14000. Отже, дефіцит склав 6000–8000 примірників газети, що дуже турбувало і засмучувало її редактора [114, арк. 52551, арк. 14].

Такі обставини вимагали термінової купівлі ротаційної машини для друкарні. А. Ніковський неодноразово ставив це питання перед видавцем газети – “Товариством підмоги літературі, науці і штуці”, але його вирішення постійно відкладалося або через відсутність ротаторів в Україні [124, № 603, арк. 1], або через невідповідність наявного устаткування вимогам редакції (ротаційна машина, яку можна було придбати в Одесі не могла осилити розмір газети) [123, № 430, арк. 18; 124, № 604, арк. 1 зв.]. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. по папір і типографське обладнання А. Ніковський їздив у Фінляндію [123, № 433, арк. 21; 123, № 434, арк. 22]. Ротаційна машина в друкарні “Нової ради” з’явилася лише восени 1917 р., про що А. Ніковський з радістю повідомляв Є. Чикаленку [124, № 605, арк. 1 зв.].

Відразу після своєї появи газета почала відігравати помітну роль у формуванні громадської думки в Україні. На її сторінках друкувались документи, протоколи засідань Центральної та Малої рад. Тут же були опубліковані Універсали Центральної Ради. Велику увагу “Нова рада” приділяла хроніці подій, слідкувала за політичними новинами в Україні і в Росії. Редакція брала участь у дискусіях, які велися в українському політикумі, причому в усіх питаннях займала тверду, принципову позицію. На сторінках “Нової ради” чільні діячі УПСФ висловлювали свої міркування щодо переговорного процесу між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, політичної кризи, пов’язаної з формуванням складу Генерального секретаріату та з багатьох інших проблем [226]. “Нова рада” активно опонувала друкованому органу УПСР – газеті “Народна воля”, зокрема з

питань необхідності проголошення IV Універсалу та відставки Ради Народних Міністрів УНР.

У 1917 р. проявилася нова грань творчості А. Ніковського – талант фейлетоніста. Надруковані на шпальтах “Нової ради”, влучні фейлетони А. Ніковського були видані окремою книжкою під назвою “Буржуазна Рада” у 1918 р. під псевдонімом Ан. Яринович. У них автор, користуючись засобами гумору і сатири, змальовував роботу Центральної Ради, висвітлював політичну ситуацію в Україні у 1917 р. – першій чверті 1918 р. [583].

На сторінках газети А. Ніковський значну увагу приділяв проблемам розвитку української культури, та найбільше – своєму захопленню театром. На четвертій сторінці газети традиційною стала рубрика “Театр і музика”, в якій друкувалися як короткі повідомлення, так і розлогі статті про розвиток українського театру і музики.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського для “Нової ради” почалися скрутні часи. Ввечері 29 квітня 1918 р., в день перевороту, “Нова рада” була закрита російськими офіцерами [288]. Цього ж дня, о 23 годині до А. Ніковського прибув посланець від М. Устимовича, який разом із запрошенням взяти участь у формуванні гетьманського уряду повідомив, що “Нову раду” не заборонять, але вимагалось перед друком подавати газету до цензури. Відповівши посланцеві, що новій владі наступний випуск “Нової ради” був би корисним, оскільки оцінки гетьманського перевороту газета не давала, а її передова стаття спрямовувалася виключно проти уряду УНР, А. Ніковський прийняв рішення взагалі не випускати газету, “щоб за подвійну любезність нового уряду не зробити йому послуги [288]”.

Виходу “Нової ради”, яка не видавалася майже два тижні (перше після перевороту число газети вийшло 9 травня 1918 р.), заважало не тільки введення цензури. А. Ніковський свідомо не поспішав відновлювати її видання, оскільки газета, зважаючи на переговори УПСФ з гетьманом з приводу формування нового уряду, не була готова зайняти чітку політичну позицію.

За часів Гетьманату “Новій раді” вдалося зберегти творчий колектив і політичний вплив. Відповідаючи у травні 1918 р. на запит Інформаційного бюро гетьманської Державної канцелярії, А. Ніковський повідомляв, що видавцем газети залишалося “Товариство для підмоги літературі, науці і штуці”, провідними співробітниками газети були С. Єфремов, О. Лотоцький, О. Шульгин, О. Саліковський, Д. Маркович, В. Прокопович, І. Феценко-Чопівський, В. Науменко, Д. Донцов, П. Стебницький, К. Мацієвич, С. Шелухін та ін. Секретарями редакції працювали П. Тичина і А. Кузьминський, хронікерами – Ф. Бмунюк, О. Стешенко, П. Іваненко. Орієнтувалася газета переважно на освіченого читача – інтелігенцію та грамотне селянство [23, арк. 6–6 зв.].

Як уже згадувалося, з приходом до влади гетьмана П. Скоропадського видання великої кількості українських газет і журналів, опозиційно налаштованих до нової влади, було припинено. “Новій раді”, а також “Робітничій газеті” та “Літературно-науковому віснику” вдалося уникнути

закриття, але вони потрапили, за висловом П. Христюка, “в лещата дикої, безглуздої попередньої цензури, що випередила далеко цензуру бувших царських часописів [571, с. 37]”. Борючись проти цензури, редактори залишали у газетах на місці заборонених статей пусті місця. Але невдовзі міністр внутрішніх справ І. Кістяківський зобов’язав їх заверстувати усі білі плями. Намагаючись привернути увагу до цензурних утисків, А. Ніковський помістив у “Новій раді” відкритого листа до колишніх співробітників газети “Рада” М. Василенка і Д. Дорошенка, які тепер займали посади міністрів освіти і закордонних справ Української Держави. Звинувачуючи їх у байдужості до долі української преси, газета писала: “Наше завдання непорушне: говорити правду так, як вона нам уявляється, виступати проти того, що ми вважаємо шкідливим проти держави і народу [...] а коли цензура боїться цього – значить вона боїться правди [267]”.

Незалежна інформаційна політика, яку проводила “Нова рада”, призвела до того, що невдовзі після гетьманського перевороту приміщення редакції було реквізоване російськими офіцерами, а на вході поставлено озброєну варту [325]. Про ситуацію, що склалася, А. Ніковський сповістив Державного секретаря, який 31 травня 1918 р. звернувся до коменданта м. Києва, міністра внутрішніх справ та військового міністра з проханням звільнити помешкання редакції газети від реквізиції [23, арк. 4]. Саме у часи Гетьманату А. Ніковський остаточно переконався в надзвичайній силі преси. “Слово друковане, а особливо в періодичних виданнях, – писав він, – це величезна сила, це могутній засіб подіяти на людський розум і серце [476, с. 7]”.

У жовтні 1918 р. газета “Нова рада” опинилася на межі закриття. У кількох номерах поспіль редакція газети сповіщала своїх читачів, що через нестачу паперу і високі ціни на друкарські послуги видавці будуть змушені призупинити видання “Нової ради” [296; 297; 298]. У цій ситуації на допомогу газеті прийшла одна з українських кооперативних установ, яка продала редакції по зниженій ціні 350 пудів паперу [279].

Після повалення Гетьманату П. Скоропадського було знято цензурні утиски і газета отримала більше можливостей для свого розвитку [299]. Втім, прихід до влади Директорії “Нова рада” сприйняла стримано і впродовж грудня 1918 р. – початку лютого 1919 р. перебувала у лояльній опозиції до існуючої влади.

24 грудня 1918 р., у відповідь на “націоналістичний наказ” Директорії, що забороняв усю російську пресу у Києві, А. Ніковський розпочав видання газети російською мовою [108, арк. 605]. У редакційній статті, вміщеній у першому номері російськомовного варіанту “Нової ради”, він наголошував на тимчасовості такого заходу і незмінності старих позицій газети: “на компроміс ми йдемо лише в питанні мови (курсив А. Ніковського – М.Г.), залишаючи суть і зміст таким як і раніше, тобто українським [275]”.

Втім, коли А. Ніковський побачив, що видання російських газет з їхньою антиукраїнською агітацією продовжується, він припинив видання “Нової ради” російською мовою. Водночас, заборону пропагувати ідею федерації з Росією та “нагінки” на прояви російської культури в Україні (

зокрема мову) А. Ніковський вважав за “удар в саму репутацію українського національного руху [279]”. Він неодноразово висміював радикалізм Директорії у питаннях національного будівництва. Наприклад, у фейлетоні “Методи українізації” А. Ніковський з гумором описує процес заміни російськомовних вивісок на українські, але в той же час дотримується переконання, що “все йде до українізації [...] все мусить українізуватись. А вивіска – це епізод, дрібничка [347]”.

Директорія УНР протрималась у Києві недовго. 6 лютого 1919 р., на другий день після захоплення української столиці Червоною армією, видання “Нової ради” було припинено більшовиками [303]. Газета відновила свою діяльність після повалення радянської влади Добровольчою армією А. Денікіна, але, як писав А. Ніковський, на знак “привернення царського режиму [108, арк. 612]” часопис почав виходити під назвою “Рада”. Газета в своїх кращих традиціях продовжувала інформувати читачів про головні події в Україні. Тут містилися повідомлення з фронту, велася стара рубрика “Хроніка” та була започаткована нова – “Справи Директорії”, в якій редакція у нейтральному тоні повідомляла про діяльність Директорії УНР.

Видавалася “Рада” в складних політичних і економічних умовах. Зважаючи на різкі виступи газети проти денікінщини, Червоний хрест, якому при відступі Червоної армії одна із радянських установ залишила кошти, запропонував А. Ніковському субсидувати газету. Умовою грошової допомоги мала стати відмова “Ради” від критики більшовиків. А. Ніковський заявив, що сам проти більшовиків не писатиме, але не може поручитися за С. Єфремова, якому “в таких справах завжди належить повна воля думки [108, арк. 612–613]”. На цьому сторонам вдалося досягти згоди.

Переконуючи слідчих ДПУ в 1929 р. у лояльності до радянської влади, яку він проявляв у 1919 р., А. Ніковський грішив проти правди, оскільки вже у другому номері “Ради” він писав про похід “30000 чиновників, голодних, безпринципних москвичів” “устроивать хохлам советский порядок”, внаслідок чого “всі дрібні київські і містечкові спекулянти дістали [...] необмежене право красти і убивати людей [283]”. В цей же час С. Єфремов опублікував цикл антибільшовицьких статей “Непримиренні” [227; 228; 229; 230], в яких виступав не тільки проти більшовиків, а гостро засуджував російське “єдинонеділимство” та шовінізм.

Газета “Рада” видавалася з 3 по 11 вересня 1919 р. Усього вийшло 8 номерів газети. Після її закриття А. Ніковський спробував видавати газету під назвою “Промінь”, перший випуск якої побачив світ 14 вересня 1919 р. Офіційно редактором-видавцем “Променя” був Ю. Авдієв, оскільки А. Ніковський не міг афішувати свою видавничу діяльність під загрозою розстрілу [108, арк. 613]. “Промінь” зберіг ідейне спрямування своїх попередниць – газет “Нова рада” і “Рада”. Його редакція знаходилась у старій конторі “Нової ради”. Збереглася і частина авторського колективу: як і раніше, до газети писали С. Єфремов, О. Саліковський, П. Стебницький, П. Мацюкевич та О. Дорошкевич.

На відміну від “Нової ради” і “Ради”, “Промінь” припинив своє існування не через протистояння із владою, а через фінансову скруту. В одному із останніх випусків редактор газети писав, що вона через свою високу роздрібну ціну перетворилася на розкіш для покупців, а її видання загалом є економічно не вигідним [300]. Останній, 56-й випуск “Променя” датувався 2–9 грудня 1919 р. А. Ніковський хотів поновити газету у вигляді культурологічного тижневика, але бойові дії та захоплення Києва більшовиками не дали цим планам можливості здійснитися [270].

Впродовж 1917–1919 рр. відбувалося відновлення із забуття і бурхливий розвиток української мови. А. Ніковський як редактор однієї з найвпливовіших і найбільш “грамотних” газет включається у розбудову мовного функціонального простору: у 1918 р. у видавництві “Час” побачив світ розроблений ним “Український правопис” [611], а у 1919 р. він очолив Комісію словника живої української мови (КСЖУМ) Української академії наук [117, арк. 1 зв.]. Комісія виникла 16 грудня 1918 р., відразу після утворення УАН у Києві [111, арк. 1 зв.]. Необхідність її створення обґрунтовувалося у звіті про діяльність Першого (історично-філологічного) відділу Української академії наук, де зазначалося що словник живої української мови “тепер особливо необхідний, щоб зберегти багату українську мову від невідповідних слів [117, арк. 3]”. КСЖУМ відразу розпочала активну роботу, число її співробітників невпинно зростало. Наприкінці 1919 р. під керівництвом А. Ніковського працювало 72 штатних і 154 нештатних працівників [117, арк. 2; 145, с. 227]. 17 червня 1919 р. виникла ще одна комісія ВУАН – Правописно-термінологічна (у складі юридичної, природничої, технічної та правописної секції), роботою якої також керував А. Ніковський [145, с. 227].

Працю мовознавця над словниками перервали військово-політичні події. Наприкінці травня 1920 р., після вступу українсько-польських військ до Києва, А. Ніковський увійшов до новоствореного уряду В. Прокоповича і невдовзі виїхав із Києва. В УАН він отримав безстрокову відпустку. Як показали історичні події, до наукової роботи А. Ніковський зміг повернутися лише наприкінці 1924 р., після повернення в радянську Україну з еміграції.

У 1918–1919 рр. статті й рецензії А. Ніковського друкувалися у журналах “Книгар”, “Кооперативна зоря”, “Громада”. Найчастіше вони являли собою публіцистичне відображення тогочасних військово-політичних подій. Так, про свої контакти з німецьким військовим командуванням напередодні гетьманського перевороту А. Ніковський написав у спогадах “Як повстала Скоропадщина на Україні”, що вийшли друком на початку 1919 р. в громадсько-кооперативному журналі “Громада” [396; 397]. За словами самого А. Ніковського, у цих спогадах він “висловив свій негативний погляд на обставини, в яких відбувався переворот, і на ролі німців у політичній реакції на Україні [108, арк. 608]”.

Безкінечна череда політичних та військових подій доби українських національно-визвольних змагань не могла заповнити душу А. Ніковського повністю. Тимчасовий відхід від політичних справ у 1919 р. він використав для літературно-критичної роботи, результатом якої стала книга літературних

есе “Vita nova” про творчість П. Тичини, М. Семенка і Я. Савченка [507]. У ній критик представив творчість цих письменників з точки зору національної своєрідності модернізму та авангардизму й інтерпретував її як нову естетичну реальність [613, арк. 127]. Сам А. Ніковський писав, що у книзі він розкрив тему “боротьби нового з старим, де визнав законність і природність революції [106, арк. 123]”. П. Стебницький і П. Зайцев скептично поставилися до “Vita nova”, С. Єфремов висловився просто – “Цікаво [106, арк. 123]”. Утім, літературознавець П. Дунай констатує, що цій праці судилося залишитися чи не найвагомішою у науковій спадщині А. Ніковського і стати знаковою для літератури того часу [613, арк. 17, 25].

У середині квітня 1920 р. А. Ніковський вів переговори з редакцією газети “Більшовик” про видання лояльної до більшовиків безпартійної газети [106, арк. 123–124; 108, арк. 620–621]. Сталося це після його розмови зі співробітником “Більшовика” Бондашем (колишнім репортером “Нової ради”), в ході якої А. Ніковський розкритикував радянську пресу за невміння давати цікаву і влучну характеристику подіям [372, с. 111–112]. У відповідь Бондаш запропонував переговорити з редакцією “Більшовика” про отримання дозволу на видання нової газети. Як свідчив А. Ніковський під час допитів у ДПУ в 1929 р., у газеті він планував “провадити культурне українське будівництво, оборону українських культурних справ і виявляти українську думку в межах, що могли бути тоді допущені; самий большевизм [...] зробити в газеті дискусійним питанням або й признавати його за шлях до досягнення національного відродження українського народу [106, арк. 123–124]”. Більшовики зацікавилися пропозицією А. Ніковського і невдовзі відбулася його зустріч із представниками редакційної ради – С. Пилипенком і Хименком. Вони відразу ж заявили, що без відвертого визнання більшовизму мова про заснування нової газети вестися не буде. У відповідь А. Ніковський запевнив, що заявить про це в газеті і буде дотримуватися обіцянки [106, арк. 123–124].

Ініціативу А. Ніковського не підтримали ні БУД, ні С. Єфремов. Останній у своєму “Щоденнику” записав, що не уявляє “як можна вести порядну газету за цього режиму й що в ній писати [372, с. 112]”. Втім, внаслідок залишення більшовиками Києва, справа про відкриття газети завершилась сама собою. С. Пилипенко і Хименко, коли А. Ніковський вступив в уряд Директорії, опублікували проти нього і С. Єфремова звинувачувальні листи, називаючи поведінку А. Ніковського провокаційною [106, арк. 124].

Бурхлива політична діяльність А. Ніковського у другій половині 1920 р. – початку 1922 р. на посаді міністра закордонних справ УНР, забирала фактично весь вільний час. Утім, А. Ніковський, приділяв увагу науково-просвітній та літературній діяльності. Він брав участь в організованому українськими урядовцями святкуванні річниці з дня народження Т. Шевченка, заходах присвячених Данте та І. Мазепі. Під час одного з них А. Ніковський зачитав реферат “Творчість Лесі Українки” [38, арк. 10].

Перебуваючи у Варшаві навесні-влітку 1921 р., А. Ніковський активно співпрацював з газетою “Українська трибуна” (редактор – О. Саліковський, видавець – Є. Лукасевич). Умови співпраці передбачали, що впродовж місяця А. Ніковський буде подавати до газети 15 статей і фейлетонів, за що отримуватиме 15000 польських марок заробітної платні [30, арк. 19 зв.]. Як свідчать архівні документи, у травні 1921 р. він подав до друку 5 статей, у червні – 6 статей і 6 фейлетонів, у липні – 3 статті, у серпні – 2 і у вересні одну статтю [30, арк. 19 зв., 23 зв.–24, 29 зв.–30, 35 зв.–36, 41 зв.–42, 47 зв.–48].

За твердженням дослідниці історії української преси Н. Сидоренко, тут під псевдонімом А. Танаскович А. Ніковський надрукував цикл оглядових статей під загальною назвою “На біжучі теми”. Власним прізвищем були підписані матеріали “Своїми силами”, “Агатангел Кримський” та “Культ книги”. Гостру дискусію викликала полемічна стаття А. Ніковського “Ронсеваль і Крути” про становище української жінки в еміграції. На шпальтах “Української трибуни” він також долучався до дискусій на літературно-мистецькі теми [542, с. 45, 75].

Підсумовуючи дослідження літературно-публіцистичної, наукової та видавничої діяльності А. Ніковського у добу національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. варто наголосити на наступному:

– у згаданий період надзвичайно яскраво проявився публіцистичний та організаторський таланти А. Ніковського. Він був повністю реалізований під час видання “Нової ради”, однієї з найкращих українських газет 1917–1919 рр., яка стала вагомим чинником у боротьбі за національне відродження України. Принциповість та поміркованість А. Ніковського одразу перетворили газету на рупор української інтелігенції, що щиро прагнула національного відродження і не сприймала радикальних гасел;

– опрацьовані документи і матеріали засвідчують, що у добу національно-визвольних змагань А. Ніковський зарекомендував себе не лише як виважений політик, а й як непересічний журналіст, фейлетоніст, мовознавець та літературний критик.

Отже, проведений аналіз громадсько-політичної діяльності А.

Ніковського у добу національно-визвольних змагань показав, що цей період був піком його політичної, державотворчої та організаторської активності. У цей час він брав участь у роботі різних українських громадських, політичних і державних установ, зокрема, Ради об’єднаних громадських організацій, Центральної Ради, Крайового комітету охорони революції в Україні, УНС, РНМ УНР, Ради Республіки, УЦК тощо. Всі прояви громадсько-політичної діяльності А. Ніковського були підпорядковані єдиній меті – боротьбі за створення соборної незалежної Української держави.

РОЗДІЛ 4

ПОВЕРНЕННЯ В УСРР

4.1. Літературна, наукова, перекладацька та видавнича діяльність А. Ніковського у 1924 – 1929 рр.

А. Ніковський повернувся в Україну у період українізації. Це історичне явище він розглядав як процес дерусифікації України, повернення української культури, літератури і мови до власних витоків, усунення спричинених російською імперською політикою нашарувань. Водночас він вважав, що сама російська культура нічого не втратить в результаті цього процесу [500, с. 26].

Залучення А. Ніковського до викликаного українізацією культурного розвою в Україні було неможливим, оскільки більшовицькі керівники УСРР усвідомлювали авторитет колишніх лідерів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і намагалися позбавити їх можливості впливати на будь-які сфери суспільного життя. Так, під час пленуму ЦК КП(б)У у червні 1926 р. О. Шумський заявив, що “новим радянським суспільно-культурним життям” мають керувати виключно українські комуністи, а не “всі ці Грушевські, Дорошкевичі, Гермайзе, Єфремови, Ніковські, Зерови й інші їм подібні [172, с. 143]”.

Одним із основних напрямків діяльності А. Ніковського після повернення з еміграції була участь у підготовці до друку творів українських письменників ХІХ – початку ХХ ст. У 1926 році під його редакцією і з його вступними статтями у видавництвах “Сяйво” і “Книгоспілка” окремими книжками вийшли дві повісті І. Нечуя-Левицького “Бурлачка” і “Микола Джеря” [484; 485]. У передмові до “Миколи Джері” А. Ніковський проаналізував соціально-економічні відносини у дореформеному українському селі, наголосив на бунтарському характері українського селянина, його здатності відстояти правду. Розмірковуючи над образом Миколи Джері, вчений прийшов до висновку, що І. Нечуй-Левицький намагався “провести непорушним і закінченим свій тип людини як суцільної, доладної та витривалої у всякому соціальному ладі одиниці [496]”.

Українська літературна критика загалом позитивно відгукувалась на редаговані А. Ніковським видання. Так, О. Дорошкевич, аналізуючи передмову до повісті “Микола Джеря” І. Нечуя-Левицького, наголосив, що А. Ніковський не обмежився формальним аналізом, а розгорнув його в контексті соціальних відносин доби, а також відзначив його “оригінальні спроби розглянути образи й фабули з української літератури на тлі європейської лектури, європейської літературної фразеології [427, с. 110]”. Зупинився О. Дорошкевич і на слабких сторонах статті А. Ніковського, зокрема на відсутності бібліографічних вказівок до тексту, недостатньому аналізі “характеру реалізму й основ типізації [427, с. 110]” у І. Нечуя-Левицького.

До повісті І. Нечуя-Левицького “Бурлачка” А. Ніковський написав одразу дві статті. У першій він дав загальний огляд літературного твору, зупинившись на соціально-економічних та психологічних основах явища бурлакування. У другій, що носить назву “Мова «Бурлачки»”, проаналізував використані письменником мовні засоби, наголосив на мовному консерватизмі І. Нечуя-Левицького [489]. Літературний критик П. Кияниця дав стриманий відгук на першу статтю, оскільки вважав її занадто складною для сприйняття. Втім, він відмітив, що “питання формального порядку” розглянуті по-новому і дуже докладно. Значно тепліше П. Кияниця відгукнувся про другу статтю, як таку, “що гарно з’ясовує питання про мову Левицького, як матеріал для культурного розвитку української мови [443, с. 99]”.

У передмові до “Конотопської відьми” Г. Квітки-Основ’яненка, яка була опублікована у серії “Бібліотека української повісті” видавництвом “Сяйво” у 1926 р., А. Ніковський здійснив теоретичний та історичний огляд пародійного жанру, розглянув мовні особливості автора, проаналізував елементи комедії у повісті тощо. Літературознавець відзначив, що талант Г. Квітки-Основ’яненка розвинувся під впливом псевдокласицизму і сентименталізму, у ньому поєдналися літературні традиції європейської культури і національного оточення [613, арк. 136]. Він також дійшов висновку, що автор “Конотопської відьми” “був видатним реформатором в українському письменстві, майстром форми і новатором теми [495, с. 26]”. Не зважаючи на низку позитивних моментів у роботі А. Ніковського, літературознавець В. Тарнавський розкритикував його вступну статтю, наголосивши що це “не є історико-літературний дослід, а лише критична стаття імпресіоністичного характеру, типу науково-популярного [560, с. 249]”. Також він зауважив, що “де-які думки автора необережні, парадоксальні і часом безпідставні, хоча й вражають своєю свіжістю, сміливістю та ефективністю [560, с. 249]”.

До літературно-історичних праць А. Ніковського цього періоду належить також невелика передмова до повісті Ореста Левицького “Ганна Монтовт” (видавництво “Сяйво”, 1926 р). Твір відомого вченого-архівіста та знавця епохи українського бароко він охарактеризував стримано, оскільки бачив у повісті перевагу конкретних історичних документів над белетристичними колізіями. Слід відмітити, що у цій передмові А.

Ніковський висловлював думки, які не відповідали засадам пануючої соціалістичної доктрини, оскільки наголошував, що в літературних творах у першу чергу слід бачити людину, а вже потім соціально-економічне тло, на якому розвиваються події [491]. Оригінальністю відзначається передмова А. Ніковського до повісті О. Кобилянської “Ніоба”, яка являє собою дискусію критика з авторкою і її персонажами з приводу поставлених у творі проблем [497].

Однією із останніх передмов А. Ніковського було вступне слово до збірки оповідань Т. Бордуляка, опублікованих видавництвом “Книгоспілка” у Харкові у 1929 р. У статті він описав життя письменника, наголосив на

конфлікті між покликанням священика і митця у внутрішньому світі автора, відмітив, що основою його творчості була обсервація і нотування спостереженого [503].

У вступній статті до “Вибраних творів” Лесі Українки “Сюжети та діалектика драматичних позицій у творах Лесі Українки” А. Ніковський змалював творчі переживання поетеси, проаналізував сюжет драматичних творів авторки [502; 563]. Водночас, він проігнорував вплив суспільного середовища та соціально-економічних відносин на процес формування світогляду Лесі Українки, за що отримав негативну оцінку радянських літературних критиків [510].

Слід також зауважити, що А. Ніковський, спільно з такими літературознавцями, як М. Драй-Хмара, М. Зеров, П. Филипович, О. Бургардт, Б. Якубський та ін., працював над упорядкуванням академічного видання творів Лесі Українки у дванадцяти томах, що мало побачити світ у “Книгоспілці” [428, с. 136]. Зокрема, А. Ніковський написав передмову до поеми “Ізольда Білорука”, у якій проаналізував джерела, головну ідею і стилістичні особливості твору, відзначив оригінальність його сюжету [494].

Ще перед виїздом із Берліну у 1924 р. А. Ніковський пообіцяв В. Винниченку опікуватися виданням його творів в УСРР. Упродовж 1925 р. вони вели переписку з приводу видання роману “Сонячна машина” [362, с. 593, 596]. У 1926 р. А. Ніковський редагував двотомне видання творів В. Винниченка. У вступній статті до “Вибраних творів” він писав, що в основу своєї прози письменник поклав болючі і дражливі проблеми та пропонував не менш дражливе їх вирішення, що їх персонажами є “нові люди”, які бажають перетворити і перетворюють світ [490]. Як відзначає П. Дунай, в особі В. Винниченка А. Ніковський вбачав найвидатнішого майстра художньої прози, “твори якого є цікавим читанням, оскільки порушують пекучі проблеми національного життя [613, арк. 157–158]”.

А. Ніковський долучився і до видання зразків світової літератури, зокрема творів А. Франса. Під його редакцією та з його вступними статтями вийшли збірка оповідань письменника під назвою “Світання” (“Сяйво”, 1926 р.) та роман “Корчма королеви Педок” у перекладі В. Підмогильного (“Книгоспілка”). У передмові до “Світання” А. Ніковський ознайомив читачів із біографією письменника, проаналізував деякі його твори (“Повстання янголів”, “Боги прагнуть”, “Таїс”, “Сім жінок синьої бороди”), а також виділив центральну проблему оповідань А. Франса, яка на його думку полягала у пошуку людини, одержимої прагненням щастя [486; 613, арк. 169]. Подібним чином А. Ніковський характеризував і роман “Корчма королеви Педок”, у вступній статті до якого він провів паралелі між життям самого А. Франса та його літературного персонажа – абата Жерома Куаньяра [487].

У 1927 р. під редакцією і з вступною статтю А. Ніковського вийшла повість П. Меріме “Коломба”, яку він, зважаючи на інтерес французького письменника до українського козацтва, розглядав як один із точок перетину української і французької культур [499]. Того ж 1927 р. видавництвом “Книгоспілка” було перевидано український переклад М. Старицького

трагедії В. Шекспіра “Гамлет”, редактором та автором приміток і супровідної статті до якого був А. Ніковський [504; 613, арк. 174].

Як уже зазначалося, А. Ніковський повернувся з еміграції для роботи у Комісії словника живої української мови ВУАН, яка займалася доопрацюванням словника Б. Грінченка. За час роботи комісії з усього зібраного матеріалу було укладено понад 700 тис. карток. З 1923 р. Комісія почала готувати словник до видання [146, с. 517]. До 1928 р. під редакцією С. Єфремова і А. Ніковського було опубліковано три томи словника із запланованих п’яти (букви “А” – “Н”) [602; 603; 604]. Вагомим результатом перших двох років роботи А. Ніковського у ВУАН став виданий у 1926 р. та перевиданий у 1927 р. “Словник українсько-російський” [601]. Крім того, вчений брав участь в укладенні англо-українського словника іноземних термінів, словника театральної термінології, створив проект енциклопедичного словника [184]. Крім цього, у журналі “Життя і революція” з’явилася рецензія А. Ніковського на “Словничок «Пролетарської правди»”, упорядкований М. Гладким [501].

Упродовж 1925–1929 рр. А. Ніковський працював над укладанням російсько-українського словника у 4-х томах. Він був співредактором (разом з В. Ганцовим, Г. Голоскевичем, М. Калиновичем, М. Грінченковою, В. Ярошенком) випуску 1 (“З” – “К”) другого тому та випусків 1 (“О” – “Поле”) і 2 (“Поле” – “Пячение”) третього тому словника [598; 599; 600]. У зв’язку зі справою СВУ, роботу по впорядкуванню словника було припинено, а КСЖУМ у 1930 р. включено до складу Інституту української наукової мови. Працівників Комісії, у першу чергу С. Єфремова та А. Ніковського, звинувачено у шкідництві на науковому фронті, їх роботу визнано незадовільною, а вже надруковані примірники словників вилучено із бібліотек та вільного продажу [451, с. 74]. Крім цього, починаючи з листопада 1929 р. випуск 2 та 3 другого тому російсько-українського словника “оздоровлювала” нова редакційна колегія, головним завданням якої було “не допуститися [...] шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій попередніх випусків [451, с. 136]”.

За своїми науковими поглядами А. Ніковський належав до поміркованих пуристів³ і у формуванні мовних норм прагнув “синтези народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів [428, с. 135–136; 577, с. 110]”. Він був противником твердження про сталість синтаксису, лексики і фразеології української мови. “Мова – твердіша за камінь, гнучкіша за залізо [500, с. 28]”, – писав вчений у одній зі своїх статей. А. Ніковський був переконаний, що основою для формування української літературної мови має бути мова простого народу, тому він закликав поповнювати її матеріалом із народних джерел. Вчений також наголошував на важливості вживання слів іншомовного походження, оскільки, на його думку, “селекція літературного вислову, фрази, слова біднить нашу мову [500, с. 29]”.

Пуризм – надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження, неологізмів і т. ін.

Не зважаючи на брак часу, відведеного на процес кодифікації національної мови, співробітникам словникових комісій ВУАН вдалося збагатити лексичний склад літературної мови шляхом унормування просторіччя (сукупності засобів усного розмовного мовлення – *М.Г.*), нормалізувати й усталити літературну мову, уніфікувати правопис і сформувавши фаховий науковий і технічний термінологічний апарат. Помітну роль у цій справі відіграв А. Ніковський.

Незважаючи на тиск і недовіру з боку органів радянської влади, А. Ніковський намагався займати активну громадську позицію. Так, його підпис разом із підписами М. Зерова, О. Гермайзе, М. Могилянського, О. Дорошкевича, В. Міяковського, Г. Голоскевича, А. Кримського, В. Ганцова та ін. стояв під листом наукових співробітників спільному зібранню ВУАН з вимогою звернутися до уряду УСРР із заявою про недоцільність перейменування Російської академії наук на Всесоюзну. Своє прохання автори листа мотивували загрозою нормальному розвитку національних культур в межах окремих радянських республік та пропонували розробити проект союзної асоціації наукових установ окремих республік, який би забезпечив планування і координацію наукової роботи в межах усього СРСР, а також подбати, щоб статут Всесоюзної АН укладався за участю представників наукових установ окремих республік [112, арк. 17–18; 146, с. 152–153].

У нарисі історії Української академії наук Н. Полонська-Василенко стверджує, що впродовж лише одного 1926 р. А. Ніковський як науковий співробітник I відділу ВУАН надрукував 11 наукових праць [522, с. 138]. Серед відомих нам доповідей, які були виголошені А. Ніковським на засіданнях ВУАН у 1925–1929 рр., варто назвати наступні: “Мова в творах Олеся” (1925 р.), “Проблеми української літературної мови” (1925 р.), “Робота Б. Грінченка над словником української мови” (1925 р.), “Конотопська відьма” Квітки-Основ’яненка як пародійний твір” (1926 р.), “Т. Бордуляк (літературна характеристика)” (1927 р.) [146, с. 719].

У перші роки перебування у Радянському Союзі А. Ніковський значною мірою збагатив українську культуру перекладами та науковим осмисленням творів світової літератури. Саме переклад був одним із способів протистояння русифікації, а також відкривав можливості для діалогу між українською та європейськими культурами. Отже, можна стверджувати, що перекладацька робота А. Ніковського відповідала потребам національного розвитку у 20-і роки ХХ ст., оскільки у той період переклад був не лише літературним жанром, а й засобом формування національної свідомості.

Як стверджує П. Дунай, перекладацька діяльність А. Ніковського велася у трьох напрямках: 1) власне переклад окремих творів; 2) редагування текстів, перекладених іншими авторами та підготовка приміток до них; 3) написання вступних статей до видань перекладів [613, арк. 166]. Плідність цієї праці була обумовлена як високою ерудицією А. Ніковського, так і його блискучим знанням української та декількох іноземних мов. Запорукою популярності перекладів А. Ніковського була не лише бездоганність перекладу твору, а й

уміле використання елементів української живої мови. Радянський літературний критик С. Родзевич зауважував, що “А. Ніковський сміливо й до ладу використовує ідіоми української мови, її специфіку, синтаксичні дані – співучу, модуляційну конструкцію фрази, каданси [531, с. 158]”.

Упродовж 1924–1929 р. А. Ніковський зробив переклад “Тараса Бульби” М. Гоголя та низки творів Дж. Лондона. Перший із них був опублікований видавництвом “Книгоспілка” у 1930 р. після засудження А. Ніковського у справі “Спілки визволення України”. Переклад творів Дж. Лондона А. Ніковський здійснив ще у 1925 р. Тоді ж у видавництві “Слово” була опублікована збірка “Золотий яр”, що містила чотири оповідання американського письменника: “З рубцем на щоці”, “Вірю в людину”, “Незабутнє” і “Його батьків віра” [464]. У книзі було вміщено статтю А. Ніковського про автора оповідань під назвою “Це була людина”, у якій чітко простежується його орієнтація на естетичні здобутки літератури Заходу [505].

Літературну працю А. Ніковського український поет і критик М. Терещенко оцінив як зразкову. Також, він схвально відгукнувся про вміщену на початку видання біографію американського письменника, зауваживши при цьому, що її автор “надто вже дотримувався описового методу, крім того, ще й обмежив своє завдання, не давши відповідного літературно-критичного розгляду творчості Джека Лондона [561]”.

Повертаючись в Україну, А. Ніковський перш за все прагнув відновити свою публіцистичну і літературну діяльність. Утім, йому як людині, на якій стояло тавро буржуазного націоналіста, шляхи до роботи у радянських газетах були закриті. При сприянні В. Підмогильного А. Ніковський почав подавати свої дописи до журналу “Життя і революція”. Його приятелі позитивно відгукувалися на статті у журналі, які, на їхню думку, “робили вражіння на публіку [...] вирізнялися тоном, стилем і підходом до теми [107, арк. 494]”. “Перші критичні виступи А. Ніковського, – відзначав О. Дорошкевич, – після довгої перерви з часів “Vita nova” виявляють у йому глибокого “діапозонального” критика, який пильно шукає зв’язків між мистецтвом і соціально-економічним побудуванням доби й оточення [427, с. 110]”. Попри це, у більшості радянських літературознавців його статті все-ж викликали незадоволення [107, арк. 495].

Як літературний критик А. Ніковський значну увагу приділяв творам своїх сучасників. Так, у одній із своїх статей у журналі “Життя і революція” за 1928 р. він охарактеризував творчість Ю. Яновського, у якій найбільше цінував романтичний пафос та щире захоплення героїзмом і дружбою [506]. Не менш прихильно А. Ніковський відгукнувся на роман В. Підмогильного “Місто”, який цінував за багатство мови та композиційну цілісність [498]. Слід відзначити, що до найкращих творів української літератури 20-х років ХХ ст. А. Ніковський відносив “Смерть” Б. Антоненка-Давидовича, “Місто” В. Підмогильного і “Недугу” Є. Плужника [498, с. 106].

У 1926 р. у видавництві “Слово” вийшов збірник присвячений пам’яті П. Стебницького. У його підготовці взяли участь друзі покійного, колишні

активні діячі національно-визвольних змагань. Серед них був і А. Ніковський, який умістив у збірнику статтю “Хутір Чорного Мина”. У ній він описував той час, коли спільно із С. Єфремовим і П. Стебницьким влітку 1919 р. переховувався від більшовиків на дачі у директора видавництва “Друкар” П. Балицького [379].

Збірник викликав неабиякий “інтерес” у радянських державних органах, оскільки у ньому у позитивному світлі характеризувалися діячі українського національно-визвольного руху. Наприклад, у звіті Управління у справах літератури та видавництв (Укрголовліта) засуджувались спроби популяризації “активних контр-революційних ворогів рад[янської] влади”, що, як вважали співробітники цієї установи, мали місце у збірнику [3, арк. 56].

Упродовж 1925–1929 рр. А. Ніковський брав активну участь у роботі приватних видавництв, зокрема був членом видавництва “Слово”, редактором і перекладачем двох його відділів – чужоземного і “Постаті й епізоди”. Активну участь у роботі видавництва брали також Г. Голоскевич (голова правління), П. Филипович, О. Дорошкевич, М. Зеров, С. Єфремов, Б. Якубський та ін. Видавництво “Слово”, яке Укрголовліт визнав націоналістичним і контрреволюційним, з часу свого створення перебувало у “чорному списку” радянських цензурних органів, оскільки його члени неодноразово виступали проти ідеологічних основ радянської влади [3, арк. 56, 105]. У 1925–1926 рр. у видавництві “Слово” вийшло 18 книжок (переважно українська та перекладна класична література), серед них 2 томи А. Франса за редакцією і з передмовою А. Ніковського. На 1927 р. було заплановано випуск 23 найменувань книжок, у тому числі 12 томів “Бібліотеки українських повістей”, яку мав редагувати А. Ніковський. У звіті за 1925–1926 рр. Укрголовліт повідомляв, що “поки що найакуратніше працює відділ Ніковського [3, арк. 107]”. У видавництві “Горно” А. Ніковський, спільно з С. Єфремовим та М. Зеровим, був редактором п’ятитомного словника Б. Грінченка та “Бібліотеки українознавства” [3, арк. 107]. Крім того, А. Ніковський був провідним співробітником видавництва “Сяйво” [3, арк. 105].

У згаданий період громадська діяльність А. Ніковського виявилася також у його участі в роботі Українського бібліологічного товариства (УБТ). Зважаючи на відсутність у сучасній українській історіографії відомостей про діяльність згаданого товариства, дисертант вважає за потрібне коротко зупинитися на його характеристиці. 5 грудня 1928 р. ініціативна група по організації УБТ при ВУАН звернулася із листом до низки українських бібліофілів і книгознавців із пропозицією стати дійсним членом нового об’єднання [400, с. 149]. Товариство поставило перед собою завдання об’єднати українських книгознавців, бібліофілів і практиків книжкової справи для спільної роботи над різноманітними проблемами, що пов’язані з книгою, а також підвищувати інтерес громадськості до друкованої продукції [263]. Головою УБТ був акад. ВУАН і АН СРСР В. Перетц, його заступниками – проф. С. Маслов і А. Серета, секретарем – М. Іванченко, скарбником – Я.

Стешенко. Серед членів Ради товариства були такі відомі українські літературознавці, як М. Зеров та П. Попов [400, с. 149]. Діяльність УБТ полягала у проведенні наукових засідань та виданні “Записок УБТ”. Втім, останнє завдання не вдалося здійснити, оскільки у другій половині червня 1929 р. товариство було закрито. До нас дійшли відомості про 14 засідань товариства, під час яких було прочитано 20 доповідей і повідомлень.

На жаль, з’ясувати наскільки активно А. Ніковський брав участь у роботі УБТ не вдалося. Єдиним незаперечним фактом є його присутність на засіданні 20 квітня 1929 р., що було присвячене 15-річчю з дня смерті відомого українського бібліографа, голови одеської “Просвіти” М. Комарова, коли А. Ніковський виступив з доповіддю “Михайло Комаров” [400, с. 150].

Таким чином, підсумовуючи розгляд літературної, наукової, перекладацької та видавничої діяльності А. Ніковського у 1924–1929 рр., тобто з часу його повернення з еміграції до арешту у справі СБУ, слід зробити наступні висновки:

– у згаданій період діяльність А. Ніковського була невід’ємною частиною літературного процесу в Україні. Він виявився глибоким аналітиком та проникливим інтерпретатором творів українських письменників-реалістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та кращих зразків світової літератури (В. Шекспір, Дж. Лондон, П. Меріме тощо). У критичних статтях А. Ніковський жваво реагував на появу творів молодих письменників – представників модернізму та авангардизму на національному ґрунті. Опираючись на документальні свідчення, можна стверджувати, що його статті вражали читачів своєю новизною та нестандартним підходом до вирішення поставлених завдань. Водночас, вони досить стримано сприймалися радянськими критиками, оскільки не співпадали із засадами пануючої ідеології;

– як науковець, знавець і дослідник української мови, А. Ніковський у згаданій період зробив значний вклад у справу кодифікації української літературної мови, уніфікації правопису, сформування наукової і технічної термінології;

– як перекладач, А. Ніковський намагався зробити більш доступними для пересічного читача кращі зразки світової літератури, про що свідчать його вдалі переклади на українську мову творів М. Гоголя та Дж. Лондона;

– у згаданій період А. Ніковський також брав участь у роботі низки приватних видавництв, які спрямовували свої зусилля на поширення українського друкованого слова, а також у передмовах до книжок намагалися обережно пропагувати українську національну ідею.

4.2. А. Ніковський у справі “Спілки визволення України”

Плідну наукову, літературно-публіцистичну, перекладацьку та видавничу діяльність А. Ніковського перервав його арешт за звинуваченням у причетності до діяльності “Спілки визволення України”.

У 1928 р розпочалося переслідування С. Єфремова, після того як він опублікував статтю спрямовану проти М. Грушевського і К. Студинського у

Львівській газеті “Діло” [231]. У травні 1929 р. було заарештовано першу ключову фігуру у справі СВУ, племінника С. Єфремова, М. Павлушкова. У липні арешти посилювалися. 21 липня 1929 р. було видано ордер ДПУ № 4206 для здійснення обшуку та арешту А. Ніковського, який проживав тоді у Києві за адресою вул. Горовиця, 40, пом. 1 [106, арк. 1].

Судовий процес СВУ тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Суд відбувався у залі Харківського оперного театру у присутності представників різних організацій і установ, кореспондентів газет, а також іноземців. Справа слухалась так званим Особливим складом Найвищого суду УСРР, що був призначений спеціальною постановою ВУЦВК. Головував на суді заступник наркому освіти УСРР А. Приходько. Членами суду були директор Інституту дефектології І. Соколянський та заступник Харківського губернського прокурора Г. Волков, робітники Коробенко і Муха та селянка Корженко [382, с. 60; 384, с. 148–149; 528, с. 135]. Державними обвинувачувачами на процесі виступили заступник наркома юстиції П. Михайлик, прокурори комісаріату юстиції УСРР Л. Ахматов, Якимишин і Биструков. Громадськими обвинувачами – П. Любченко, Кравчук, Слісаренко. Слід зауважити, що 45 підсудних захищало лише 14 адвокатів, а це було суттєвим порушенням норм судочинства [398, с. 168–169].

Із зізнань С. Єфремова, А. Ніковського та інших обвинувачених випливало, що головними засобами для досягнення своєї мети СВУ вважало: а) проведення мобілізації всіх патріотично налаштованих елементів в Україні; б) підпорядкування найважливіших радянських установ шляхом влаштування там “своїх людей”; в) підготовка кадрів, які змогли б керувати повстанням; г) розповсюдження національної ідеології серед широких кіл громадськості; д) інформування населення про політичні події в світі через нелегальне пресове бюро; е) проведення антирадянської агітації серед робітників і селян на ґрунті господарських і продовольчих труднощів тощо [536, с. 159–161].

В обвинувальних документах відзначалося, що СВУ мала програму і статут, що визначали функції і структуру організації. З метою конспірації вона була поділена на секції (академічну, медичну, педагогічну, шкільну, видавничу, кооперативну, інженерну, церковну, автокефальну і “Спілку української молоді”). На чолі секцій стояла президія СВУ у складі 7 осіб: С. Єфремов, А. Ніковський, В. Дурдуківський, В. Чехівський, Й. Гермайзе, Л. Старицька-Черняхівська та О. Гребенецький [398, с. 157, 170]. Працівники ДПУ стверджували також, що СВУ створювали т.з. конспіративні п’ятірки у різних установах і організаціях. У ході слідства А. Ніковський повідомив, що його агітація поширювалась на “круги літературні, зв’язані з кооперативним видавництвом, можливо деяких кооператорів, артистичні кола [107, арк. 420]”. На допитах в ДПУ А. Ніковський та Л. Старицька-Черняхівська свідчили, що при їх посередництві п’ятірки були закладені у таких радянських видавництвах як “Слово”, “Держвидав”, “Книгоспілка” [444, с. 12]. А. Ніковський також “зізнався”, що намагався залучити до організації М. Гордієвського, Д. Коліуха, С. Филиповича, А. Харченка, М. Слабченка, Б. Комарова та ін.

Роль лідера організації обвинувачі приписували С. Єфремову. Він, на їхню думку, керував куркульським та диверсійним бандитизмом в Україні, підтримував постійний зв'язок із керівниками повстанців Ангелом, Гайовим, Зеленим і Тютюнником [398, с. 169].

А. Ніковський проходив у процесі як один із керівників підпільної організації. Ще задовго до процесу начальник ДПУ УСРР В. Балицький повідомляв урядовим колам, що повернення А. Ніковського в Україну було ініційоване “головою контрреволюційної організації «Спілка визволення України»” С. Єфремовим, при чому колишній міністр УНР, “маскуючись роботою в УАН як її співробітник, виконував обов’язки емісара петлюрівського уряду” [398, с. 160]. А. Ніковський був одним з найважливіших фігурантів у процесі СВУ. Так, “другого головного підсудного [310]” (за визначенням газети “Харківський пролетар”) у суді допитували впродовж трьох днів – 13, 14 і 15 березня 1930 р. 14 березня допит проводили державний обвинувач, заступник народного комісара юстиції УСРР П.

Михайлик, прокурори Ахматов, Биструков, Якимишин, громадський обвинувач П. Любченко та адвокати підсудних. 15 березня продовжувався допит від оборони (Гродзинський, Волкомірський, Потапов, Виноградський), уточнюючі запитання задали П. Любченко і голова суду А. Приходько. П.

Михайлик зосередив свою увагу на обставинах повернення А. Ніковського з еміграції. Запитання П. Любченка стосувалися попередньої політичної діяльності А. Ніковського у добу Центральної Ради, ставлення УПСФ до перевороту гетьмана П. Скоропадського, участі УНС у реконструкції гетьманського кабінету міністрів восени 1918 р., діяльності А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ, його участі у підготовці Другого Зимового походу та фінансуванні уряду УНР польськими урядовими установами. Прокурори Ахматов і Биструков найбільше цікавилися участю А. Ніковський у створенні “п’ятірок” і тим, які прошарки населення він хотів залучити до участі у СВУ. Слід відмітити, що обвинувачувачі задавали переважно закриті запитання, які передбачали відповідь “так” або “ні”, що ще більше надавало процесу вигляду фарсу. Очевидною була невідповідність між тривалістю допитів обвинувачення і захисту [186; 306; 310; 466, с. 75].

Під час судових засідань А. Ніковський визнав, що був членом БУД і членом Президії СВУ, емісаром петлюрівського уряду в Україні, підтримував контакти не лише із керманічами УНР, а й з прибічниками колишнього гетьмана П. Скоропадського. Підсудний визнав також, що повернувся в УСРР для того, щоб провадити контрреволюційну діяльність, метою якої було від’єднання України від Радянського Союзу і створення на її території “нормального типу європейської держави – демократичної республіки [536, с. 158]”.

Крім цього, органи ДПУ приписували А. Ніковському роль організатора філії СВУ в Одесі. У 1926 р. він поїхав до родичів в Одесу, де багато часу проводив у колах місцевої інтелігенції. Тоді ж відбулося його зближення з М. Слабченком. Вони розмовляли про недосконалу зовнішню і внутрішню політику СРСР, засуджували русифікацію, критикували

репресивну політику радянської влади [435, с. 242–243]. А. Ніковському симпатизували зміни у політичній орієнтації М. Слабченка, який у студентські роки дотримувався крайніх лівих поглядів [106, арк. 166–167]. Ці контакти вчених пізніше були використані ДПУ як підстава для звинувачень у приналежності М. Слабченка до СВУ [341]. Деякий час після арешту, який відбувся 27 січня 1930 р., М. Слабченко заперечував свою причетність до цієї організації. Він не приховував, що спілкувався з А. Ніковським, але наголошував, що це були “розмови з смаку звичайного українського гетто [142, с. 183]” і не мали жодних наслідків. Утім, працівникам ДПУ вдалося зламати опір академіка. На допиті 31 січня 1930 р. він уже стверджував, що у контрреволюційну організацію його увів А. Ніковський у 1926 р. [142, с. 34]. За його словами, в ході розмов з А. Ніковським було намічено програму діяльності СВУ, основним положенням якої було перетворення України на дрібнобуржуазну державу із сільським господарством фермерського типу [142, с. 242].

У полі зору слідчих перебувала і літературознавча діяльність А. Ніковського. Зокрема, слідчий Виноградський схиляв критика зізнатися, що схвальну рецензію на роман В. Підмогильного “Місто” він писав з метою завербувати автора в члени СВУ [168, с. 223].

Слід відмітити, що надруковані у радянській пресі відомості про попередню політичну діяльність А. Ніковського не завжди були правдивими. Так, “Харківський пролетар” стверджував, що його від’їзд із Берліну затримався саме через підготовку Державним Центром УНР інструкцій для нього. Насправді ж, змучений злиденним емігрантським життям, А.

Ніковський прагнув повернутися на батьківщину, щоб об’єднатися із сім’єю та займатися літературною та науковою діяльністю. Зазначимо, що він не отримував жодних вказівок від уенерівського проводу, а лише зобов’язався не вести агітації проти ДЦ УНР. Затримка виїзду була пов’язана із повільною підготовкою документів радянським посольством [398, с. 173; 543, с. 93]. Не відповідали дійсності також твердження працівників ДПУ про те, що А.

Ніковський у 1921–1924 рр. був членом закордонного відділення БУД, оскільки тодішній міністр закордонних справ вийшов із організації у першій половині 1921 р. через особисту ворожнечу з А. Ливицьким та його прибічниками. Ще однією неправдивою інформацією ДПУ є твердження про арешт А. Ніковського після поразки Другого Зимового походу Ю.

Тютюнника, який стався ніби то через критичні зауваги міністра щодо діяльності генералів Армії УНР [306]. Спростування цієї інформації містяться у протоколах допитів А. Ніковського, але вони не були взяті до уваги під час судового слухання.

Роль захисту у процесі була формальною і зводилась переважно до констатації вини підсудних. Адвокатом А. Ніковського був Віленський, який вважав свого підзахисного “політично за найактуальнішу, розумово за найрухомішу і найрізностороннішу людину зі всіх підсудних у справі СВУ [335]”. Він відзначив, що роль А. Ніковського у діяльності Спілки була мінімальною, оскільки зводилась лише до літературного шкідництва. Водночас

Віленський наголосив на суспільно-корисній діяльності свого підзахисного, який за чотири роки перебування в Україні видав близько 30 книжок. Ще одним аргументом адвоката на користь А. Ніковського було погіршення його стосунків із С. Єфремовим у 1927 р., що, на думку захисту, означало його фактичний відхід від СВУ [335]. Варто зауважити, що присутній на судовому засіданні О. Семененко писав, що під час процесу А. Ніковський “зберігав незвичайну в такій ситуації жвавість і бадьорість [384, с. 149]”. У своєму заключному слові адвокат Віленський, звертаючись до членів суду, сказав: “Я нічого у вас не прошу. Який би не був ваш вирок, Ніковський знайде в собі сили низько схилитись перед його значенням. Він знайде в собі сили чекати того щасливого часу, коли зможе своєю роботою на користь радянської країни довести теперішню чесність і щирість свого зізнання [335]”.

А. Ніковський, як і більшість підсудних, очевидно був змушений зображати розкаяння. В останньому слові він сказав: “Я говорю тут на трибуні з доброї волі. Мене ніхто не тягнув за язика. Я вважаю, що для того морального розстрілу, який тут робила прокуратура, ми, підсудні, самі подавали патрони. Хай знає радянська суспільність і там, за кордоном, що так каються нас примусити ніхто не міг, ми каємося з щирого бажання вбити до кінця контрреволюцію [398, с. 174]”. Проте, знаючи життєву позицію А. Ніковського та оцінюючи матеріали справи, його заява сприймається швидше як іронія, ніж щире розкаяння.

А. Ніковський поряд з іншими підсудними був визнаний судом винними у створенні підпільної антирадянської організації Братство української державності (БУД), яка мала вести боротьбу з більшовиками й у 1920–1924 рр. займалася підготовкою збройного повстання, керувала куркульським та диверсійним бандитизмом в Україні, масовим та індивідуальним терором, створила мережу контрреволюційних організацій. Стверджувалося, що після самоліквідації БУД його члени розпочали підготовку до створення нової антирадянської організації. У вирокі також зазначалося, що 1926 р. С. Єфремов, А. Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська, В. Чехівський, В. Дурдуківський, Й. Гермайзе та О. Гребенецький створили Спілку визволення України (СВУ), підпільну організацію, яка мала на меті повалення радянської влади шляхом іноземної інтервенції та реставрації капіталістичного ладу [576, с. 67]. Комуністичні лідери, посиляючись на свідчення заарештованих у справі СВУ, стверджували, що “інтервенція повинна була бути куплена поділом країни на дві сфери впливу: Правобережна Україна мала бути ввійти до складу Польської Речі Посполитої, а Лівобережна мала бути потрапити у залежність і упідлеглення німецького капіталу [545, с. 14]”.

Вирок у справі СВУ було винесено 19 квітня 1930 р. о 21 год. 45 хв. А. Ніковського разом із С. Єфремовим, В. Дурдуківським, М. Павлушковим, Л. Старицькою-Черняхівською, О. Черняхівським, О. Гермайзе, А. Барбаром, В. Чехівським, О. Гребенецьким, В. Удовенком, В. Підгаєцьким та В. Ганцовим було засуджено до смертної кари. Проте, цей вирок, “з уваги на політичну і господарську могутність радянської республіки та з уваги на каяття

обвинувачених [444, с. 27]”, суд визнав за можливе замінити на ув’язнення терміном від 8 до 10 років [522, с. 73]. А. Ніковський на підставі арт. 54¹¹, 54², 54³, 54⁴, 54⁸ Кримінального кодексу УСРР був засуджений до позбавлення волі із суровою ізоляцією терміном на десять років із поразкою у правах на п’ять років (був позбавлений активного і пасивного виборчого права, права обіймати державні посади і виборні посади громадських організацій).

Касаційному оскарженню вирок не підлягав [137].

Як свідчить М. Татусь, А. Ніковський значну частину свого терміну ув’язнення відбував у Ярославському політизоляторі, куди був перевезений у вересні 1931 р. Тоді ж у в’язницю поступили інші засуджені у справі СВУ – С. Єфремов, В. Чехівський, А. Барбар, В. Підгаєцький, М. Слабченко, В. Отамановський, О. Гребенецький, М. Павлушков, Б. Матушевський, Г. Голоскевич, О. Гермайзе, В. Ганцов, тощо [387, с. 44, 50; 522, с. 73]. За іншими даними, які видаються нам більш достовірними, А. Ніковський потрапив у Ярославський політизолятор на рік раніше, а саме у вересні 1930 р. [376, с. 41].

Радянська тюрма у Ярославлі вирізнялася суворими умовами утримання й надзвичайно жорстоким режимом, що призвело до протесту серед в’язнів, які у лютому 1933 р. оголосили голодування, вимагаючи збільшення часу прогулянки, поліпшення харчування та чемного поведження [387, с. 50; 435, с. 256–257]. Нажаль, інформацію про участь А. Ніковського в акції протесту віднайти не вдалося. Втім, участь у голодуванні він швидше за все брав, оскільки Н. Суровцева вказує лише на одного штрейкбрехера – академіка М. Слабченка [433, с. 249]. Унаслідок триденного голодування в’язнів, адміністрація тюрми погодилась на задоволення висунутих вимог. Проте, уже у вересні 1933 р., як свідчить М. Татусь, усіх страйкарів, а перш за все українців, вивезли етапом на Соловецькі острови [387, с. 44, 49]. Подальша доля А. Ніковського документально не засвідчена. Існують відомості, що решту терміну він відбував у Саватіївському ізоляторі для політичних злочинців Соловецької в’язниці особливого призначення [630].

Вийшовши 21 квітня 1940 р. на волю, він переїхав у Ленінград до своєї доньки, яка до того часу вийшла заміж за офіцера морського флоту [543, с. 133]. За свідченням Ю. Меженка, на початку Великої Вітчизняної війни А. Ніковський звертався до нього з проханням допомогти у пошуках роботи [401, с. 86; 525, с. 42]. Наталія Павлушкова, посилаючись на листи А.

Ніковського до О. Дурдуківської та свідчення Б. Матушевського, стверджує, що після переїзду у Ленінград він разом із М. Зеровим працював у бібліотеці Академії наук СРСР [536, с. 25–26, 139–140]. Помер А. Ніковський у березні 1942 р. від голоду у блокадному Ленінграді і був похований у братській могилі на Піскарьовському кладовищі [456, с. 605].

У 1989 р. Прокуратура УРСР спільно з КДБ УРСР зробила перевірку матеріалів справи з метою визначення обґрунтованості засудження осіб, котрі проходили по справі СВУ [576, с. 76–77, 80]. За результатами роботи комісії Прокуратура УРСР внесла протест у справі “Спілки визволення України”. 11 вересня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР скасував вирок по справі,

припинивши її за відсутністю складу злочину. Усі засуджені, у тому числі А. Ніковський, були повністю реабілітовані [398, с. 179; 576, с. 80].

Таким чином, підсумовуючи розгляд останнього періоду життя А. Ніковського потрібно відзначити, що після повернення з еміграції він повністю відійшов від політичної діяльності, зосередившись на літературній та науковій роботі. Його повернення в Україну не супроводжувалось заявами про відданість комуністичній партії. Більше того, у наступні роки він своєю громадською діяльністю опосередковано сприяв збереженню національної ідентичності українського народу. Така позиція А. Ніковського і низки інших учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., призвела до проведення радянською владою першого гучного політичного процесу проти патріотично налаштованої інтелігенції, що отримав назву “Справа «Спілки визволення України»”. У ході слідства під моральним і психологічним тиском А. Ніковський зізнався у своїй нібито причетності до діяльності СБУ і був засуджений до 10 років таборів. З цього часу і аж до смерті діяча у 1942 р. жодних свідчень про його громадсько-політичну, літературну чи наукову діяльність не виявлено.

ВИСНОВКИ

Проведений у дисертаційній роботі системний аналіз громадсько-політичної діяльності А. Ніковського дозволив визначити його місце і роль у суспільно-політичному житті України першого тридцятиліття ХХ ст. Його діяльність за різних історичних обставин підпорядковувалась завданням боротьби українського народу за національне самовизначення, всебічний національно-культурний розвиток, як запоруки незалежного державного існування. Головні науково-теоретичні результати дисертації викладені у наступних висновках:

Історіографічний аналіз свідчить, що громадсько-політична діяльність А. Ніковського досі не була предметом спеціального наукового дослідження. З'ясовано, що історіографія теми була започаткована ще за життя репрезентанта і відображає його діяльність як літературознавця і публіциста. Всю наявну літературу, що містить основну і додаткову інформацію про громадсько-політичну діяльність А. Ніковського, поділено на три групи: 1) праці, видані у радянський період; 2) публікації українського зарубіжжя; 3) наукові дослідження сучасних українських істориків. Виявлений історіографічний доробок містить відомості, які висвітлюють лише деякі аспекти життя А. Ніковського та окремі епізоди його громадської, політичної, державотворчої і наукової діяльності.

Цілісна картина життя і громадсько-політичної діяльності А.

Ніковського відтворена на основі широкого кола джерел, до яких належать: 1) актові та діловодні писемні джерела (офіційні актові документи, матеріали офіційного діловодства, документи та матеріали політичних партій і громадських організацій); 2) судово-слідчі документи; 3) матеріали періодичної преси; 4) джерела особистого походження (спогади, щоденники, епістолярій). Комплекс архівних джерел формувався шляхом цілеспрямованого пошуку у 35 фондах 6 державних архівів України (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК України, ГДА СБ України, ДАК, ДАМО) і 6 фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського, внаслідок чого до наукового обігу було введено значну кількість невідомих раніше документів. Виявлений масив джерел є репрезентативним і достатнім для комплексного дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського.

Формування світогляду А. Ніковського відбувалося в умовах піднесення українського національно-визвольного руху, викликаного революцією 1905–1907 рр. В українське громадське і політичне життя А.

Ніковський включився ще навчаючись в Одеському університеті. У цей час він брав участь у роботі товариства “Просвіта” й Українського клубу в Одесі, став членом Товариства українських поступовців. У цей же період відбулося знайомство А. Ніковського з активними діячами українського національно-визвольного руху – Є. Чикаленком, С. Єфремовим, С. Шелухіним, М.

Комаровим, які сприяли утвердженню його української самосвідомості. Формування наукових поглядів А. Ніковського та вибір ним напрямків мовознавчих і літературознавчих досліджень відбулося під впливом проф. Б. Ляпунова.

Значний вплив на формування особистості А. Ніковського мала співпраця з єдиною на той час у Великій Україні щоденною українською газетою “Рада”. У 1913 р. А. Ніковський прийняв пропозицію Є. Чикаленка очолити “Раду” і переїхав у Київ. Тут значно активізувалась його політична і наукова діяльність, внаслідок чого редактора часопису було обрано членом Ради Товариства українських поступовців та членом Українського наукового товариства в Києві. Його вплив на суспільно-політичне життя в Україні у цей час визначався характером поданих до “Ради” статей. Найбільшу увагу А. Ніковський приділяв боротьбі українців за право на вільний національно-культурний розвиток, взаємовідносинам між українськими та російськими політичними силами національно-демократичного спрямування, міжнаціональним відносинам між українцями, росіянами, поляками та євреями на території України, висвітленню утисків українського національного руху з боку царської адміністрації тощо. Як редактор “Ради” та мовознавець А. Ніковський багато зробив для становлення української літературної мови. Після закриття “Ради” царською адміністрацією А. Ніковський зробив спробу організувати нову щоденну газету “Вісти”, редагував “Літературно-науковий вісник” та “Записки УНТ”, видавав журнал “Основа” в Одесі. Як редактор низки періодичних видань та мовознавець він мав вплив на вироблення основ тогочасної української літературної мови. Літературно-публіцистична і громадсько-політична діяльність А. Ніковського у 1905–1916 рр. доповнювали одна одну, оскільки саме через друковане слово він намагався донести до читачів ідеали демократії, вплинути на формування національних світоглядних позицій українців, готуючи тим самим підґрунтя для національно-державного відродження.

Як один із лідерів ТУП, А. Ніковський відіграв важливу роль у його діяльності. У передвоєнний період та під час Першої світової війни він неодноразово брав участь у переговорах із представниками російських політичних партій демократичного спрямування, що сприяло налагодженню зв’язків українських громадських діячів із російськими опозиційними політичними силами.

А. Ніковський глибоко усвідомлював цілі українського визвольного руху, його завдання і шляхи практичного здійснення. Уже на початку своєї громадсько-політичної діяльності він поєднував організаційні, ідеологічні та політичні функції, заявляючи про себе як про послідовного діяча національно-патріотичного спрямування.

Повалення самодержавства у Росії започаткувало якісно новий етап у громадсько-політичній діяльності А. Ніковського. З перших днів революції він став активним учасником українського руху, зокрема був членом Центральної і Малої рад, РОГО м. Києва, Крайового комітету охорони революції в Україні, комісаром м. Києва. Його політичним кредо було об’єднання усіх українських земель у одній державі та автономія України. Загалом А. Ніковський підтримував політику Центральної Ради, однак нездатність кабінету В. Голубовича адекватно реагувати на виклики часу, запобігти поширенню анархії і протистояти наступу більшовиків, а також

недопущення соціалістів-федералістів до формування РНМ, відштовхнули його від УЦР, про що свідчать вихід зі складу Виконавчого комітету Ради та постійна критика есерівського уряду.

У добу Центральної Ради А. Ніковський відстоював автономістсько-федералістську концепцію державного ладу, яка передбачала надання Україні автономії у складі перебудованої на федеративних засадах Російської республіки. Утім, під впливом об'єктивних чинників (Жовтневого перевороту у Петрограді та поширення більшовизму на значній території колишньої Російської імперії, Берестейського договору та введення в Україну німецьких і австро-угорських військ) відбулася трансформація поглядів А. Ніковського на майбутній державний лад в Україні – він стає прихильником самостійності України. Водночас, федеративна складова присутня у державницькій концепції А. Ніковського і надалі. У 1918 р. він виступив з ідеєю утворення Чорноморсько-балтійського союзу, до якого могли увійти незалежні держави, що виникли на території колишньої Російської імперії з метою спільної боротьби проти більшовиків.

А. Ніковський був противником Гетьманату П. Скоропадського, але сприймав появу нової влади як закономірність, що була викликана недолугою політикою Центральної Ради. У цей період він був одним з ініціаторів, організатором і активним діячем Українського національного союзу, брав участь у переговорах про формування уряду Української Держави у травні та жовтні 1918 р. Як політик поміркованих поглядів, А. Ніковський був прихильником мирного шляху зміни влади, а тому повстання Директорії не підтримав.

Вплив А. Ніковського на суспільно-політичне життя України періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. значною мірою визначався його приналежністю до керівництва УПСФ. Наявність у А. Ніковського організаторських здібностей сприяла тому, що він виконував роль політика-практика – представляв інтереси партії як заступник голови УЦР та член Малої ради, вів переговори з іншими політичними силами, забезпечував функціонування партійного друкованого органу газети “Нова рада” тощо.

Неабиякий хист державного діяча А. Ніковський виявив на посаді міністра закордонних справ УНР, яку обіймав з травня 1920 до січня 1922 р. Не маючи досвіду дипломатичної праці, у надзвичайно важких умовах життя в еміграції, йому, тим не менше, вдалося: 1) організувати стабільну і ефективну роботу українського зовнішньополітичного відомства; 2) покращити взаємозв'язок МЗС з посольствами і місіями, вдосконалити їх діяльність; 3) налагодити систематичне інформування європейської громадськості про події в Україні та діяльність Державного Центру УНР; 4) встановити контакти із державними інституціями та військово-політичними чинниками країн, які відігравали значну роль у тогочасній системі міжнародних відносин і могли впливати на майбутнє України. Діяльності А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ УНР постійно перешкождали нерегулярне і недостатнє фінансування ввіреного йому міністерства, недисциплінованість та зловживання дипломатичних

представників, перманентне протистояння різних політичних сил всередині ДЦ УНР.

А. Ніковський відіграв одну із ключових ролей у підготовці і проведенні Другого Зимового походу військ УНР. Зокрема, він займався організацією закупівлі зброї, обмундирування, техніки та харчів для армії, координував співпрацю військового міністерства з українськими закордонними представництвами, забезпечував інформування іноземної преси про події збройної боротьби в Україні тощо.

У період перебування на посту міністра закордонних справ А. Ніковський також брав активну участь у роботі РНМ УНР, Ради Республіки, політичному житті української еміграції. Він був одним із організаторів Українського центрального комітету – добродійної організації, яка на початковому етапі свого існування була офіційним прикриттям для діяльності ДЦ УНР, а після його ліквідації і до 1939 р. стояла на варті прав українських емігрантів у Польщі.

Незважаючи на напружену політичну та державницьку діяльність у добу національно-визвольних змагань, А. Ніковський знаходив час для творчої роботи. Він зарекомендував себе не лише як виважений політик, а й як непересічний журналіст, фейлетоніст, мовознавець та літературний критик. Впродовж 1917–1919 рр. А. Ніковський очолював один з найвпливовіших українських часописів цього періоду – газету “Нова рада”, яка стала вагомим чинником у боротьбі за національне відродження України, співпрацював із такими періодичними виданнями як “Кооперативна зоря”, “Громада”, “Книгар”, видав збірку фейлетонів “Буржуазна Рада” (1918 р.). У цей період він також продовжував розпочаті ще під час навчання в університеті мовознавчі дослідження, підсумком яких стала праця “Український правопис” (1918 р.). Результатом визнання наукового потенціалу А.

Ніковського було його призначення у 1919 р. керівником двох словникових комісій ВУАН: Комісії словника живої української мови та Термінологічної комісії. Літературознавча діяльність А. Ніковського ознаменувалася виданням книги літературних есе “Vita nova” про творчість П. Тичини, Я. Савченка, М. Семенка, яка стала знаковою для цієї доби. Не зважаючи на бурхливу політичну і державотворчу діяльність на посаді міністра закордонних справ УНР, А. Ніковський не стояв осторонь від культурного життя української еміграції у Польщі. У цей час він виступав із рефератами на літературну тематику, брав участь в організації різного роду культурно-просвітніх заходів та співпрацював із газетою “Українська трибуна” (Варшава).

Розчарувавшись у здатності українських політиків порозумітися між собою і консолідовано боротися за українську незалежність, на початку 1922 р. А. Ніковський остаточно відійшов від політичної діяльності. Водночас він залишився вірним українській національній ідеї, оскільки під час неформальних зустрічей з лідерами УНР зобов’язався не брати участі в антиуенерівських акціях та не розголошувати відомих йому державних таємниць.

Надзвичайно важким для А. Ніковського виявився період вимушеного перебування в еміграції у Берліні, коли він працював у видавництві Я. Оренштайна та співпрацював із Громадським комітетом у Празі. Драматичний перебіг національно-визвольних змагань, розрив із родиною, важкі умови емігрантського життя стали для А. Ніковського причиною глибокої душевної кризи і прагнення повернутися в Україну.

Повертаючись у 1924 р. з еміграції, А. Ніковський вирішив повністю зосередитись на літературно-критичній та науковій діяльності, оскільки вважав, що цим зможе найбільше прислужитися своєму народу. Починаючи з кінця 1924 р., він плідно працював над виданням та коментуванням творів українських та світових класиків. До його літературознавчого доробку належать вступні статті та передмови до більше, ніж 15 видань українських та зарубіжних авторів, серед яких були твори Лесі Українки, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, В. Винниченка, В. Шекспіра, А. Франса та ін. Важливим елементом літературної діяльності А. Ніковського у згаданий період були переклади на українську мову творів М. Гоголя та Дж. Лондона, які отримали схвальні відгуки літературних критиків.

Головним напрямком наукової діяльності А. Ніковського була робота у словникових комісіях ВУАН. Як один із співавторів російсько-українського словника та низки термінологічних словників, автор “Словника українсько-російського”, він відіграв важливу роль в усталенні української літературної мови, уніфікації правопису, сформуванні наукової і технічної термінології.

Плідну літературну та наукову працю А. Ніковського перервав арешт за сфабрикованим звинуваченням у приналежності до Спілки визволення України у липні 1929 р. Йому було інкриміновано приналежність до Президії СВУ, організацію філії спілки в Одесі та “п’ятірок” у радянських видавництвах, шкідництво на “літературному фронті” тощо. Відомостей про продовження А. Ніковським громадсько-політичної чи наукової діяльності після засудження у справі СВУ немає.

Запропоноване дисертаційне дослідження ставило за мету комплексне висвітлення життєвого шляху, громадсько-політичної, а також наукової, публіцистичної, редакційної і літературознавчої діяльності А. Ніковського. Однак, не втрачає сенсу подальша розробка зазначеної проблеми. Дисертант має намір проводити подальше дослідження політичної і державотворчої діяльності А. Ніковського, особливо у добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Також доцільним вважається продовження пошуку та вивчення його епістолярної спадщини як у вітчизняних архівах, так і за кордоном (Польщі, Німеччині), введення цих матеріалів у науковий обіг, видання публіцистичних праць діяча. Втілення у життя запропонованого буде сприяти популяризації і вшануванню пам’яті А. Ніковського як визначного громадсько-політичного діяча України новітньої доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний держаний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), м. Харків.

Опис 2.

1. Спр. 1617. Листування з уповноваженим наркомату закордонних справ СРСР при Раднаркомі УСРР з приводу розгляду заяв громадян про повернення на Україну з Польщі, Болгарії та інших держав (5 січня 1924 р. – 4 листопада 1924 р.). – 47 арк.

Ф. 166. Народний комісаріат освіти Української РСР.

Опис 4.

2. Спр. 244. Матеріали про роботу Всеукраїнської академії наук (статут, плани, доповіді, звіти, кошториси, доповідні записки, списки дійсних членів та співробітників, листування) (5 лютого 1924 р. – 23 березня 1926 р.). – 493 арк.

Опис 6.

3. Спр. 724. Звіт управління в справах літератури і видавництва Укрголовліту про його роботу за 1925 / 26 рік (1926 р.). – 125 арк.

Ф. 1065. Рада Народних Міністрів УНР. 1918–1920 рр.

Опис 2.

4. Спр. 9. Протоколи Ради Народних Міністрів УНР (1 жовтня – 29 грудня 1920 р.). – 128 арк.
5. Спр. 271. Постанова про асигнування в розпорядження Міністра закордонних справ 70000 польських марок на видатки комісії по розробленню “Основного державного закону Української Народної Республіки” (17 грудня 1920 р.). – 6 арк.
6. Спр. 294. Документи по виробленню проекту Конституції УНР. Том 2. (1920 р.). – 163 арк.

Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.

Опис 1.

7. Спр. 16. Протоколи засідань Комітету Центральної Ради (26 квітня – 19 травня 1917 р.). – 16 арк.
8. Спр. 21. Книга протоколів засідань Центральної Ради (22 липня – 8 вересня 1917 р.). – 82 арк.

**Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави, м. Київ.
1918–1919 рр.**

Опис 1.

9. Спр. 16. Телеграми з Херсонської губернії, Хотинського та Звенигородського повітів про заворушення селян, проект положення про організацію Української державної варти, пояснююча записка до статуту МВС, огляд діяльності освідомлюючого відділу та земельних комісій (28 травня – 30 грудня 1918 р.). – 116 арк.
10. Спр. 70. Донесення співробітників інформаційного відділу про політичне становище, настрої населення, політичних діячів, обшуки та арешти та ін. на Київщині (28 березня – 27 жовтня 1918 р.). – 340 арк.

Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР. 1918–1921 рр.

Опис 2.

11. Спр. 6. Постанови і закони Ради Народних Міністрів і накази Ради Республіки (3 січня – 17 червня 1920 р.). – 85 арк.
12. Спр. 16. Листування з дипломатичною місією УНР в Румунії про заключення польсько-румунського союзу (23 грудня 1920 р. – 19 лютого 1921 р.). – 13 арк.
13. Спр. 33. Листування з головним уповноваженим УНР, Міністерством закордонних справ, про відпуск коштів на формування військ, фінансування дипломатичних і торгівельних місій УНР за кордоном. Рапорти і акти начальника канцелярії Директорії про переїзд в Кам'янець, облік майна і прийому цінностей, газети (6 березня – 31 грудня 1920 р.). – 392 арк.
14. Спр. 42. Постанова Ради Міністрів УНР про ліквідацію військово-санітарних місій УНР за кордоном (11 серпня – 17 грудня 1920 р.). – 13 арк.
15. Спр. 55. Листування з державною канцелярією про звільнення та призначення урядовців, одноразовий надзвичайний податок та затвердження законів і постанов. Список членів комісії по виробленню Конституції УНР (16 квітня – 28 грудня 1920 р.). – 252 арк.
16. Спр. 81. Протоколи і матеріали засідань Ради Республіки і Ради Міністрів. Закон про фінансово-економічну раду. Розпорядження уряду, Петлюри та доповіді про відношення до Ліги Націй, допомогу інтернованим українцям та інше (2 січня – 29 грудня 1920 р.). – 212 арк.
17. Спр. 90. Огляди преси УНР і закордонної преси про економічне і політичне життя України, Радянської Росії й західноєвропейських країн (2 січня – 23 квітня 1921 р.). – 507 арк.
18. Спр. 109. Огляд преси, доповіді та звіти про діяльність місій УНР у Німеччині, Болгарії, Туреччині, Франції, визнання уряду УНР. Життя російських і українських контрреволюційних емігрантів за кордоном та інші питання взаємовідносин з закордонними державами (4 лютого – 25 квітня 1921 р.). – 392 арк.

Опис 4.

- 19.Спр. 1. Листування Петлюри з міністрами про організацію діяльності Директорії (1919–1922 рр.). – 227 арк.
20.Спр. 4в. Протоколи Ради Народних Міністрів (1920 р.). – 97 арк.

Ф. 1871. Огієнко Іван Іванович (митрополит Холмський Іларіон) (1882–1972) – політичний, державний культурний і церковний діяч, історик, професор, міністр освіти, міністр сповідань Директорії УНР.

Опис 1.

- 21.Спр. 6. Особисті записні книжки І. Огієнка (1920 р.). – 40 арк.

Ф. 2171. Подільська окружна комісія з виборів до Українських Установчих зборів, м. Вінниця. 1917 р.

Опис 1.

- 22.Спр. 8. Протоколи окружної комісії з виборів до Установчих зборів, кандидатські списки від блоку Української трудової партії [і] соціалістів-федералістів по Подільському виборчому округу (11–18 грудня 1917 р.). – 23 арк.

Ф. 2469. Головна квартира Гетьмана всієї України і військ козацьких, м. Київ. 1918 р.

Опис 1.

- 23.Спр. 8. Листування з гетьманськими редакціями газет про присилку статей на рецензію (1918 р.). – 45 арк.

Ф. 2592. Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, м. Київ. 1917–1918 рр.

Опис 1.

- 24.Спр. 2. Журнали засідань Генерального Секретаріату за період з 8 червня 1917 р. до 8 січня 1918 р. (копії) (8 червня 1917 р. – 8 січня 1918 р.). – 100 арк.
25.Спр. 65. Журнали засідань Ради Народних Міністрів з № 8 від 21 січня до № 60 від 27 квітня (копії) (21 січня – 27 квітня 1918 р.). – 94 арк.

Ф. 3073. Український Національний Союз, м. Київ. 1918 р.

Опис 1.

- 26.Спр. 5. Меморандум Союзу (1918 р.). – 15 арк.

Ф. 3077. Посольство Української Держави в Німеччині, м. Берлін. 1918 р.

Опис 1.

- 27.Спр. 2. Стрічка розмов по прямому проводу з міністерством в Києві, телеграми з Берліну до Києва і з Києва до Берліну, політичні інформації, директиви міністерства в справі персонального складу. Особисті

телеграми посла Штейнгеля (4 липня – грудень 1918 р.). – 104 арк.

**Ф. 3205. Особиста канцелярія голови Ради Народних Міністрів УНР
. 1919–1923 рр.**

Опис 1.

- 28.Спр. 25. Листування Міністерства закордонних справ з головою Ради Народних Міністрів про персональний склад дипломатичних місій, командировання за кордон, асигнування коштів (25 травня – 30 грудня 1920 р.). – 115 арк.
- 29.Спр. 66. Журнали засідань Ради Народних Міністрів (11 січня – 9 грудня 1921 р.). – 276 арк.

**Ф. 3327. Щоденна газета “Українська трибуна” в м. Варшаві.
1921–1922 рр.**

Опис 1.

- 30.Спр. 2. Відомості про виплату построчної платні співробітникам газети “Українська трибуна”. – 58 арк.

**Ф. 3508. Український центральний комітет в Річі Посполитій
Польській, м. Варшава.**

Опис 1.

- 31.Спр. 1а. Статут [...] Українського Центрального Комітету у Варшаві (на польській мові) (1921 р.). – 7 арк.

**Ф. 3563. Особовий фонд голови головного політичного комітету УПСР за
кордоном, доктора соціології Микити Юхимовича Шаповала.
1907–1932 рр.**

Опис 1.

- 32.Спр. 58 а. Рукопис статті “Гетьманщина і Директорія” (уривок зі споминів). – 65 арк.
- 33.Спр. 92. Хронікальні нотатки про події на Україні на протязі 1914–1927 рр. – 56 арк.

**Ф. 3581. Посольство Української Народної Республіки в Австрії, м.
Відень. 1918–1922 рр.**

Опис 3.

- 34.Спр. 25. Обіжники Міністерства закордонних справ УНР у м. Тарнові за жовтень 1920 – листопад 1921 р. (копії) (30 листопада 1920 р. – 10 грудня 1921 р.). – 89 арк.
- 35.Спр. 52. Листування з Міністерством закордонних справ УНР в м. Тарнові та іншими установами про затвердження нового штату посольства, роботу його консульського відділу, ліквідацію української місії в Софії та по іншим питанням (28 червня 1920 р. – 3 січня 1922 р.). – 193 арк.

**Ф. 3619. Посольство Української Народної Республіки в Німеччині, м.
Берлін. 1919–1923 рр.**

Опис 3.

36.Спр. 19. Листи Міністерства закордонних справ УНР послам про діяльність посольств, різних груп української еміграції і окремих осіб, про політичне та економічне становище на Україні, відношення західних держав до УНР і ЗУНР, єврейського населення та з інших питань (4 січня – листопад 1921 р.). – 199 арк.

Ф. 3656. Рада Республіки, м. Тарнів (Польща). 1921 р.

Опис 1.

37.Спр. 25. Журнали засідань Комісії закордонних справ петлюрівської Ради Республіки (14 лютого – 30 липня 1921 р.). – 66 арк.

Опис 2.

38.Спр. 19. Відчит про діяльність Ради Республіки петлюрівської Директорії, її Державного Центра і діяльність партії соціалістів-федералістів при ньому. Брошура “Український республікансько-демократичний союз і його завдання” (1 червня – 13 листопада 1921 р.). – 92 арк.

Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР. 1918–1924 рр.

Опис 2.

39.Спр. 7. Листи головному отаману Петлюрі від послів (3 листопада 1919 р. – 17 листопада 1923 р.). – 438 арк.

40.Спр. 10. Копії законів про форми державного устрою Української Народної Республіки за кордоном, про Раду Республіки, про місцеві органи загальної адміністрації, про вищу фінансово-економічну раду, про Державну народну раду та інші (28 вересня 1920 р. – 24 листопада 1921 р.). – 108 арк.

41.Спр. 11. Книга наказів по Міністерству закордонних справ (30 січня – 3 вересня 1920 р.). – 120 арк.

42.Спр. 14. Місячні звіти про діяльність Міністерства закордонних справ за 1920 рік (липень – серпень 1920 р.). – 167 арк.

43.Спр. 18. Доповіді та доповідні записки про діяльність відділу преси міністерства за кордоном, діяльність російських емігрантів за кордоном, взаємовідносини Радянської Росії з іншими державами та про єврейські погроми, що їх чинили війська Денікіна на Україні (2 липня 1920 р. – 4 квітня 1921 р.). – 240 арк.

44.Спр. 23. Листування міністра закордонних справ з головою Директорії С. Петлюрою про спільну політичну працю місій Української Народної Республіки і Кубанського уряду за кордоном та політику уряду Української Народної Республіки за кордоном (5 жовтня 1920 р. – 29 червня 1921 р.). – 40 арк.

45.Спр. 24. Листування з головою Ради Міністрів Української Народної Республіки про закордонну політику, з фінансових питань (1 серпня 1920 р. – 11 липня 1921 р.). – 143 арк.

46.Спр. 31. Листування міністра закордонних справ з окремими особами : Байловим, Василько, Геронімусом, Ейхельманом та іншими на літери

- “Б”–“П” (25 травня 1920 р. – 16 травня 1921 р.). – 135 арк.
- 47.Спр. 32. Листування міністра закордонних справ з Сабочинським, Франкфуртом, Чикаленко, Шелухіним, Якубовським, Федором Шульгою, Саліковським, Стемповським (29 жовтня 1920 р. – 4 серпня 1921 р.). – 164 арк.
- 48.Спр. 33. Листування з послами та головами місій Української Народної Республіки : Василько, Кедровським, Олесницьким, Мацієвичем, Сікевичем, Стоцьким, Токаржевським, Яковлівим (10 вересня 1920 р. – 5 березня 1922 р.). – 60 арк.
- 49.Спр. 34. Листи до міністра А. Ніковського від К. Лоського, Снарського, Стругача, Тірського та інших осіб (16 липня – 30 листопада 1920 р.). – 14 арк.
- 50.Спр. 44. Накази по Міністерству закордонних справ (11 липня – 29 грудня 1921 р.). – 44 арк.
- 51.Спр. 46. Інструкції, копії договорів, статuti, запитання поодиноких політичних фракцій і партій, журнали засідань Ради Міністрів, заяви, ноти, меморандуми, обіжне листування, справи Віденської національної ради, листування з польським урядом, справи Пескарцолі, засідання нового коаліційного кабінету, листування проф. Ейхельмана та інше (5 січня 1921 р. – 6 січня 1922 р.). – 287 арк.
- 52.Спр. 48. Копія доповіді начальника Головної управи постачання про важке матеріальне становище урядовців українських установ в м. Ченстохові. Листування з головою Ради Міністрів Української Народної Республіки про приїзд консула Української Народної Республіки в Данціг за візами для переїзду в Прагу, про проект єдиного представництва Української Народної Республіки в Польщі. Листування з Міністерством праці про організацію бюро праці (5 січня – 4 листопада 1921 р.). – 137 арк.
- 53.Спр. 57. Листування по канцелярії міністра з організаційних питань та про персональний склад в зв'язку з зміною міністра (12 січня 1921 р. – 21 серпня 1922 р.). – 42 арк.
- 54.Спр. 61. Листування з дипломатичними місіями в Варшаві, Австрії, Італії, Чехословаччині, Угорщині про надсилку інформацій та літератури, про життя українських емігрантів в Чехословаччині, договір між Українською Народною Республікою та Францією, Італією, Бельгією, новорічні поздоровлення (3 січня 1921 р. – 10 серпня 1922 р.). – 154 арк.
- 55.Спр. 62. Листування з місією Української Народної Республіки в Польщі про грошові справи, персональний склад, матеріальне становище та діяльність місій (21 січня 1921 р. – 12 лютого 1922 р.). – 94 арк.
- 56.Спр. 76. Листування міністра закордонних справ з Ф. П. Швецем про надання допомоги в одержанні візи для переїзду за кордон, з головою дипломатичної місії у Варшаві про пересилку інформацій, з тов[аришем] міністра внутрішніх справ Української Народної Республіки, про фінансове становище уряду та з іншими окремими особами (20 січня 1921 р. – 6 лютого 1922 р.). – 16 арк.

- 57.Спр. 119. Копії протоколів нарад послів і голів закордонних місій Української Народної Республіки у Відні (18 серпня 1920 р.). – 17 арк.
- 58.Спр. 123. Список співробітників Міністерства закордонних справ, які підлягають реєвакуації, листування з Радою Народних Міністрів про реєвакуацію уряду і установ УНР. Накази Уряду УНР, доповідна записка керуючого департаментом чужоземних зносин (16 січня – 21 грудня 1920 р.). – 113 арк.
- 59.Спр. 124. Списки співробітників Міністерства закордонних справ, листування з Українською військово-санітарною місією для допомоги полоненим, горожанським комітетом у Львові, головною управою Червоного Хреста про матеріальне становище Міністерства закордонних справ, про збори грошей управою Червоного Хреста та допомогу інтернованим українцям (7 червня – 17 грудня 1920 р.). – 34 арк.
- 60.Спр. 126. Листування з канцелярією Директорії Української Народної Республіки про утворення консульства Української Народної Республіки в Гданську, про утворення дипломатичного представництва УНР при Лізі Націй, про призначення на посади, скорочення штатів та інше (24 травня – 31 липня 1920 р.). – 57 арк.
- 61.Спр. 130. Витяги з журналу засідань Ради Народних Міністрів, огляд преси про Україну, інформаційні повідомлення про роботу міністерств Української Народної Республіки та штати дипломатичної місії в Аргентині, про ліквідацію дипломатичної місії в Польщі (1 січня – 29 грудня 1921 р.). – 214 арк.
- 62.Спр. 138. Постанови УНР та листування про зміну штатів дипломатичної місії УНР в Річі Посполитій Польській, про встановлення загального штату міністерства, про утримання посольств в Туреччині, Швейцарії та реєстр членів Міністерства закордонних справ (4 січня – 30 грудня 1922 р.). – 150 арк.
- 63.Спр. 167. Списки співробітників міністерства та дипломатичних місій і посольств УНР за кордоном (5 червня 1920 р. – 11 червня 1921 р.). – 30 арк.
- 64.Спр. 199. Листування з місією Української Народної Республіки в Польщі про штати та фінансове становище місії (1 січня – 5 вересня 1921 р.). – 210 арк.
- 65.Спр. 204. Штати, грошова звітність та листування про фінансовий стан місії Української Народної Республіки в Англії (11 грудня 1919 р. – 10 грудня 1920 р.). – 50 арк.
- 66.Спр. 258. Листування з дипломатичною місією УНР в Річі Посполитій Польській про скорочення штатів та персональний склад місії, меморандум представникам угорського уряду про утворення телеграфного агентства в Парижі та статут УЦК у Варшаві (7 січня 1920 р. – 19 січня 1924 р.). – 127 арк.
- 67.Спр. 278. Огляд сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики УНР, ноти, декларації, меморандуми УНР (1919–1920 р.). – 215 арк.

68. Спр. 301. Листування з Радою Народних Міністрів Білоруської Народної Республіки про взаємовідносини України з Білорусією та листування про видачу грошової позики Білорусії (15 січня 1919 р. – 23 жовтня 1920 р.). – 6 арк.
69. Спр. 302. Листування з Українським Червоним Хрестом, з головою Ради Міністрів, керуючим справами дипломатичної місії Української Народної Республіки в Польщі, з посольством Української Народної Республіки у Відні, про роботу Українського Червоного Хреста за кордоном по допомозі українським емігрантам, організації санітарного постачання для України та інше (1 червня 1919 р. – 26 листопада 1921 р.). – 171 арк.
70. Спр. 311. Листування з представниками місій УНР про стан української справи на Кавказі, Кубані і [в] Криму (15 листопада 1919 р. – 18 жовтня 1920 р.). – 28 арк.
71. Спр. 318. Обіжники Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки (2 січня 1920 р. – 21 грудня 1921 р.). – 448 арк.
72. Спр. 325. Ноти, меморандуми та доповідні записки уряду УНР до уряду Польщі та інших держав Європи з протестом проти заключення миру Польщі з Радянською Росією та вимоги на визнання незалежної Української Народної Республіки (2 лютого 1920 р. – 1 березня 1921 р.). – 102 арк.
73. Спр. 326. Копія меморандуму уряду УНР уряду Речі Посполитої Польської та ноти про мирні переговори з Радянською Росією на мировій конференції в Ризі, витяги з польських часописів про роботу місії УНР у Варшаві (17 червня – 30 листопада 1920 р.). – 53 арк.
74. Спр. 339. Листування з Міністерством закордонних справ Фінляндії про персональний склад Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки (12 червня – 20 грудня 1920 р.). – 19 арк.
75. Спр. 354. Звіт про розмову між міністром закордонних справ [УНР] і міністром земельних справ Болгарії Стамбулінським. Реферат про інтерв'ю між міністром Франції у Будапешті Дешнером і професором Мацієвичем, головою Української дипломатичної місії в Румунії. Листування з посольством Української Держави, з головою Української дипломатичної місії в Румунії про фінансову і культурно-просвітню роботу місії, газетні статті (1 січня 1920 р. – липень 1921 р.). – 160 арк.
76. Спр. 375. Листування з посольством Української Народної Республіки в Фінляндії про біжучу роботу посольства (12 червня – 13 грудня 1920 р.). – 16 арк.
77. Спр. 396. Штати та списки співробітників дипломатичних місій за кордоном (31 травня – 18 грудня 1920 р.). – 23 арк.
78. Спр. 404. Огляд сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики УНР (1920–1921 рр.). – 214 арк.
79. Спр. 490. Листування з головою Ради Народних Міністрів, керуючим справами Директорії, про надсилку інформацій та документів, про взаємовідносини Української Народної Республіки і Річі Посполитої Польської, про ліквідацію консульства в Данцігу і утворення українського

комітету, меморандум про польсько-українські стосунки, про становище на Україні (19 вересня – 3 жовтня 1920 р.). – 273 арк.

80. Спр. 665. Інформаційні документи про діяльність банди Тютюнника на Україні (13 травня – 14 листопада 1921 р.). – 44 арк.

Опис 3.

81. Спр. 6. Копії проектів постанов Міністерства закордонних справ Директорії і листування з дипломатичними місіями за кордоном про відкриття генерального консульства в Туреччині, штати місій і їх фінансування. Адреси дипломатичних представників Директорії за кордоном (1919–1923 рр.). – 143 арк.

82. Спр. 7. Копії обіжників та розпоряджень Міністерства закордонних справ, доповіді та інформації дипломатичних місій Директорії за кордоном про діяльність цих місій (1919–1920 рр.). – 110 арк.

83. Спр. 9. Листування з головноуповноваженим м. Київа, Міністерством освіти Директорії про матеріальну допомогу петлюрівській армії, про постачання її продуктами і літературою та відведення приміщень для шкіл. – 18 арк.

84. Спр. 10. Копії листування з петлюрівським Міністерством внутрішніх справ та дипломатичною місією в Польщі про врегулювання відносин між Директорією і Польщею та одержання грошової позики від Польщі . Угода між так званим “евакуаційним” комітетом банди Савінкова і петлюрівською Директорією про боротьбу проти радянської влади. – 34 арк.

85. Спр. 12. Журнал вихідних паперів. – 70 арк.

86. Спр. 49. Матеріали про діяльність посольства УНР в Туреччині та надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (січень 1919 р. – 13 липня 1921 р.). – 211 арк.

87. Спр. 50. Інструкції та інформаційні повідомлення Міністерства справ закордонних УНР про роботу дипломатичних представництв, воєнно-політичне і господарське становище на Україні й в Криму, чернетки до річного звіту та журнал реєстрації вхідної кореспонденції місії УНР на Кавказі з Міністерством справ закордонних УНР і дипломатичними представництвами УНР в Туреччині, Італії, політичне становище за кордоном і відношення у цих країнах до петлюрівців (7 березня 1919 р. – 19 квітня 1921 р.). – 208 арк.

Ф. 3876. Особистий фонд професора Леоніда Тимофійовича Білецького. 1917–1942 рр.

Опис 1.

88. Спр. 3. Рукопис праці “Мої спомини”. 1917–1926 рр. – 282 арк.

Ф. 3983. Особистий фонд Галини Маврикіївни Журби. 1918–1939 рр.

Опис 1.

89. Спр. 5. Листи від Н. Абрамовича, П. Богацького, Б. Дорошенко, А. Невінського, Б. Протосевича, М. Шаповала та інших (22 жовтня 1921 р. –

2 березня 1937 р.). – 129 арк.

Ф. 4456. Василько Микола Прокопович. Представник уряду УНР за кордоном, уповноважений міністр і надзвичайний посол в Німеччині, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії. 1914–1924 рр.

Опис 1.

90.Спр. 1. Листування з Міністерством закордонних справ УНР, головою Ради Міністрів УНР Ливицьким, головами дипломатичних місій УНР та іншими установами і особами з питань міжнародної політики УНР, тяжкого фінансового становища дипломатичних місій, скорочення складу уряду УНР та переїзду його до Варшави та інше (8 липня 1918 р. – 17 березня 1924 р.). – 398 арк.

Ф. 4659. Центральний комітет партії українських соціалістів-федералістів, м. Київ. 1917–1919 рр.

Опис 1.

91.Спр. 1. Проект програми партії, резолюція з'їзду, список членів чернігівської парторганізації та інші документи партії (1918 р.). – 201 арк.
92.Спр. 3. Постанови конференції партії соціалістів-федералістів за 21–22 вересня 1918 р. – 2 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 44. Центральний комітет партії соціалістів-федералістів.

Опис 1.

93.Спр. 1. Протоколи засідань, стенограми розширених зборів Центрального комітету партії соціалістів-федералістів (14 травня – 31 грудня 1918 г.). – 196 арк.

Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення Великої жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни в Україні.

Опис 2. 1917–1920 рр.

94.Спр. 241. Доклады, сообщения, переписка австро-германских представителей на Украине о соотношении сил и политических течений на Украине, о формировании дивизии казаков, Украина в экономических, военных и политических планах Германии и Австро-Венгрии (документы на немецком языке) (1 мая – 5 августа 1918 г.). – 260 л.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління.

Опис 1.

95. Спр. 2792. Обзор Департамента полиции об украинском националистическом движении (1911 г.). – 105 л.

Опис 5.

96. Спр. 42. Агентурные сведения о деятельности украинской буржуазно-националистической партии УСДРП и о лицах, принадлежащих к этой партии. Обзор политического движения в Галиции. Том. 1 (9 января 1915 – 16 февраля 1916 гг.). – 600 л.

Ф. 295. Київський Тимчасовий Комітет у справах друку.

Опис 1.

97. Спр. 51. Дело об издании в гор[оде] Киеве Гринченко Б. Д. и Чикаленко Е. Х. газеты “Рада” на украинском языке (23 января 1906 – 19 июня 1915 гг.). – 43 л.

98. Спр. 513. Уведомление киевского губернатора о выдаче Никовскому А. В. свидетельства на издание в гор[оде] Киеве газеты “Вісті” на украинском языке и её программе (23 декабря 1914 – 20 февраля 1915 гг.). – 2 л.

Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління.

Опис 4.

99. Спр. 20. Переписка с жандармскими управлениями и агентурные сведения об украинских буржуазно-националистических организациях “Українське національне коло”, “Юнацька спілка” и др. в г. Харькове (12 января 1915 – 18 февраля 1916 гг.). – 296 л.

Ф. 385. Жандармське управління міста Одеси.

Опис 1.

100. Спр. 2059. Дело по обвинению учительницы Плахотнюк А.С., крестьянина Коваля М.Ф. и др. в принадлежности к партии эсеров и хранении нелегальной литературы (19 октября 1906 – 18 февраля 1913 гг.). – 188 л.

Опис 2.

101. Спр. 2. Сводки данных наружного наблюдения по гор[оде] Одессе за лицами принадлежащими к РСДРП, партии эсеров, “Бунд” и другим (15 декабря 1909 – 6 июня 1915 гг.). – 243 л.

Опис 7.

102. Спр. 86. Циркуляры Департамента полиции и переписка с жандармским управлением и Одесским градоначальником о деятельности украинской буржуазно-националистических партий и организаций : “Союза для освобождения Украины”, мазепинского “Народного комитета”, “Украинской национал-демократической партии” и о лицах, принадлежащих к ним (2 января – 25 декабря 1915 г.). – 191 л.

103. Спр. 100. Переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским ГЖУ и др. о деятельности украинской буржуазно-националистической партии УСДРП, “Юнацької Спілки”, об[щест]ва “Просвіта” и о лицах, к

ним принадлежащих (5 января 1916 – 7 января 1917 гг.). – 150 л.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати.

Опис 1.

104. Спр. 4928. Представления прокурора Одесского окружного суда о производстве дознания по обвинению учительницы с. Петровки-Лысенково Одесского уезда Херсонской губернии Плахотнюк А. в принадлежности к партии эсеров и об обнаружении в помещении Одесского общества “Просвита” типографии и склада эсеровской литературы (23 октября 1906 – 4 декабря 1907 гг.). – 25 арк.

Ф. 721. Південно-Західний комітет Всеросійського союзу міст.

Опис 3.

105. Спр. 6467. Личное дело Никовского Андрея Васильевича. – 37 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ

106. Спр. 67098. Справа “СВУ”. – Т. 59. Архівно-слідча справа А. Ніковського. – Ч. 1. – Арк. 1–267.
107. Спр. 67098. Справа “СВУ”. – Т. 59. Архівно-слідча справа А. Ніковського. – Ч. 2. – Арк. 268–496.
108. Спр. 67098. Справа “СВУ”. – Т. 59. Архівно-слідча справа А. Ніковського. – Ч. 3. – Арк. 497–731.

Державний архів м. Києва

Ф. 292. Канцелярія комісара Тимчасового уряду по місту Києву. 1917 р.

Опис 1.

109. Спр. 10. Листування з Міністерством внутрішніх справ про призначення комісара м. Києва та про невизнання його українським Генеральним Секретаріатом (19 вересня – 19 жовтня 1917 р.). – 11 арк.

Державний архів Миколаївської області

**Ф. 468. Аркас Микола Миколайович (1852–1909 рр.) – український композитор, голова Миколаївського товариства “Просвіта”.
1891–1909, 1912 рр.**

Опис 1.

110. Спр. 14. Листи бібліотекаря Одеської “Просвіти” Ніковського А. В. Аркасу М. М. (24 листопада 1906 р. – 6 січня 1908 р.). – 9 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Ф. 1. Літературні матеріали.

111. № 26120. Протокол № 4 общего собрания Укр[аинской] Академии Наук 16 декабря 1918 г. об образовании Управления Академии ; сообщения из жизни I–II отделов ; о гонораре ; о языке академических изданий ; об общем органе для всех отделов А[кадемии] Н[аук] ; ассигновании на 1919 г. ; о встрече Директории (16 декабря 1918 г.). – 10 л.
112. № 26342. Протокол № 4 Совета АН УССР 23 ноября 1925 г. : о передаче библиотеки б[ывшего] у[ниверсите]та Св. Владимира АН УССР ; о передаче здания № 35 по [улице] Короленка АН УССР ; о представителях в комиссию экспертную, о выставке работ ВУАН по изучению производственных сил Украины (23 ноября 1925 г.). – 14 л.
113. № 35838–35841. Шелухін С[...] – [Чикаленку] Євгену Харламповичу. Листи : 19 квітня, 4, 5, 17 вересня 1908 р. з Одеси в [...]. – 4 од. зб. : 15 арк.

Ф. 3. Листування.

114. № 52549–52553. Ніковський Андр[...] – [Стебницькому] Петру Януаровичу. Листи : 12 серпня 1913 р. – 12 вересня 1917 р. – 5 од. зб. : 7 арк.
115. № 60476–60479. Ников[ский] Андрей – [Саливону] Григорию Дмитриевичу. Письма : 21 мая 1911 г. – 8 октября 1915 г. из Одессы, Мардаровки в Киев, Одессу. – 4 од. зб.
116. № 60480–60487. Никовская Нат[...] – [Саливону] Григорию Дмитриевичу. Письма : 4 мая 1911 г. – 5 июля 1917 г. из Одессы, Новых Самжар, Крижополя в Одессу, Киев.

Ф. 10. Архів Академії Наук УРСР. Українське наукове товариство в Києві.

117. № 30858. Перший відділ Української Академії Наук (довідка) (1919 р.). – 4 арк.
118. № 32915. Список членів комісій та секцій Українського наукового товариства (1921 р.). – 12 арк.
119. № 32919. Протоколи засідань Ради Українського наукового товариства в Києві (1907–1921 рр.). – 152 арк.

Ф. 44. Газета “Рада”.

120. № 5–7. “Рада”. Українська щоденна політична, економічна і літературна газета. Оголошення (реклама) про умови передплати на 1912, 1913, 1914 рр. – 3 од. зб. : 3 арк.
121. № 9. [Войцехівська Марья]. Проба статистичного аналізу українського національного руху по передплатницькому контингенту “Ради” (1911 р.). – 10 арк.
122. № 13. Издатели и сотрудники газ[еты] “Рада” – Командующему войсками Киевского военного округа. Объяснительная записка по поводу помещенных в газете статей “Конец сезона” и “Шансы войны и мира” (1914 р.). – 2 л.

123. № 373–434. Єфремов Сергій [Олександрович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи : 29 серпня 1906 – 9 вересня 1917 рр. з Києва, Петербурга, Вінниці до ст. Перешори Полтавської губ., Одеси, Кисловодська, Петербурга. – 62 од. зб. : 30 арк., 14 закритих листів, 33 листівки.
124. № 490–606. Ніковський Андрій [Васильович] – Чикаленку Євгену Харламповичу. Листи : 6 вересня 1908 – 22 жовтня 1917 рр. з Одеси, Києва до Києва, ст. Мардаровки, ст. Перешори Херсонської губ., Кисловодська. – 118 од. зб. : 159 арк.

Ф. 226. Ніковський Андрій Васильович.

125. № 5. [Ніковський Андрій Васильович]. Записна книжка (є записи про події політичного характеру) (11 березня – 15 серпня 1918 р.). – 23 арк.
126. № 7. Доверенность, выданная А. В. Никовскому издателем газеты “Рада” Е. Х. Чикаленко, на право проведения расчётов по ликвидации дел газеты (3 января 1915 г.). – 1 ед. хр. : 2 л.
127. № 28–32. Акционерное Южно-русское общество печатного дела – Никовскому Андрею Васильевичу. Письма о подготовке статей для журнала “Основа” и денежных расчетов по его изданию : 5 июня 1915 – 12 июня 1916 гг. из Одессы в Киев. – 5 ед. хр. : 2 л., 3 открытки, 1 конверт.
128. № 38. Общество народных чтений – в редакцию журнала “Основа”, [Никовскому]. Письмо с просьбой о подписке журнала на льготных условиях : 9 декабря 1915 г. из Владивостока в [Одессу]. – 1 л.
129. № 51–58. Українська книгарня “Слово” – в редакцію журналу “Основа” [Ніковському А.В.]. Листи про підписку на журнал та розповсюдження його книжок книгарнею. За підписом Д. Лисочико. – 8 од. зб. : 7 листівок.
130. № 90–99. Гаврилюк Ілько [...] – Ніковському Андрію Васильовичу. Листи : 30 вересня 1915 – 2 січня 1916 рр. з Одеси до Києва. – 10 од. зб. : 16 арк., 1 листівка, 1 відрізний купон, 3 конверти.
131. № 134–151. Єфремов Сергій [Олександрович] – Ніковському Андрію Васильовичу. Листи : 1 листопада 1910 – 26 червня 1918 рр. з Києва, Кононівки до Одеси, Києва, Ромодана. – 18 од. зб. : 10 арк., 11 листівок, 1 відривний купон, 2 конверти.
132. № 159. Любич Я[...] Б[...] – Никовскому Андрею Васильевичу, управляющему газеты “Рада”. Письмо о денежных расчетах за доставку бумаги для газеты : 2 марта 1915 г., Киев. – 1 ед. хр. : 1 л., конверт.
133. № 191–192. Слабченко Михайло [...] – Ніковському Андрію Васильовичу. Листи : [...] – 1912 р. з [Одеси], Парижа до Києва. – 2 од. зб. : 2 арк., листівка.
134. № 193–197. Стебницький П[єтро] [Януарович] – Ніковському Андрію Васильовичу. Листи : 30 червня 1912 – 24 січня 1918 рр. з Гагри, Петербурга до Києва, Москви. – 5 од. зб. : 6 арк., 1 закритий лист, 1 конверт.

Ф. 317. Єфремов Сергій Олександрович.

135. № 1019–1056. Ніковський Андрій Васильович – Єфремову Сергію Олександровичу. Листи, листівки, від[різний] купон : 4 листопада 1910 – 24 грудня 1915 рр. з Одеси, ст. Ромодан Полтавської губ. до Києва, Кононівки. – 38 од зб. : 46 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

136. 1917 год на Киевщине : хроника событий / [сост. : А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов ; ред. В. Манилов]. – К. : Государственное издательство Украины, 1928. – 580 с.
137. Вирок у справі “СВУ” : резолютивна частина // Харківський пролетар. – 1930. – 20 квітня. – С. 1.
138. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. / [відп. ред. і кер. упоряд. Верстюк В. Ф.]. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2006– .– (Серія “Джерела до вивчення історії Української революції”).
Т. 1. – 2006. – 687 с.
139. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. / [відп. ред. і кер. упоряд. Верстюк В. Ф.]. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2006– .– (Серія “Джерела до вивчення історії Української революції”).
Т. 2. – 2006. – 744 с.
140. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / [ред.-упоряд. П. П. Бачинський]. – К. : [б.в.], 1999. – 640 с. – (Реабілітовані історією).
141. Життєпис А. В. Ніковського // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1923. – Кн. 2–3. – С. 94–96.
142. *Заруба В. М.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / Віктор Миколайович Заруба. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС ; Ліра ЛТД, 2004. – 350 с.
143. Звіт Одеського Українського Клуба за 1910 р. – Одеса : Друкарня Т. Кумана, 1911. – 26 с.
144. Звіт Українського Клубу за 1911 р. – Одеса, 1912. – 25 с.
145. Історія Академії наук України. 1918–1923 : документи і матеріали / [відп. ред. П. С. Сохань ; упоряд. В. Г. Шмельов]. – К. : Наукова думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
146. Історія Національної Академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали / [відп. ред. О. С. Онищенко, упоряд. В. А. Кучмаренко]. – К. : НБУВ, 1998. – 762 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
147. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933 : документи і матеріали / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [відп. ред. П. С. Сохань, упоряд. : Т. В. Вересовська та ін.]. – К., 1998. – 544 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

148. Історія України (1917–1928 рр.) : [хрестоматія / авт.-упоряд. : А. І. Литвинчук, В. Й. Сидорук, В. М. Цятко]. – К. : [б.в.], 1997. – 236 с.
149. Історія української Конституції / [упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко] / Українська правнича фундація. – К. : Право, 1997. – 464 с.
150. Кандидатський список № 13 Української трудової партії і партії соціалістів-федералістів // Подільська воля. – Вінниця, 1917. – 24 грудня. – С. 4.
151. Конституційні акти України, 1917–1920 : невідомі конституції України / [відп. ред. Ю. Д. Прилюк]. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
152. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). / [ред. : М. Горький, И. Минц]. – М. : Государственное издательство “История гражданской войны”, 1936. – 205 с.
153. Листи А. Ніковського до В. Винниченка // Слово : література, мистецтво, критика, мемуари, документи. Зб. 2 / [ред. кол. : Г. Костюк (голова) та ін.]. – Нью-Йорк : Об’єднання українських письменників в екзилі, 1964. – С. 318–321.
154. Листування А. Ніковського та Є. Чикаленка за 1917 р. / [упоряд. Н. Миронець] // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 28–43.
155. Листування А. Ніковського з Є. Чикаленком за 1920–1921 рр. / [упоряд. Н. Миронець] // Український археографічний щорічник. Нова серія / Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства мені М. С. Грушевського НАН України. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8 / 9. Український археографічний збірник. – Т. 11/12. – С. 675–680.
156. Наша позиція : [декларація ТУП] // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 128–132.
157. *Петлюра С.* Вибрані твори та документи / Симон Петлюра ; [упор. А. В. Голота]. – К. : Довіра, 1994. – 271 с.
158. *Петлюра С.* Статті / Симон Петлюра. – К. : Дніпро, 1993. – 342 с.
159. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1956. – 480 с.
160. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1979– .– Т. II. – 1979. – 627 с.
161. *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи / Симон Петлюра ; [упор. В. Сергійчук]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999– .– Т. III. – 1999. – 615 с.
162. *Пристайко В.* Справа “Спілки Визволення України” : невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
163. Програма з’їзду слов’янських студентів у Празі // Рада. – 1908. – 10 червня. – С. 2.
164. Програма української партії соціалістів-федералістів. – К. : Час, 1917. – 24 с.

165. Протокол нарад послів і голів закордонних місій Української Народної Республіки, скликаних міністром закордонних справ А. Ніковським / [упор . В. Сергійчук] // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 15–32.
166. Реєстр праць А. В. Ніковського // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – 1923. – Кн. 2–3. – С. 96–108.
167. Свод постановлений Главного Комитета и Исполнительного Бюро за ноябрь 1915 г. // Известия Всероссийского Союза Городов. – М., 1915. – 15 декабря. – С. 281–310.
168. Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Харків : Пролетар, 1931. – 712 с.
169. Списки кандидатов в гласные Киевской Городской Думы... // Известия исполнительного комитета Киевского совета объединенных организаций. – 1917. – 15 июля. – С. 4.
170. Статут Українського Національного союзу // Нова рада – 1918. – 4 серпня. – С. 3.
171. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак. ; упоряд. і прим. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – К. : Дніпро, 2001– .– (Присвячується 10-ій річниці незалежності України).
Т. 6 : 90-ті роки ХІХ – 20-ті роки ХХ ст. – 2001. – 520 с.
172. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. / [голова ред. кол., наук. ред. Т. Гунчак ; упоряд. і прим. : Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – К. : Дніпро, 2001– .– (Присвячується 10-ій річниці незалежності України).
Т. 7 : 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. – 2001. – 440 с.
173. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – [Мюнхен] : Сучасність, 1983– .–
Т. 1. – 1983. – 510 с. – (Бібліотека прологу і сучасності ; № 157).
174. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / [відп. ред. В. А. Смолій, упоряд. В. Ф. Верстюк]. – К. : Наукова думка, 1996– .– (Пам'ятки історії України).
Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 589 с.
175. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / [відп. ред. В. А. Смолій, упоряд. В. Ф. Верстюк]. – К. : Наукова думка, 1996– .– (Пам'ятки історії України).
Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 422 с.
176. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : документи і матеріали / [упоряд. і голова ред. кол. В. Ф. Верстюк] / Інститут історії України НАН України ; Центральний держ. архів вищих органів влади і управління України ; Дослідний ін-т сучасної української історії (Філадельфія). – К. : Видавництво Олени Теліги, 2003. – 1022 с. – (Серія “Джерела до вивчення історії Української революції”).
177. Dokumenty i Materiały do historii stosunków polsko-radzieckich / [kom., red . Natalia Gašiorowska-Grabowska i in. ; radz., kom., red. I. A. Chrenov i in.] / Pol. Akad. Nauk. Prac. Hist. Stos. Pol-Radz. ; AN ZSRR. – Warszawa : Książka

- i Wiedza, 1961–1987– .–
 T. 4 : Kwiecień 1921 – maj 1926. – 1965. – XI, 597 s.
178. The Ukrainian revolution : documents, 1919–1921 / [ed. Taras Hunczak]. – N.Y., 1984– .– (Ukrainian academy of arts and sciences in the United States).
 Vol. 2. – 1984. – 478 p.
179. Ukraine and Poland in documents : 1918–1922 / [ed. Taras Hunczak]. – N.Y. etc., 1983– .– (Sources for the History of Rus-Ukraine / Shevchenko Scientific Society ; Vol. 12).
 P. 2. – 1983. – 468 p.

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ

180. IV Універсал // Нова рада. – 1918. – 13 січня. – С. 1.
181. А. В. З життя “Просвіт” : Святкування ювілею М. К. Заньковецької в Одеській “Просвіті” / А. В. [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 25 січня. – С. 3.
182. А. В. Театр і музика : Театр М. Садовського : Бенефіс д. Бутовського / А. Ніковський // Рада. – 1913. – 15 грудня. – С. 5.
183. А. Н. З життя “Просвіт” : справа з школою одеської “Просвіти” / А. Н. [А. Ніковський] // Рада. – 1907. – 16 жовтня. – С. 3.
184. Александрова Г. З літературної спадщини А. Ніковського / Г. Александрова // Українська мова та література. – 2002. – Ч. 3 (січень). – С. 16.
185. Білоусенко О. Кінець сезону VIII : наше становище / О. Белоусенко [А. Лотоцький] // Рада. – 1914. – 18 липня. – С. 1.
186. Брудні політичні авантюристи, “соціяль”-попи, п’яненські уенерівські міністри на службі світового імперіялізму // Харківський пролетар. – 1930. – 18 березня. – С. 2.
187. В. Одеський Український Клуб / В. [А. Ніковський] // Рада. – 1910. – 6 жовтня. – С. 3.
188. В. Одеський Український Клуб / В. [А. Ніковський] // Рада. – 1910. – 19 листопада. – С. 3.
189. В комітеті с[оціалістів]-ф[едералістів] // Нова рада. – 1918. – 24 жовтня. – С. 2.
190. В “Малой Раде” // Киевская мысль. – 1917. – 26 октября. – С. 3.
191. В-ко. З життя “Просвіт” / В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 13 листопада. – С. 3.
192. В-ко. Лист з Одеси / В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1909. – 12 серпня. – С. 1.
193. В-ко А. Театр і музика : театр М. Садовського : XXV літній ювілей Ф. В. Левицького / А. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 29 листопада. – С. 4.

194. В-ко Ан. Лист з Одеси / Ан. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1909. – 28 серпня. – С. 1.
195. В-ко Ан. Лист з Одеси / Ан. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1909. – 28 листопада. – С. 1.
196. В-ко Ан. Лист з Одеси (сплять собі) / Ан. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1910. – 8 квітня. – С. 1.
197. В-ко Ан. Театр і музика : трупа М. Садовського / Ан. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 1 листопада. – С. 4.
198. В-ко Ан. Театр і музика : трупа М. Садовського / Ан. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 12 листопада. – С. 4.
199. В-ко Ан. Театр і музика : трупа М. К. Садовського / Ан. В-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 15 жовтня. – С. 4.
200. Вас-ко Ан. Лист з Одеси / Ан. Вас-ко [А. Ніковський] // Рада. – 1911. – 13 вересня. – С. 2.
201. Василько. З життя “Просвіт” / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 16 жовтня. – С. 3.
202. Василько. З життя “Просвіт” : в одеській “Просвіті” / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 27 березня. – С. 3.
203. Василько. З життя “Просвіт” : в одеській “Просвіті” / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 25 грудня. – С. 4.
204. Василько. Лист з Одеси / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 13 квітня. – С. 5.
205. Василько. Лист з Одеси / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1909. – 20 січня. – С. 3.
206. Василько. Одеська “Просвіта” в 1908 році / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1909. – 6 січня. – С. 3–4.
207. Василько. Специфічна енергія / Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1908. – 26 серпня. – С. 1–2.
208. Василько Ан. Без ґрунту / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1912. – 21 червня. – С. 1.
209. Василько Ан. З минувшини Холмського краю / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1912. – 4 вересня. – С. 2–3.
210. Василько Ан. Процес дурисвітів II : атмосфера процесу / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 9 травня. – С. 2.
211. Василько Ан. Процес дурисвітів III : державні зрадники / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 11 травня. – С. 2.
212. Василько Ан. Процес дурисвітів IV : російська культура / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 18 травня. – С. 2.
213. Василько Ан. Процес дурисвітів V : православіє / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 22 травня. – С. 2.
214. Василько Ан. Театр і музика : Трупа М. Садовського : “Запорожець за Дунаєм” / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 8 грудня. – С. 5.
215. Василько Ан. Шляхетський цинізм / Ан. Василько [А. Ніковський] // Рада. – 1912. – 3 липня. – С. 1.

216. Вихід А. Ніковського з президіума Ц[ентральної] Ради // Нова рада. – 1918. – 13 березня. – С. 2.
217. Війну об'явлено // Рада. – 1914. – 20 липня. – С. 3.
218. Все по старому // Рада. – 1914. – 6 червня. – С. 1–2.
219. Головний комітет партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918. – 16 травня. – С. 4.
220. Гонитва за А. Ніковським // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С. 4.
221. Діяльність небезпечної інституції // Рада. – 1914. – 15 квітня. – С. 1.
222. До робітничих справ // Рада. – 1914. – 22 березня. – С. 1.
223. Дорошенко Д. З життя “Просвіт” : В гостях у одеських просвітян / Д. Дорошенко // Рада. – 1907. – 19 грудня. – С. 3.
224. Дрібна критика з сучасної української політики / Рада. – 1914. – 21 травня. – С. 1.
225. Думське запитання // Рада. – 1914. – 13 лютого. – С. 1.
226. Єфремов С. На поворотці / С. Єфремов // Нова рада. – 1917. – 5 серпня. – С. 1.
227. Єфремов С. Непримиренні I / С. Єфремов // Рада. – 1919. – 6 (19) вересня. – С. 1.
228. Єфремов С. Непримиренні II / С. Єфремов // Рада. – 1919. – 7 (20) вересня. – С. 1.
229. Єфремов С. Непримиренні III / С. Єфремов // Рада. – 1919. – 8 (21) вересня. – С. 1.
230. Єфремов С. Непримиренні IV / С. Єфремов // Рада. – 1919. – 10 (23) вересня. – С. 1.
231. Єфремов С. Про двох лицарів. Одного під забралом, другого так / С. Єфремов // Діло. – 1928. – 25 липня. – С. 1–2.
232. З газет і журналів : Хочеться солодкої правди // Рада. – 1913. – 11 липня. – С. 1–2.
233. З діяльності уряду : В Міністерстві закордонних справ // Громадське Слово. – 1920. – 8 червня. – С. 2.
234. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – 4 квітня. – С. 3.
235. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – 8 травня. – С. 3.
236. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – 6 червня. – С. 3.
237. З життя “Просвіт” // Рада. – 1908. – 22 січня. – С. 3.
238. З життя “Просвіт” // Рада. – 1908. – 20 серпня. – С. 3.
239. З життя “Просвіт” // Рада. – 1909. – 21 лютого. – С. 3.
240. З життя “Просвіт” // Рада. – 1909. – 20 жовтня. – С. 3.
241. З життя “Просвіт” // Рада. – 1909. – 3 листопада. – С. 3.
242. З життя “Просвіт” // Рада. – 1909. – 8 грудня. – С. 3.
243. З життя “Просвіт” : В одеській “Просвіті” // Рада. – 1908. – 11 грудня. – С. 3.
244. З життя “Просвіт” : В одеській “Просвіті” // Рада. – 1909. – 18 січня. – С. 4.
245. З життя “Просвіт” : З життя одеської “Просвіті” // Рада. – 1908. – 8 квітня. – С. 3.

246. З життя “Просвіт” : Звідомлення про діяльність одеської “Просвіти” за 1907 рік // Рада. – 1908. – 13 травня. – С. 3.
247. З життя “Просвіт” : Одеська “Просвіта” // Рада. – 1907. – 30 вересня. – С. 3.
248. Заборон не було // Рада. – 1914. – 16 лютого. – С. 1.
249. Заборони і дозволи духовної влади // Рада. – 1914. – 20 лютого. – С. 1–2.
250. Заклик // Последние новости (вечерний выпуск). – 1917. – 9 марта. – С. 1.
251. Заклик до творчої роботи // Нова рада. – 1917. – 13 червня. – С. 1.
252. Законопроект Єп[ископа] Никона про українську мову і товариства // Рада. – 1913. – 5 вересня. – С. 2.
253. Заседание Исполнительного комитета // Последние новости (Утренние). – 1917. – 5 марта. – С. 3–4.
254. Заседание общественного комитета // Последние новости (Утренние). – 1917. – 4 марта. – С. 4.
255. Заседание совета объединенных общественных организаций // Последние новости (Утренние). – 1917. – 5 марта. – С. 4.
256. Збори Ради Союзу Українських Автономістів-Федералістів // Нова рада. – 1917. – 1 червня. – С. 2.
257. З’їзд партії соціалістів-федералістів // Нова рада – 1918. – 15 травня. – С. 1.
258. З’їзд поступового словянського студентства [передрук з газети “Діло”] // Рада. – 1908. – 17 червня. – С. 2.
259. К. З життя “Просвіт” : З Одеської “Просвіти” / К. // Рада. – 1908. – 28 травня. – С. 3.
260. Кириєнко О. Трагедія Андрія Ніковського / Ольга Кириєнко // Хрещатик. – 2004. – 18 лютого. – С. 12.
261. Кінець сезону // Рада. – 1914. – 16 лютого. – С. 2.
262. Комісар м. Києва – українець // Нова рада. – 1917. – 3 листопада. – С. 3.
263. Культурно-мистецька хроніка : Українське бібліологічне товариство // Пролетарська правда. – 1929. – 20 лютого. – С. 4.
264. Л-ко І. З життя “Просвіт” : Діяльність Т[овариств]ва “Просвіти” в Одесі / І. Л-ко [І. Луценко] // Рада. – 1907. – 27 липня. – С. 3.
265. Лист до редакції // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С. 4.
266. Лист М. Устимовича // Нова рада. – 1918. – 9 травня – С. 3.
267. М. Василенкові та Д. Дорошенкові // Нова рада. – 1918. – 16 червня. – С. 1.
268. Мито на українські книжки // Рада. – 1914. – 25 травня. – С. 2.
269. На закриття конгресу // Нова рада. – 1917. – 9 квітня. – С. 1.
270. На захист культури // Промінь. – 1919. – 2–9 грудня. – С. 1.
271. Напад на редакцію “Нової ради” // Нова рада. – 1918. – 2 березня. – С. 1.
272. Нарада в Вінниці // Громадське слово. – 1920. – 13 травня. – С. 2.
273. Націоналісти й сепаратизм // Рада. – 1914. – 14 січня. – С. 2.
274. Націоналісти й сепаратизм II // Рада. – 1914. – 16 січня. – С. 1.

275. Нашим читателям // Нова рада (2-е издание на русском языке). – 1918. – 24 декабря. – С. 1.
276. Никанорова О. Небезпечна “гра” з ДПУ / О. Никанорова // Урядовий кур’єр. – 2007. – 11 січня. – С. 9.
277. Никанорова О. Ніковський / О. Никанорова // Урядовий кур’єр. – 2000. – 24 червня. – С. 8–9.
278. Никовский А. Доклад Исполнительного Комитета в заседании Совета Объединенных Общественных Организаций г. Киева 11 марта 1917 г. / А. Никовский // Известия исполнительного комитета Киевского совета объединенных организаций. – 1917. – 16 марта. – С. 1–2.
279. Ніковський А. Лист редактора “Нової ради” / А. Ніковський // Промінь. – 1919. – 1 (14) листопада. – С. 2.
280. Ніковський Ан. До історії кризиса / А. Ніковський // Нова рада. – 1918. – 26 жовтня. – С. 1.
281. Ніковський Ан. Дорога до автономії / А. Ніковський // Нова рада. – 1917. – 21 квітня. – С. 2.
282. Ніковський Ан. Зміна уряду / А. Ніковський // Нова рада. – 1918. – 3 березня (18 лютого) – С. 1.
283. Ніковський Ан. Наша сила / А. Ніковський // Рада. – 1919. – 4 (17) вересня. – С. 1.
284. Ніковський Ан. Нова позиція Союзу Визволення України / А. Ніковський // Нова рада. – 1917. – 15 червня. – С. 1.
285. Ніковський Ан. Три іпостасі / А. Ніковський // “Нова рада”. – 1918. – 11 травня. – С. 1.
286. Ніковський Ан. Український Національний Союз / А. Ніковський // Нова рада. – 1918. – 11 вересня. – С. 1.
287. Ніковський Ан. Український Національний з’їзд / А. Ніковський // Нова рада. – 1918. – 8 червня. – С. 1.
288. Ніковський Ан. Чому не виходила “Нова рада” / А. Ніковський // Нова рада. – 1918. – 9 травня. – С. 1.
289. Ніковський Ан. Чорноморсько-Балтійський Союз / А. Ніковський // Нова рада. – 1918. – 13 жовтня. – С. 1.
290. Німий ювілей // Рада. – 1914. – 23 лютого. – С. 2.
291. Новий Кабінет Міністрів // Нова рада. – 1918. – 26 жовтня. – С. 1.
292. Новое правительство на Украине (беседа с Н. П. Василенко) // Киевская Мысль (Бюллетень). – 1918. – 2 мая. – С. 1.
293. Общее собрание С. О. О. Организаций // Последние новости (Утренние). – 1917. – 13 марта. – С. 3.
294. Од редакції // Нова рада. – 1917. – 25 березня. – С. 1.
295. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 9 травня. – С. 3.
296. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 10 жовтня. – С. 2.
297. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 11 жовтня. – С. 2.
298. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 12 жовтня. – С. 2.
299. Од редакції // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С. 4.
300. Од редакції // Промінь. – 1919. – 24 листопада. – С. 1.

301. Одеський Український Клуб // Рада. – 1910. – 20 жовтня. – С. 3.
302. Одкликання соціалістів-федералістів з кабінету міністрів // Нова рада. – 1918. – 28 квітня. – С. 3.
303. Перед невідомим завтра // Рада. – 1919. – 3 вересня. – С. 1.
304. Перемога над реакцією : Як почалося повстання // Нова рада. – 1918. – 17 грудня. – С. 2–3.
305. Перешкоди українській пресі // Рада. – 1914. – 21 січня. – С. 1.
306. По передпокоях міністрів західньо-європейських капіталістичних урядів тинялася УНР, вимолювала подачки на “визволення українського народу” // Харківський пролетар. – 1930. – 16 березня. – С. 2.
307. По Україні // Народне життя. – Катеринослав, 1918. – 9 травня. – С. 4.
308. По Україні і про Україну // Українська думка. – 1920. – 27 жовтня. – С. 1.
309. Повернення Андрія Ніковського до Києва // Діло. – Львів, 1924. – 2 жовтня. – С. 4.
310. Повість про те, як уенерівські спекулянти, як кати українських трудящих торгували Радянську Україну польським панам // Харківський пролетар. – 1930. – 15 березня. – С. 2.
311. Подарунок інородцям // Рада. – 1913. – 10 серпня. – С. 1.
312. Політики правого табору і сепаратизм // Рада. – 1913. – 11 серпня. – С. 2
- .
313. Політична наївність і москвофільські принади // Рада. – 1914. – 19 березня. – С. 1.
314. Постанови з’їзду партії соціалістів-федералістів // Нова рада. – 1918. – 14 травня. – С. 2.
315. Поступ у поглядах на український рух // Рада. – 1914. – 21 лютого. – С. 1
- .
316. Представники Національного союзу в п. Гетьмана // Нова рада. – 1918. – 9 жовтня. – С. 2.
317. Просвітянин С. Лист з Одеси / С. Просвітянин [С. Шелухін] // Рада. – 1908. – 22 травня. – С. 3.
318. Процес дурисвітів I // Рада. – 1914. – 3 травня. – С. 1–2.
319. Розширене толкування // Рада. – 1913. – 31 липня. – С. 1.
320. Совет общественных организаций // Киевлянин. – 1917. – 5 марта. – С. 1–2.
321. Соц[іалісти]-федералісти у німецького посла барона Мума // Нова рада. – 1918. – 2 серпня. – С. 3.
322. Ставка на переляк // Рада. – 1913. – 24 серпня. – С. 1–2.
323. Т-ко. В Одеському українському клубі / Т-ко // Рада. – 1911. – 19 листопада. – С. 3.
324. Театр і музика : Трупа М. Садовського // Рада. – 1914. – 18 червня. – С. 4.
325. У Києві // Нова рада. – 1918. – 31 травня. – С. 3.
326. У Києві : Заява А. Ніковського // Нова рада. – 1917. – 8 листопада. – С. 3
- .

327. У Києві : Новий міський комісар в Києві // Нова рада. – 1917. – 13 жовтня. – С. 2.
328. У Києві : Одставка Н. Ф. Страдомського // Нова рада. – 1917. – 31 серпня. – С. 3.
329. У Києві : Приватна нарада членів Центральної ради // Нова рада. – 1918. – 6 березня. – С. 2.
330. У Києві : Про міський комісаріат // Нова рада. – 1917. – 8 листопада. – С. 3.
331. У Києві : Про призначення комісаром м. Києва К. Василенка // Нова рада. – 1917. – 18 жовтня. – С. 3.
332. Украинская радикально-демократическая партия // Киевская мысль. – 1917. – С. 2.
333. Украинские социалисты и немецкая власть // Киевская мысль. – 1918. – 2 мая. – С. 2.
334. Українська конституція (історія двох проектів Конституції УНР) // Українська думка. – 1920. – 27 жовтня. – С. 1.
335. Українська контрреволюція перед пролетарським судом : Промова оборонця тов. Віленського // Харківський пролетар. – 1930. – 7 квітня. – С. 2.
336. Франц Фердинанд // Рада. – 1914. – 17 червня. – С. 2.
337. Хвильовий М. Хто ще сидить на лаві підсудних / М. Хвильовий // Харківський пролетар. – 1930. – 16 березня. – С. 1.
338. Холмська справа в Держ[авній] Думі // Рада. – 1911. – 25 жовтня. – С. 1.
339. Хроніка : В комітеті українських організацій // Громадське слово. – 1920. – 11 травня. – С. 3.
340. Чесні політики // Рада. – 1913. – 12 вересня. – С. 1.
341. Шаповал Ю. “Фантазер” Михайло Слабченко / Ю. Шаповал // День. – 2005. – 16 квітня. – С. 7.
342. Шелухін С. З життя “Просвіт” : Про діяльність Одеської “Просвіти” / С. Шелухін // Рада. – 1907. – 5 грудня. – С. 3.
343. Шляхи політичної еволюції // Рада. – 1914. – 9 березня. – С. 1–2.
344. Яринович А. Доля нашої преси і читача / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 17 травня. – С. 3.
345. Яринович А. За життям / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 17 вересня. – С. 2.
346. Яринович А. Значіння думських промов про українську справу / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 18 серпня. – С. 2.
347. Яринович А. На біжучі теми : Методи українізації / А. Яринович [А. Ніковський] // Нова рада. – 1919. – 5 січня. – С. 2.
348. Яринович А. Новітній авантюризм / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 3 вересня. – С. 3.
349. Яринович А. Одна основа – різні позиції / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 14 липня. – С. 2.
350. Яринович А. Польсько-єврейський конфлікт / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 11 вересня. – С. 1–2.

351. Яринович А. Уряд і Шевченкове свято / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 23 березня. – С. 2.
352. Яринович А. Християнсько-суспільна культурність / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 24 жовтня. – С. 1–2.
353. Яринович А. Хто з ними / А. Яринович [А. Ніковський] // Нова рада. – 1917. – 10 листопада. – С. 1.
354. Яринович А. Чи фанатизм? / А. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 17 липня. – С. 2.
355. Яринович Ан. Самоозначення і централісти / Ан. Яринович [А. Ніковський] // Нова рада. – 1917. – 12 жовтня. – С. 1.
356. Яринович Ан. Чергова ревізія українства / Ан. Яринович [А. Ніковський] // Рада. – 1913. – 24 липня. – С. 1.
357. Я-ч А. Мудрі політики і пам'ятник Т. Шевченкові / А. Я-ч. [А. Ніковський] // Рада. – 1914. – 22 травня. – С. 3.
358. Die auswärtige Politik der Ukraine. Interview mit der Minister des Auswärtigen Nikowskij // Wiener Mittagspost. – Wien, 1920. – 23 August. – S. 1.
359. Die Ukraine und der Bolschewismus // Deutsches Volksblatt. – Wien, 1920. – 22 August. – S. 2.

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

360. Василенко К. П. Статті, спогади, листування : у 2 ч. / Костянтин Прокопович Василенко ; [відп. ред. В. О. Горбик ; упоряд. І. Г. Каліберда]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002– .– Ч. 2. – 2002. – 368 с.
361. Винниченко В. К. Щоденник / Володимир Кирилович Винниченко : у 2 т. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Канадський інститут українських студій, 1980–1983– .– Т. 1 : 1911–1920 / [ред., вступ. ст. і прим. Г. Костюк]. – 1980. – 499 с.
362. Винниченко В. К. Щоденник / Володимир Кирилович Винниченко : у 2 т. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Канадський інститут українських студій, 1980–1983– .– Т. 2 : 1921–1925 / [ред. Г. Костюк ; упоряд. О. Мотиля]. – 1983. – 700 с.
363. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Микола Галаган ; [передм., комент. : Т. Осташко, В. Соловйова]. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.
364. Гельденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний / А. А. Гельденвейзер // Революция на Украине : По мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев ; под ред. Н. Н. Попова. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1990. – С. 2–63.
365. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський ; [підготовка тексту і прим. С. Білоконь] // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126–154.

366. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський ; [підготовка тексту і прим. С. Білоконь] // Київ. – 1989. – № 9. – С. 108–149.
367. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський ; [підготовка тексту і прим. С. Білоконь] // Київ. – 1989. – № 10. – С. 122–158.
368. Грушевський М. Спомини / Михайло Грушевський ; [підготовка тексту і прим. С. Білоконь] // Київ. – 1989. – № 11. – С. 113–155.
369. Гуммерус Г. Україна в переломні часи : шість місяців на чолі посольства в Києві / Герман Гуммерус ; [пер. з фін., комент. та передм. : Й. Ремі, В. Пилипенко]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 188 с.
370. Дорошенко Д. З моїх споминів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті) / Дмитро Дорошенко // Краківські вісті. – 1944. – 28 грудня. – С. 3.
371. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен : Українське видавництво, 1969. – 543 с.
372. Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929 / Сергій Олександрович Єфремов ; [гол. упоряд. Путро О. С.]. – К. : ЗАТ “Газета РАДА”, 1997. – 848 с. – (Серія “Мемуари”).
373. Журба Г. Від “Української Хати” до “Музагету” / Галина Журба // Україна. – 1990. – № 47. – С. 130–137.
374. Залізник М. Моя участь у мирових переговорах у Берестю Литовському / Микола Залізник // Берестейський мир : Спомини та матеріали : З нагоди 10-х роковин 9.ІІ.1918. – 9.ІІ.1928 / [упор., передм. І. Кедрин]. – Львів ; К. : Червона калина, 1928. – С. 45–142.
375. Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України : Уривок зі спогадів / Нестор Король. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1967. – 23 с.
376. М. П. Бунт в Ярославському політизоляторі / М.П. // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях) : зб.1 / [ред. кол. : В. Плющ (голова), П. Курінний, С. Ленкавський]. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 41–42.
377. Милуков П. Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милуков. – М. : Издательство политической литературы, 1991. – 528 с.
378. Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни / Андрій Ніковський ; [публ., передм. та прим. Л. Портнова] // Генеза : філософія, історія, політологія. – 1996. – № 1. – С. 149–160.
379. Ніковський А. Хутір Чорного Мина / Андрій Ніковський // Стебницький. 1862–1923 : [збірник пам’яті]. – К. : Слово, 1926. – С. 21–44.
380. Опера СВУ – музика ГПУ : (Спогади свідків) : [збірка] / упор. Ю. Хорунжий. – Кам’янськ-Шахтинський : Станіца, 1992. – 152 с.
381. Павлушкова Н. Мої свідчення про Сергія Олександровича Єфремова / Наталя Павлушкова // Єфремов С. Історія українського письменства : від Т. Шевченка по початку 20-х років. – Мюнхен, 1989. – Т. II. – С. 465–473.
382. Павлушкова Н. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді : (спогади) / Наталя Павлушкова // Спілка Визволення України й

- Спілка Української Молоді : спогади, документи й матеріяли про діяльність : зб. 2 / [ред. В. Коваль]. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Видання Спілки визволення України, 1964. – С. 20–73.
383. Саліковський О. Як ми склали перший кабінет для Скоропадського : (спомини учасника) / О. Саліковський // Діло. – 1924. – 6 січня. – С. 7–8.
384. Семененко О. Харків, Харків... / Олександр Семененко. – [Б.м.] : Сучасність, 1977. – 240 с.
385. Скоропадський П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Скоропадський ; [гол. ред., передм. Я. Пеленський]. – Київ ; Філадельфія : [б. в.], 1995. – 495 с.
386. Суровцова Н. В. Спогади. / Надія Віталіївна Суровцова ; упор. Л. Падун-Лук'янова. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 432 с.
387. Татусь М. Доля академіка С. О. Єфремова / Михайло Татусь // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях) : зб. 1 / [ред. кол. : В. Плющ (голова), П. Курінний, С. Ленкавський]. – Мюнхен : Видання Спілки визволення України, 1953. – С. 43–52.
388. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя : Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Адриянович Фещенко-Чопівський ; [пер. В. О. Шевчук; комент., прим. М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький]. – Житомир : КВО “Житомирський вісник”, 1992. – 124 с.
389. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. З додатком іменного покажчика до перших трьох книжок “Спогадів”, виданих львівською спілкою “Діло” і до “Уривка з моїх споминів” / Євген Чикаленко. – Прага : Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – 56 с.
390. Чикаленко Є. Щоденник : у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004– .– (Vita Memoriae).
Т. 1 : 1907–1917. – 2004. – 428 с.
391. Чикаленко Є. Щоденник : у 2-х т. / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2004– .– (Vita Memoriae).
Т. 2 : 1918–1919. – 2004. – 464 с.
392. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Євген Харлампійович Чикаленко ; [ред. : В. Верстюк, М. Антонович]. – К. ; Нью-Йорк : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.
- 393.** Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920 / Левко Чикаленко. – Нью-Йорк : Наша батьківщина, 1963. – 166 с. – (Мемуарна бібліотека).
- 394.** Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. Спогади / Микита Шаповал. – Нью-Йорк : [б.в.], 1958. – 381 с.
- 395.** Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках : спомини і роздуми / Михайло Шкільник ; [передм. Б. Боцюрков]. – Торонто : Basilian Press, 1971. – 366 с.
- 396.** Як постала Скоропадщина на Україні. (Історичний матеріял до недавнього минулого) / [А. Ніковський] // Громада. – 1919. – № 4–5. – С. 10–11.

- 397.** Як постала Скоропадщина на Україні. (Закінчення) / [А. Ніковський] // Громада. – 1919. – № 6–7. – С. 14–16.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

398. Балабольшенко А. “СВУ” : суд над переконаннями / Анатолій Балабольшенко // Вітчизна. – 1989. – № 11. – С. 159–179.
399. Белоусенко О. Гибель “Просвіт” / О. Белоусенко [А. Лотоцкий] // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 1. – С. 29–39.
400. Берков П. Н. История советского библиофильства (1917–1967) / Берков Павел Наумович. – М. : Книга, 1971. – 256 с.
401. Билокин С. И. Механизм большевицкого насилия : конспект исследования / Сергей Иванович Билокин. – К. : [б.в.], 2000. – 128с.
402. Бойко О. Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 14–23.
403. Болдирев О. Одеська громада / Олександр Болдирев. – Одеса : Маяк, 1994. – 143 с.
404. Василько Ан. Вічна казка (О. Олесь. По дорозі в казку) / Ан. Василько [А. Ніковський]. – К. : Вік, 1911. – 30 с.
405. Василько Ан. К Холмському вопросу / Ан. Василько [А. Ніковський] // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 1. – С. 53–59.
406. Видавнича справа та редагування в Україні : постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [авт.-упоряд., ред. Н. В. Зелінська]. – Львів : Світ, 2003. – 612 с.
407. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К. ; Відень : Дзвін, 1920– .–
Ч. 1. – 1920. – 318 с.
408. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К. ; Відень : Дзвін, 1920– .–
Ч. 2. – 1920. – 328 с.
409. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – К. ; Відень : Дзвін, 1920– .–
Ч. 3. – 1920. – 535 с.
410. Веденеев Д. Комісар Києва, який став міністром УНР // Українські Соловки : збірник / Дмитро Веденеев, Сергій Шевченко. – К. : Екс Об, 2001. – С. 127–133.
411. Веденеев Д. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії / Дмитро Веденеев, Андрій Гошуляк // Пам’ять століть. –

1998. – № 1. – С. 73–86.
412. Головка А. В. Автобіографія // Советские писатели : автобіографії в двох томах / [сост. Б. Я. Брайнин, Е. Ф. Никитин]. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1959. – Т. 1. – С. 298–303.
413. Головченко В. Аргентина – Україна. 1921 р. / Володимир Головченко // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск другий / [упор. Л. Губерський]. – К. : [б.в.], 2002. – С. 264–274.
414. Горбатюк М. Діяльність А. Ніковського на посаді міністра закордонних справ УНР в контексті українсько-польських стосунків (травень 1920 – січень 1922 рр.) / М. Горбатюк // Вісник Київського національного університету. Серія “Історія, економіка, філософія” / [гол. ред. Ю. І. Терещенко]. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2007. – Вип. 13. – С. 131–160
415. Гошуляк І. Л. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 26–41.
416. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
417. Грошев И. И. Борьба партии против буржуазного национализма и национал-уклонизма в годы социалистического строительства / И. И. Грошев // Из истории борьбы ленинской партии против оппортунизма / [ред. кол. : В. Л. Игнатъев (глав. ред.) и др., под общ. ред. В. Н. Малина]. – М. : Мысль, 1966. – С. 523–558.
418. Грошев И. И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики / Иван Иванович Грошев. – М. : Мысль, 1967. – 420 с.
419. Грушевський М. Українське наукове товариство у Києві та його наукове видавництво / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства у Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 3–15.
420. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 287 с.
421. Джулинська З. І. Діяльність Одеської “Просвіти” на ниві пробудження національної свідомості народу / З. І. Джулинська // Україна : становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. Всеукраїнська науково-методична конференція (11–13 жовтня 1993 р.) : Доклади і виступи. – Одеса, 1993. – С. 34–35.
422. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року : нові дані з німецьких архівів / В. Дмитришин // Політологічні читання. – 1994. – № 1. – С. 104–120.
423. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919) : [монографія] / Світлана Павлівна Донченко. – Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.
424. Д-ко Д. Украинское ученое общество в Киеве / Д. Д-ко [Д Дорошенко] // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 3. – С. 45–53.

425. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. / Дмитро Іванович Дорошенко ; [упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю Галушко]. – К. : Темпора, 2002– . – (Vita Memoriae).
Т. 1 : Доба Центральної Ради. – 2002. – 320 с.
426. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. : у 2 т. / Дмитро Іванович Дорошенко ; [упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю Галушко]. – К. : Темпора, 2002– . – (Vita Memoriae).
Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 2002. – 351 с.
427. Дорошкевич О. Нечуй-Левицький. Микола Джеря. Вступна стаття й редакція А. Ніковського. Книгоспілка – 1926. З серії “Літературна бібліотека”. Стор. XLV+172. Ц. 70 коп. / О. Дорошкевич // Життя й революція. – 1926. – № 7. – С. 109–110.
428. Дунай П. Андрій Ніковський у контексті доби : проблема митця й епохи : (до 120 річчя від дня народження) / Павлина Дунай // Визвольний шлях. – К., 2005. – Кн. 9–10 (вересень–жовтень). – С. 122–139.
429. Дунай П. Андрій Ніковський : долаючи межі часу : монографія / Павлина Дунай. – К. : Твім Інтер, 2009. – 240 с.
430. Єфремов С. З хвиль життя / Сергій Єфремов // Основа : Вісник письменства, науки і громадянського життя. – Одеса, 1915. – Кн. 3 (жовтень). – С. 112–125.
431. Єфремова Н. Конституційне законодавство в період Директорії / Наталія Єфремова // Вісник Львівського Університету. Серія Юридична. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – Вип. 36. – С. 95–99.
432. Животко А. П. Історія української преси / Аркадій Петрович Животко ; [упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик]. – К. : Науково-видавничий центр “Наша культура і наука”, 1999. – 368 с. – (Літературні пам’ятки України).
433. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області ; [перекл. : Тетяна та Олена Сергієнко] // Україна : наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 216–301.
434. Запрещение украинских изданий // Украинская жизнь. – М., 1915. – № 1 . – С. 72.
435. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : [монографія] / Віктор Миколайович Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2004. – 455 с.
436. Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів Одеської “Просвіти” 1905–1909 років / Григорій Дем’янович Зленко. – Одеса : Астропринт, 2005. – 252 с.
437. Історія української преси ХХ ст. : хрестоматія / [упоряд., автор іст.-біогр. нарисів та приміт. О. Мукомела ; ред. Н. Тимошик]. – К. : Науково-видавничий центр “Наша культура і наука”, 2001. – 350 с.
438. История гражданской войны в СССР 1917–1922 : в 5 т. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1931–1966– . –

Т. 3 : Упрочнение советской власти. Начало военной интервенции и гражданской войны (ноябрь 1917 г. – март 1919 г.) / [ред. : С. Ф. Найда и др.]. – 680 с.

439. История украинской советской литературы / [ред. кол. : С. А. Крыжановский (отв. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1965. – 920 с.
440. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст. : соціально-політичний портрет / Георгій Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
441. Квитка К. К годовщине смерти Леси Украинки / Клемент Квитка // Леся Украинка в воспоминаниях современников / [сост., вст. ст. и ком. А. Дейч]. – М. : Художественная литература, 1971. – 212–248 с.
442. Кирилюк Є. Ольга Кобилянська. “Ніоба” (новела). Редакція та вступна стаття Андрія Ніковського. “Сяйво”. 1927. ціна 1 карб. / Є. Кирилюк // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 126–128.
443. Кияниця П. Іван Нечуй-Левицький. Бурлачка. Редакція і вступні статті Андрія Ніковського. Бібліотека української повісти. В-во “Сяйво” К. 1926, стор 286. Ц. 1 карб 20 коп. / П. Кияниця // Життя й революція. – 1926. – № 11. – С. 98–99.
444. Ковалевський М. Спілка визволення України на Харківському суді / Микола Ковалевський // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях) : зб. 1 / [ред. кол. : В. Плющ (голова), П. Курінний, С. Ленкавський]. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 8–28.
445. Костенко А. И. Леся Украинка / Анатолий Ильич Костенко. – М. : Молодая гвардия, 1971. – 352 с. – (“Жизнь замечательных людей.” Серия биографий. Вып. 19(507)).
446. Крижановська О. О. Публіцистична та політична діяльність масонів України на початку XX ст. / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск VI. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003 р. – С. 92–104.
447. Крижановська О. О. Роль масонів у розвитку преси та журналістики України початку XX ст. / О. О. Крижановська // Сарбейські читання : Перше засідання Всеукр. “круглого столу”, 30 січня 2003 р. / [редкол. : О. П. Реєнт (голова) та ін.]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 66–69.
448. Крижановська О. О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у XVIII – на початку XX ст.) / Оксана Олегівна Крижановська – К. : Аквілон прес, 1998. – 134 с.
449. Крилов І. Освітньо-виховавчі ідеали СВУ / І. Крилов // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді : спогади, документи й матеріали про діяльність : зб. 2 / [ред. В. Коваль]. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Видання Спілки визволення України, 1964. – С. 148–167.
450. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України : (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) / Іван Васильович Крупський. – Львів : Світ, 1995. – 184 с.

451. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) / Віктор Кубайчук. – К. : К.І.С., 2004. – 168 с.
452. Кульчицька О. В. Громадська діяльність “Просвіт” півдня України на початку ХХ ст. / О. В. Кульчицька // Національний університет “Києво-Могилянська академія” : Наукові записки. – К., 2003. – Т. 21 : Історичні науки. – С. 24–27.
453. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 71–83.
454. Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / Иван Курас. – К. : Наукова думка, 1978. – 316 с.
455. Лемещенко А. Театральні критики початку ХХ ст. про постановку п’єс польських драматургів у Київському театрі М. Садовського / Анна Лемещенко // Слово і час. – 2004. – № 1. – С. 82–90.
456. Ленинград. Блокада 1941–1944 : книга памяти : в 35 т. – СПб. : Нотабене, 1998– .–
Т. 21 : (М–Н) (Мошаро – Николаева) / [редкол. : Щербаков В. Н. (пред.) и др.]. – [Б. м.] : Стелла, 2005. – 716 с.
457. Лисенко О. В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період / Олександр Васильович Лисенко. – К. : [б.в.], 1990. – 24 с. – (Препринт / Академія наук Української РСР, Інститут історії ; препринт № 6 / 18/).
458. Литвин В. Україна : доба війн і революцій (1914–1920 рр.) / Володимир Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 488 с.
459. Литвин В. М. Історія України : [підручник] / Володимир Михайлович Литвин. – К. : Наукова думка, 2006. – 728 с.
460. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
461. Литвин С. Х. Симон Петлюра у 1917–1926 роках : історіографія та джерела / Сергій Харитонович Литвин. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 462 с.
462. Лихолат А. В. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти / Андрей Васильевич Лихолат. – М. : Наука, 1970. – 436 с.
463. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / Андрей Васильевич Лихолат. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1954. – 656 с.
464. Лондон Дж. Золотий яр / Джек Лондон ; [перекл. і передм. А. Ніковський]. – К. : Слово, 1925. – 130 с.
465. Любовець О.М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років : монографія / Олена Миколаївна Любовець. – К. : Основа , 2005. – 311 с.
466. Любченко П. Українські націоналісти у боротьбі за реставрацію капіталізму : (до процесу СВУ) / П. Любченко // Більшовик України. – 1930. – № 9–10. – С. 59–75.

467. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / Ісак Мазепа ; [передм. та ком. В. Яблонський]. – К. : Tempora, 2003. – 608 с. – (Vita Memoriae).
468. Матвієнко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях : [монографія] / Віктор Матвієнко, Володимир Головченко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 267 с.
469. Матвієнко В. УНР і балтійські конференції / Віктор Матвієнко // Україна дипломатична. Науковий щорічник / [упор. : Л. Губерський, Б. Гуменюк, П. Кривонос, А. Денисенко]. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 347–368.
470. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії : [монографія] / Віктор Михайлович Матвієнко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 373 с.
471. Миронець Н. До історії розриву стосунків між А. В. Ніковським та Є. Х. Чикаленком / Надія Миронець // Український археографічний щорічник. Нова серія / Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства мені М. С. Грушевського НАН України. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8 / 9. Український археографічний збірник. – Т. 11 / 12. – С. 672–675.
472. Миронець Н. “Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...” (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) / Надія Миронець // Пам’ять століть. – 1997. – № 5. – С. 24–27.
473. Мірчук П. Українська державність, 1917–1920 / Петро Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
474. Млиновецький Р. Нариси з історії національно-визвольних змагань (1917–1918) : (Про що “історія мовчить”) : у 2 т. / Роман Млиновецький. – Торонто, 1970– .–
Т. 1. – 1970. – 568 с.
475. Н. Ан. Придушене слово. I. / Ан. Н [А. Ніковський] // Громада. – 1919. – № 8–9. – С. 7–9.
476. Н. Ан. Придушене слово. II. / Ан. Н [А. Ніковський] // Громада. – 1919. – № 10–12. – С. 6–7.
477. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський. – Рим : [б.в.], 1989. – 486 с.
478. Назаренко И. Д. Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко / Иван Дмитриевич Назаренко. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1961. – 272 с.
479. Назарук О. До історії революційного часу на Україні : українські політичні партії, їх союзи і теорії / Осип Назарук. – Вінніпег, Ман., 1924. – 19 с.
480. Нарис історії “Просвіти” / [ред. І. Мельник]. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
481. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 372 с.

482. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 : (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / [упоряд. Л. Яковлева]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 272 с.
483. Непролетарские партии России : Урок истории / [ред. кол. : К. В. Гусев и др., под общ. ред. И. И. Минца]. – М. : Мысль, 1984. – 566 с.
484. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря / Іван Нечуй-Левицький ; [автор вступ. статті і ред. А. Ніковський]. – К. : Книгоспілка, 1926. – XLV, 171 с.
485. Нечуй-Левицький І. Бурлачка / Іван Нечуй-Левицький ; [автор вступ. статті і ред. А. Ніковський]. – К. : Сяйво, 1926. – 286 с.
486. Ніковський А. Анатоль Франс / Андрій Ніковський // Франс А. Світання / Анатоль Франс. – К. : Сяйво, 1926. – С. VII–XXVI.
487. Ніковський А. Анатоль Франс і Жером Куаньяр / Андрій Ніковський // Франс А. Корчма королеви Педок / Анатоль Франс. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. VII–XXVI.
488. Ніковський А. Бібліографія / Андрій Ніковський // Основа : Вісник письменства, науки і громадянського життя. – Одеса, 1915. – Кн. 1 (серпень). – С. 140–143.
489. Ніковський А. Бурлачка (літературний аналіз) / Андрій Ніковський // Нечуй-Левицький І. Бурлачка / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Сяйво, 1926. – С. 5–41.
490. Ніковський А. Володимир Винниченко (літературний нарис) / Андрій Ніковський // Винниченко В. Вибрані твори / Володимир Винниченко. – Кн. 1. – К. : Видавниче товариство “Час”, 1926. – С. 5–13.
491. Ніковський А. Ганна Монтовт / Андрій Ніковський // Левицький О. Ганна Монтовт / Орест Левицький. – К. : Сяйво, 1926. – С. 5–11.
492. Ніковський А. Граматика Ів. Нечуя-Левицького / Андрій Ніковський // Основа : Вісник письменства, науки і громадянського життя. – Одеса, 1915. – Кн. 2 (вересень). – С. 102–122.
493. Ніковський А. Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки / Андрій Ніковський // Літературно-науковий вісник. – К., 1913. – Кн. X. – С. 57–70.
494. Ніковський А. Ізольда білорука / Андрій Ніковський // Українка Леся. Твори : в 12 т. – К. : Книгоспілка, 1927–1930. – Т. 3. – 1927. – С. 191–195.
495. Ніковський А. Конотопська відьма (літературний аналіз) / Андрій Ніковський // Квітка-Основ'яненко Г. Конотопська відьма / Григорій Квітка-Основ'яненко. – К. : Сяйво, 1926. – С. 5–35.
496. Ніковський А. Микола Джеря (літературознавчий аналіз) / Андрій Ніковський // Нечуй-Левицький І. Микола Джеря / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Книгоспілка, 1926. – С. VII–XLV.
497. Ніковський А. “Ніоба” О. Кобилянської (критичні рефлексії) / Андрій Ніковський // Кобилянська О. Ніоба / Ольга Кобилянська. – К. : Сяйво, 1927. – С. 5–26.
498. Ніковський А. Про “Місто” В. Підмогильного / Андрій Ніковський // Життя і революція. – 1928. – № 10. – С. 104–114.

499. Ніковський А. Проспер Меріме – літературний містифікатор / Андрій Ніковський // Меріме П. Коломба / Проспер Меріме ; [перекл. В. Підмогильний ; передм. і ред. А. Ніковський]. – К. : Книгоспілка, 1927. – С. III–XVII.
500. Ніковський А. Розвиток літературної мови / Андрій Ніковський // Життя і революція. – 1925. – № 8. – С. 26–29.
501. Ніковський А. Словничок “Пролетарської Правди”. Матеріал обробив М. Гладкий. Переднє слово І. Лакиза. Вид. газ “Пролет. Правда”. К. 1925, стор. 116, 16⁰. / А. Ніковський // Життя і революція. – 1926. – № 2–3. – С. 142–143.
502. Ніковський А. Сюжети та діалектика драматичних позицій у творах Лесі Українки // Українка Леся. Вибрані твори. / Леся Українка ; [ред. А. Ніковський]. – К. : Видавниче товариство “Час”, 1927. – С. 3–29.
503. Ніковський А. Т. Бордуляк (До питання психології творчості) / Андрій Ніковський // Бордуляк Т. Оповідання / Тимофій Бордуляк. – К. : Книгоспілка, 1929. – С. III–XXII.
- 504.** Ніковський А. Український переклад “Гамлета” / Андрій Ніковський // Шекспір В. Гамлет. / Вільгельм Шекспір / [пер. М. Старицького]. – К., [б.р.]. – С. XXIX–XXXVII.
505. Ніковський А. “Це була людина” / Андрій Ніковський // Лондон Дж. Золотий яр / Джек Лондон ; [перекл. і передм. А. Ніковський]. – К. : Слово, 1925. – С. 5–13.
506. Ніковський А. Ю. Яновський : загальні враження / Андрій Ніковський // Життя і революція. – 1928. – № 4. – С. 110–115.
507. Ніковський А. Vita nova / Андрій Ніковський. – К. : Друкар, 1919. – 143 с.
508. Новиченко Л. Избранные работы : в 2 т. – М. : Художественная литература, 1985– . –
Т. 1. – 1985. – 567 с.
509. Онопрієнко В. Українське наукове товариство : 1907–1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань ; Інститут історії України НАН України. – К., 1998. – 243 с.
510. Оришкевич І. Леся Українка. Вибрані твори. За редакцією А. Ніковського. В-во “Час”. Київ. 1927. Ст. 207, ц. 90 коп. (Бібліотека “Час”) / Ів. Оришкевич // Життя й революція. – 1927. – № 2. – С. 246–247.
511. Осташко Т. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії / Т. Осташко, В. Соловійова // Архіви України. – 2003. – № 4/6. – С. 88–98.
512. Очерк деятельности Всероссийского Союза Городов. 1914–1915 гг / Всероссийский Союз Городов. – М. : Типогр. Т-ва Рябушинских, 1916. – 239 с.
513. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта за 1915 год / Всероссийский земский союз ; Комитет Юго-Западного фронта. – К. : Типография А. И. Гросман, 1916. – 26 с.
514. Памяти Леси Украинки // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 10. – С. 80.

515. Петров В. Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945) / В. Петров // Українське слово : хрестоматія укр. літ. та літ критики ХХ ст. : у 3 кн. / [упоряд. В. Яременко, Є. Федоренко.]. – К. : Рось, 1994– .– (Бібліотека журн. “Дніпро”)
Кн. 1. – 1994. – 703 с.
516. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Руслан Якович Пиріг ; Інститут історії України НАН України. – К. : [б. в.], 2008. — 209 с.
517. Підкова С. Словами ворога / С. Підкова // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді : спогади, документи й матеріали про діяльність : зб. 2 / [ред. В. Коваль]. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Видання Спілки визволення України, 1964. – С. 168–173.
518. Підмогильний В. Бордуляк. Оповідання. Передмова Ніковського. “Книгоспілка”, ст. 272+XXVI. Ц. 1 крб. 20 коп. 1927 / В. Підмогильний // Життя й революція. – 1927. – № 7–8. – С. 187–188.
519. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) : [монографія] / Валентина Піскун. – К. : МП Леся, 2006. – 672 с.
520. Погребинский А. П. К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны / А. П. Погребинский // Исторический записки Академии наук СССР. – М., 1941. – № 12. – С. 39–60.
521. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / [ред. кол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : Генеза, 2002–2003– .–
Т. 2 : Революція в Україні : політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – 2003. – 488 с.
522. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук : нарис історії / Наталія Полонська-Василенко / Інститут для вивчення історії та культури СРСР. – Мюнхен, 1955– .– (Досліди і матеріали; сер. 1, ч. 21)
Ч. 1 : (1918–1930). – 1955. – 150 с.
523. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. – 4 вид., стер. / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002– .–
Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 2002. – 608 с.
524. Пристайко В. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / Володимир Пристайко // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–88.
525. Про подальшу долю тих, кого судили в Харкові на “Показовому процесі” // Опера СВУ – музика ГПУ (Спогади свідків) : збірка / [упор. Ю. Хорунжий]. – Кам’янськ-Шахтинський : Станіца, 1992. – С. 41–49.
526. “Просвіта” : історія та сучасність. (1868–1998) : зб. матеріалів та док. / [упоряд., ред. В. Герман]. – К. : Просвіта, 1998. – 486 с.
527. Просвітянин. Товариство “Просвіта” в Одесі / Просвітянин [С. Шелухін] // Україна. – 1907. – Т. 1. – № 2. – С. 30–47.
528. Ратушний І. З народом і для народу! / Іван Ратушний // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді : спогади, документи й матеріали про діяльність : зб. 2 / [ред. В. Коваль]. – Нью-Йорк ; Мюнхен :

- Видання Спілки визволення України, 1964. – С. 131–147.
529. Реєнт О. П. Павло Скоропадський / Олександр Петрович Реєнт. – К. : Альтернативи, 2003. – 304 с. – (Особистість і доба).
530. Родзевич С. Анатоль Франс. Корчма королеви Педок. Переклад В. Підмогильного. Редакція, стаття й примітки А. Ніковського. Видавництво “Книгоспілка”. Стор. XXVI+133+XXIII. Ціна 1 крб. 60 коп. / С. Родзевич // Життя й революція. – 1929. – Кн. 4. – С. 171–180.
531. Родзевич С. Джек Лондон в українських перекладах / Сергій Родзевич // Життя й революція. – 1928. – № 10. – С. 152–159.
532. Родзевич С. Джозеф Конрад. Визволення. Роман мілін. Переклад Ганни Касяненко. Редакція і стаття А. Ніковського. Книгоспілка, 1929. Ст. XXVI +332. Ціна 2 крб. / С. Родзевич // Життя й революція. – 1929. – Кн. 11. – С. 153–159.
533. Розстріляне відродження : Антологія 1917–1933 : Поезія – проза – драма – есей / [упоряд., передм., післям. Ю. Лавріненко]. – К. : Смолоскип, 2007. – 984 с.
534. Романюк М. М. Оратаї журналістської ниви : українські редактори, видавці, публіцисти : у 2 кн. / Мирослав Романюк. – Львів : Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2002– .–
Кн. 1. – 2002. – 236 с.
535. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) : історико-краєзнавчий нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – 232 с.
536. Семенко Ю. Наталя Павлушкова / Юрій Семенко. – Мюнхен ; Львів : Червона калина, 1999. – 256 с.
537. Середенко Ю. Андрій Ніковський у документальних свідченнях / Юлія Середенко // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 114–120.
538. Середенко Ю. Джерела для дослідження видавничої діяльності А. Ніковського / Юлія Середенко // Бібліотечний вісник. – 2006. – №2. – С. 35–40.
539. Середенко Ю. Джерела до вивчення біографії А. Ніковського / Юлія Середенко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / [ред. кол. О. С. Онищенко (голова) та ін.]. – К., 2006. – Вип . 16. – С. 448–457.
540. Середенко Ю. Документи особового фонду Андрія Ніковського як історичне джерело / Ю. Середенко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвід. зб. наук. праць / [редкол. : І. В. Боряк (голова), І. Б. Матяш (заст. голови) та ін.]. – К., 2005. – С. 176–184.
541. Середенко Ю. Літературно-публіцистична діяльність Володимира Винниченка в оцінці Андрія Ніковського / Ю. Середенко // Кіровоградський державний педагогічний університет. Наукові записки. Серія : філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – Випуск 62. – С. 169–175.

542. Сидоренко Н. М. “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919–1924) / Наталія Миколаївна Сидоренко. – К., 2000. – 88 с.
543. Сидоренко О. Суд над переконаннями / Олександр Сидоренко // Репресоване “відродження” / [упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник]. – К. : Україна, 1993. – С. 63–153.
544. Скляренко С. Путь на Киев : [роман] / Семен Скляренко. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1957. – 584 с.
545. Скрипник М. “Спілка Визволення України” / М. Скрипник // Більшовик України. – 1930. – № 8. – С. 11–24.
546. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / Валерій Федорович Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 975 с.
547. Солдатенко В. Ф. Українська революція : концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / Валерій Федорович Солдатенко. – К. : Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 1999. – 508 с.
548. Соловйова В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки / Вікторія Соловйова // Десять років незалежності України : минуле та сучасне державотворення : науковий збірник / Інститут історії України НАН України ; кафедра історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного ун-ту ; Бердянський ін-т підприємництва / під ред. В. Смоля (голова) та ін. – К. : [б.в.], 2003. – С. 197–203.
549. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських урядів у мемуарній літературі / Вікторія Вікторівна Соловйова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – Вип. XVI. – С. 164–174.
550. Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр. / Вікторія Вікторівна Соловйова. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2004. – 172 с.
551. Старовойтенко І. М. Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка // Український історичний журнал. – К. : Дієз-продукт, 2007. – № 1. – С. 104–117.
552. Старовойтенко І. Епістолярний діалог Євгена Чикаленка з Андрієм Ніковським / Інна Старовойтенко // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : збірник статей. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 316–336.
553. Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії / Інна Старовойтенко // Історіографічні дослідження в Україні / голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 151–163.
554. Старовойтенко І. Євген Чикаленко : людина на тлі епохи / Інна Старовойтенко ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К. : Темпора, 2009. – 544 с.
555. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. / Матвій Стахів. – Скрантон : Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрантоні, 1962–1965– .–

- Т. 3 : Україна між двома силами. – 1963. – 276 с.
556. Стрілець В. В. Українська партія соціалістів-федералістів при владі (26 травня – 16 жовтня 1920 р.) / В. В. Стрілець // Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Вісник. Історія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – Вип. 59–60. – С. 30–33.
557. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія : витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік) : монографія / Василь Васильович Стрілець. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 361 с.
558. Табачник Д. В. Історія української дипломатії в особах / Дмитро Володимирович Табачник. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.
559. Танин-Львов А. А. Украинская Центральная Рада и Февральская революция : блок национальных партий и Временного Правительства / А. А. Танин-Львов // История национальных политических партий России : материалы междунар. конф., Москва, 21–22 мая 1996 г. / [отв. ред. А. И. Зевелев, В. В. Шелохаев] / Ассоциация “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН) ; Российский независимый ин-т социальных и национальных проблем (РНИСиНП) [и др.]. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 314–329.
560. Тарнавський В. Гр. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма. Редакція та вступна стаття Андрія Ніковського. Сяйво (Київ, 1927 р.) / Вадим Тарнавський // Життя й революція. – 1927. – № 2. – С. 248–250.
561. Терещенко М. Джек Лондон. Золотий Яр. Переклад і передмова А. Ніковського. Вид-цтво “Слово”. Київ. 1925. Ст. 130. Ціна 60 к. / Микола Терещенко // Життя й революція. – 1925. – № 11. – С. 98.
562. Україна крізь віки : в 15 т. / Інститут археології НАН України / [ред. В. А. Смолій]. – К. : Альтернативи, 1998–1999– .–
Т. 10 : Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – 1999. – 319 с.
563. Українка Леся. Вибрані твори / Леся Українка / [ред. А. Ніковський]. – К. : Видавниче товариство “Час”, 1927. – 208 с. – (Бібліотека “Час”).
564. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). / [авт. колектив Т. А. Бевз, Д. В. Веденєєв, І. Л. Гошуляк та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.
565. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. : у 3 т. / [ред. кол. : Скаба А. Д. (голова) та ін.]. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967–1970– .–
Т. 1. – 1967. – 475 с.
566. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. : у 3 т. / [ред. кол. : Скаба А. Д. (голова) та ін.]. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967–1970– .–
Т. 2. – 1968. – 424 с.
567. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. : у 3 т. / [ред. кол. : Скаба А. Д. (голова) та ін.]. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967–1970– .–

- Т. 3. – 1970. – 464 с.
568. Феденко П. Український рух у 20 столітті / Панас Феденко. – Лондон : Наше слово, 1959. – 272 с.
569. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторійських, 1969. – Т. 1. – 1969. – 152 с.
570. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторійських, 1969. – Т. 2. – 1969. – 204 с.
571. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Нью-Йорк : Видавництво Чарторійських, 1969. – Т. 3. – 1969. – 160 с.
572. Хроніка // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1913. – Кн. XII. – С. 162.
573. Шамрай А. Іван Нечуй-Левицький. Бурлачка. Редакція і вступні статті А. Ніковського. “Сяйво” 1927. стор. 283 / А. Шамрай // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 263–264.
574. Шаповал М. Велика Революція і українська визвольна програма / Микита Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927 – 324 с.
575. Шаповал Ю. Г. “Літературно-науковий вісник” (1898–1932 рр.) : творення державницької ідеології українства / Юрій Григорович Шаповал. – Львів, 2000. – 352 с.
576. Шаповал Ю. І. “Спілка Визволення України” // Україна 20–50-х років : сторінки ненаписаної історії / Юрій Іванович Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – Розд. 4. – С. 64–81.
577. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.
578. Що діється у Києві? // Воля. – Відень, 1920. – Т. 2. – № 7–8. – С. 329.
579. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. / Д. Яневський // Історичний збірник : історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К. : Інтел, 1996. – С. 292–331.
580. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917–1920 рр. / Д. Яневський. – К., 1991. – 68 с. – (Історичні зошити, № 2).
581. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років : спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К. : Дух і літера, 2003. – 774 с.
582. Ярещенко О. Т. Одеська “Просвіта” : історія, сучасність / Олександр Тимофійович Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – 109 с.
583. Яринович Ан. Буржуазна Рада та інші фельстони / Ан. Яринович [А. Ніковський]. – К., 1918. – 64 с.

584. Яринович Ан. Украинцы в Холмщине / Ан. Яринович [А. Ніковський]. – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1911. – 20 с.
585. Bruski J. J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / Jan Jacek Bruski. – Kraków : Arcana, 2000. – 600 s.
586. Cord Meyer H. Germans in the Ukraine, 1918. Excerpts from unpublished letters / Henry Cord Meyer // American Slavic and East European Review. – 1950 (April). – Vol. 9. – No. 2. – P. 105–115.
587. Margolin A. Ukraine and Policy of the Entente / Arnold Margolin. – N.Y. – 1967. – 261 p.
588. Margolin A. From a Political Dairy : Russia, the Ukraine and America, 1905–1945 / Arnold Margolin – N.Y. : Columbia UP, 1946. – IX, 250 p.
589. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku / Włodzimierz Mędrzecki. – Warszawa : Wydawnictwo “DiG”, 2000. – 330 s.
590. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce : 1920–1939 / Emilian Wiszka. – Toruń : Wydawnictwo MADO, 2005. – 752 s.
591. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce, 1920–1939 / Emilian Wiszka. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – 362 s.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

592. Великая Октябрьская социалистическая революция : энциклопедия / [под ред. П. А. Голуба и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 639 с.
593. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради : біограф. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К. : [б.в.], 1996. – 255 с.
594. Довідник з історії України : А–Я / Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка / [заг. ред. І. Підкова, Р. Шуст]. – К. : Генеза, 2001. – 1135 с.
595. Енциклопедія українознавства : словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович]. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1955–1984– .– Т. 5 : Мі–Пе. – 1966. – С. 1605–2000.
596. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Одеська Область / Ін-т історії АН УРСР ; [ред. кол. : Тронько П. Т. (голова) та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 910 с.
597. Крижановська О. О. Історія масонства в Україні : інформаційно довідковий словник / Оксана Олегівна Крижановська / НАН України; Інститут історії України / під ред. В. Г. Сарбея. – К., 1997. – 61 с.
598. Російсько-український словник : у 4 т. / гол. ред. акад. А. Кримський. – Київ : Червоний шлях ; Харків : ДВУ, 1924–1933– .– Т. II. (З–Н) / [гол. ред. А. Е. Кримський]. – Вип. 1. (З–К) / [ред. : В. Ганцов та ін.]. – 1929. – 392 с.
599. Російсько-український словник : у 4 т. / гол. ред. акад. А. Кримський. – Київ : Червоний шлях ; Харків : ДВУ, 1924–1933– .–

- Т. III. (О–П) / [гол. ред. С. О. Єфремов]. – Вип. 1. (О–Поле) / [ред. : В. Ганцов та ін.]. – 1927. – 336 с.
600. Російсько-український словник : у 4 т. / гол. ред. акад. А. Кримський. – Київ : Червоний шлях ; Харків : ДВУ, 1924–1933– .–
Т. III. (О–П) / [гол. ред. С. О. Єфремов]. – Вип. 2. (Поле–Пячение) / [ред. : В. Ганцов та ін.]. – 1928. – С. 337–654.
601. Словник українсько-російський / [упоряд. А. Ніковський]. – К. : Горно, 1926. – 864 с.
602. Словник української мови / [упоряд. Б. Грінченко, ред. : С. Єфремов, А. Ніковський]. – Вид. 3-тє, випр. й доп. – К. : Горно, 1927–1928– .–
Т. I : (А–Г). – 1927. – XIV+428 с.
603. Словник української мови / [упоряд. Б. Грінченко, ред. : С. Єфремов, А. Ніковський]. – Вид. 3-тє, випр. й доп. – К. : Горно, 1927–1928– .–
Т. II : (Д–Й). – 1927. – 439 с.
604. Словник української мови / [упоряд. Б. Грінченко, ред. : С. Єфремов, А. Ніковський]. – Вид. 3-тє, випр. й доп. – К. : Горно, 1927–1928– .–
Т. III : (К–Н). – 1928. – 480 с.
605. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) : біограф. довідник / Геннадій В'ячеславович Стрельський / Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України ; [гол. ред. Л. С. Тупчієнко]. – К. : Видавничий дім ДЕМІД, 2000. – 48 с.
606. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Інститут міжнародних відносин ; [редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін.]. – К. : Знання України, 2004– .–
Т. 2 : М–Я. – 2004. – 812 с.
607. Українська журналістика в іменах : Матеріали до енциклопедичного словника / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики / [ред. М. М. Романюк]. – Львів, 1994–2005– .–
Вип. 4. – 1997. – 352 с.
608. Українська журналістика в іменах : Матеріали до енциклопедичного словника / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики / [ред. М. М. Романюк]. – Львів, 1994–2005– .–
Вип. 9. – 2002. – 436 с.
609. Українська загальна енциклопедія : книга знання : у 3 т. / [гол. ред. І. Раковський]. – Львів ; Станіславів ; Коломия : Рідна школа, [1930–1935]– .–
Т. 2 : З–Р. – [1935] – 1311 с.
610. Українська мова : енциклопедія / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; Інститут української мови ; ред. кол. : В. М. Русанівський (голова) та ін. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К. : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
611. Український правопис / [склав А. Ніковський]. – К. : Видавниче товариство “Час”, 1918– .–

Ч. 1 : Словничок. – 1918. – 64 с.

612. Encyclopedia of Ukraine / The Canadian Institute of Ukrainian studies ; The Shevchenko Scientific Society (Sarcelles, France) ; The Canadian Foundation for Ukrainian studies / Danylo Husar Struk (ed.). – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto press incorporated, 1985–1993– .–
Vol. 3 : L–Pf. – 1993. – X, 871p.

ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

613. Дунай П. О. Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського : дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Дунай Павлина Олександрівна. – К., 2006. – 202 арк. – Бібліогр. : с. 188–202.
614. Єфименко О. Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні : дис... канд. істор. наук : 07.00.01 / Єфименко Оксана Геннадіївна. – Харків, 1998. – 164 арк. – Бібліогр. : с. 142–157.
615. Єфремова Н. В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917–1920) : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Єфремова Наталя Володимирівна. – Одеса, 2002. – 256 арк. – Бібліогр. : с. 179–187.
616. Клименко І. В. Архіви Українських часописів кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності : дис... канд. іст. наук : 07.00.08 / Клименко Ірина Валентинівна. – К., 2003. – 224 арк. – Бібліогр. : с. 173–195.
617. Клименко-Мудрий В. С. Національно-демократичний рух за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Клименко-Мудрий Віктор Степанович. – К., 1996. – 184 арк.
618. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (ІІ половина ХХ ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Крупський Іван Васильович. – К., 1996. – 454 арк.
619. Лисенко О. В. “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905–1916 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Лисенко Олександр Васильович. – К., 1998. – 169 арк. – Бібліогр. : с. 158–169.
620. Малюта О. В. “Просвіта” у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Малюта Ольга Володимирівна. – К., 2005. – 319 арк. – Бібліогр. : с. 190–241.
621. Середенко Ю. В. Творча спадщина А. В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Середенко Юлія Василівна ; Ін-т укр. археографії та джерелозн. ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – 20 с.

622. Середенко Ю. В. Творча спадщина А. В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини ХХ ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Середенко Юлія Василівна. – К., 2008. – 282 арк. – Бібліогр. : с. 251–282.
623. Соловйова В. В. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в країнах Центральної Європи за доби Директорії (1918–1920 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Соловйова Вікторія Вікторівна. – Запоріжжя, 1999. – 180 арк. – Бібліогр. : с. 171–180.
624. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Старовойтенко Інна Михайлівна. – К., 2004. – 322 арк. – Бібліогр. : с. 206–269.
625. Фарина С. Я. Роль “Просвіт” в українському національно-культурному русі на початку ХХ століття : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Фарина Сергій Якович. – Кременчук, 1993. – 223 с.
626. Фіголь Н. М. Євген Чикаленко та газета “Рада” у формуванні мови преси на початку ХХ століття : дис... канд. філол. наук : 10.01.08 / Фіголь Надія Миколаївна. – К., 2006. – 205 арк. – Бібліогр. : с. 179–196.
627. Цапко О. М. Діяльність товариства “Просвіта” в Україні (1891–1914 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Цапко Олег Михайлович. – К., 1998. – 173 арк. – Бібліогр. : с. 159–173.
628. Яцишина О. Я. Громадсько-політична та наукова діяльність С. П. Шелухіна (1864–1938 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Яцишина Оксана Яківна. – К., 2004. – 201 арк. – Бібліогр. : с. 169–210.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

629. Василенко Н. П. Академик Богдан Александрович Кистяковский [Электронный ресурс] // Социологическое наследие. – 1994. – № 5. – С. 135–140. – Режим доступа к журн. : http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/03/16/0000205955/017_vasilenko.pdf.
630. Мельницкая Л. Давняя песня в нашей судьбе. Часть 1. [Электронный ресурс] // Соловецкое море [альманах]. – 2002. – № 1. – Режим доступа к журн. : <http://solovki.info/?action=archive&id=45>
631. Михутина И. Украинский вопрос и русские политические партии накануне первой мировой войны [Электронный ресурс] // Россия – Украина : история взаимоотношений / [отв. ред. : А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря]. – М., 1997. – Режим доступа к сборн. : <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz16.htm>.
632. Старовойтенко І. М. Щоденна газета “Рада” (1906–1914) у контексті епістолярної спадщини [Електронний ресурс] / І. М. Старовойтенко // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник гол. ред. В. В. Різун / Київський нац. у-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – Т. 21. – Режим доступу до збірника : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1625>.

633. Яременко В. Феномени Андрія Ніковського [початок] [Електронний ресурс] / Василь Яременко // Українська газета плюс. – 2008. – № 15. – 17-23 квітня. – Режим доступу до газети : <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?ida=2328>.
634. Яременко В. Феномени Андрія Ніковського [продовження] [Електронний ресурс] / Василь Яременко // Українська газета плюс. – 2008. – № 16. – 24-30 квітня. – Режим доступу до газети : <http://ukrgazeta.plus.org.ua/print.php?ida=2358>.
635. Яременко В. Феномени Андрія Ніковського [закінчення] [Електронний ресурс] / Василь Яременко // Українська газета плюс. – 2008. – № 45. – 18-31 грудня. – Режим доступу до газети : <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?ida=2417>.